G.12

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April-2024

ISSUE No - (CDLXXII.) 475

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDLXXII) 475
ISSN : 2278-9308
April 2024

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	The Expansion Horizons Of Article 14: A Comparative Analysis Of The Right To Equality In India **Ananya Singh**	1
2	Analytical Study Of Human Rights In India With Special Reference To The Rights Of Women **Aakash Deep**	6
3	Fisheries Economics Research And Education In India **Dr. B. S. Patil**	11
4	Dairy Industery In India: Challages And Solution **Dr. Sou. Parvati B. Patil**	15
4	FaroughFarrukhzad: The First Feminist Persian Poet **Dr. A.N. Qureshi**	19
5	Influence of technology on sports performance and culture. **Dr Amey Vinayak Kale**	23
6	The Importance of English as a Lingua Franca in Global Business **Dr. Jagdish K. Bawane**	27
7	Electronic Resource Discovery Service In Academic Libraries **Dr. Sarala P. Nimbhorkar**	29
8	A Study of Factors Affecting Entrepreneurship Development **Dr.Pooja S. Barabde**	33
9	The contributions of Puranas to the development of Geography in Ancient Times in India **Dr. Anilkumar Gopi Prasad**	36
10	Implementation And Impact Analysis Of Social Safeguard Policies In Rural Road Development Under Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana **Ashish Singh, Prof.Dr. Usha Vaidya**	48
11	संत गाडगे बाबा यांचे अंधश्रद्धा निर्मूलन व व्यसनमुक्ती विषयक कार्य **डॉ मंगल पांडुरंग खेडेकर**	55
12	वऱ्हाडातील लोकनेते बॅ.रामराव देशमुख **डॉ. वैशाली भाकरे**	59
13	बेरोजगारी भारतीय अर्थव्यस्थेसमोरील एक आव्हान **सानिध्य धनराज तायडे , डॉ. उषा एन. पाटील**	63
14	शाश्वत विकासामध्ये महिलांची कामगीरी **कु. राणी महादेवराव नागापूरे,प्रा. डॉ. मंदा नांदुरकर**	66
15	आपले आरोग्य आपली जिवनशैली **Dr. Prof. Vibha C. Ghodkhande**	69
16	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन **गोपाल मधुकर राठोड**	72
17	आदिवासी मजुरांची जीवनशैली **प्रा. संतोष रामभाऊ ढगे**	76
19	शहरी नक्षलवादाचे स्वरूप व आव्हान **प्रा. डॉ. विकास बी. चांदजकर**	80

19	अमरावती जिल्हयातील यावली येथील स्वातंत्र्य संग्राम प्रा.डॉ. मिलिंद दशरथराव तायडे	84
20	नियमित वाचनाचा विद्यार्थ्यांच्या बोधात्मक शैलीवर होणारा परिणाम डॉ गजानन र. रत्नपारखी , डॉ अतुल दि वानखडे	86
21	भारतातील बहुआयामी दारिद्रय: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन डॉ. बेलुरे विशाल चंद्रशेखर,	90
22	हिन्दी कथा साहित्य में स्त्री विमर्ष पुनम कांटिया,	96
23	मूल्यशिक्षण व नवीन शैक्षणिक धोरण -2020 सुचिता उमाजीराव खल्लाळ,	99
24	स्वावलंबी भारत: नवीन शैक्षणिक धोरण-2020 द्वारे जागतिक कामगिरी सुधारणे व्यंकटेश ज्ञानोबाराव चौधरी	102
25	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास ज्ञानोबा दत्ता चव्हाण,,राजू भाऊसाहेब बडे,डॉ. सुनिता एम. कलाखे	106
26	तमाशा: मराठी माणसाची सांस्कृतिक ओळख डॉ राजेश मिरगे	116
27	कबीर के काव्यन में पर्यावरण चेतनावादी प्रासंगिकता डॉ.अनिल अ. पाखरे	119
28	चलनवाढीमुळे सामाजिक नैतिकता संपुष्टात प्रा. अनिल रवीशंकर राऊत	123
29	नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या समाजार्थिक स्थिती व बालकांचा आहार प्रा.ज्योती य.देशमुख प्रो.डॉ.सीमा बा.अढाऊ	125
30	कौटुंबिक वातावरणाचा कौमार्यावस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास डॉ. सिमा दिगंबर चिखले (माटे)	130
31	पालक-बालक संबंध एक अध्ययन रूपाली सुभाषराव कणसे	133
32	महिलांचा राज िय सहभा ा व वास्तव स्थिती डॉ. स्वाती एम. उ ामु े	136
33	प्राचीन ऐतिहासिक अचलपूर शहरामधील मंदिर स्थापत्याचा आढावा डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	139
34	A study of Indian Classical Music Competitions. **Jayshree Suresh Patil**	144
35	Jasmine: Crisis Migration and the juggle between the past and the present **Dr.Aachal Mundafale**	148
36	अमरावती शहरातील ज्येष्ठ व्यक्तींच्या समस्यांवर वय आणि शैक्षणिक स्तर यांचा परिणाम कु.रश्मी म. खेडकर प्रा. डॉ. सीमा बा. अढाऊ	152

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDLXXII) 475
ISSN : 2278-9308
April 2024

नियमित वाचनाचा विद्यार्थ्यांच्या बोधानात्मक शैलीवर होणारा परिणाम

डॉ गजानन र. रत्नपारखी
मानसशास्त्र विभाग प्रमुख
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय , अमरावती

डॉ अतुल दि वानखडे
ग्रंथपाल
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय , अमरावती

सतत बदलत राहणाऱ्या व अधिकच गुंतागुंतीच्या होणाऱ्या परिस्थितीत मानव, वाचनावाचून राहू शकणार नाही. कारण, अशा परिस्थितीत टिकून राहण्यासाठी 'वाचन' हा उपयुक्त मार्ग आहे.

'वाचन' म्हणजे नेमकी कोणती प्रक्रिया आहे हे समजणे आवश्यक आहे. कोणत्याही भाषेतील अक्षरे, शब्द, वाक्य यांच्यावरून फक्त नजर फिरविणे म्हणजे 'वाचन' नसते, तर 'नजरेसमोर दिसणाऱ्या अक्षरांच्या, शब्दांच्या व वाक्यांच्या अर्थाचे 'आकलन' होऊन त्यावर स्वतःची प्रतिक्रिया स्वतःशी नोंदविणे म्हणजे 'वाचन' असते. अक्षरओळखीनंतर ज्ञान मिळविण्यासाठी आपोआपच अशा वाचनाचा आधार घेतला जातो. कारण वाचन हे आत्मविकार करणारे आहे, 'स्व' ची ओळख करून देणारे आहे; पण वाचन 'हे साध्य' नसून 'साधन' आहे. लेखन, मानव व निसर्ग यांच्यातील संघर्षात मानवाचा जय होण्यासाठी ते साधन आहे. लेखन, वाचन यांचा शोध लावून मानवाने निसर्गाची रहस्ये समजून घेतली आणि निसर्गावर बऱ्याच प्रमाणात नियंत्रण मिळविले. याशिवाय भूतकाळातील विचारवंतांचे विचार वाचनामुळेच ज्ञात होऊ शकले आणि त्या मार्गाने ज्ञात असलेल्या व्यक्तींच्या विचारांशी संपर्क साधता येऊ लागला. म्हणजे, वाचनामुळे माहितीच्या गरजांचे तर समाधान होतेच; पण ज्या व्यक्ती प्रत्यक्षात आपल्याशी बोलू शकत नाहीत, त्या ग्रंथांच्या माध्यमातून आपले विचार संप्रेषित करू शकतात; त्या ग्रंथांच्या वाचनामुळे ते इतरांपर्यंत पोचू शकतात; त्यावरून नव्या ज्ञानाची किंवा माहितीची निर्मितीही होऊ शकते.

जगातील उत्तम शिक्षक प्रत्यक्ष समोर नसले तरी, ग्रंथवाचनातून अधिकाधिक शिकता येते; परत परत अनुभवता येते. विकसित संस्कृतीची ही ग्रंथनिर्मिती म्हणजे मानवजातीचा अमूल्य असा खजिना असतो; म्हणून ग्रंथांचे, भविष्यासाठी जतन करावयाचे असते, ते काम ग्रंथालये करतात. ग्रंथातून म्हणजे कागदाच्या माध्यमातून आतापर्यंत ज्ञानवहन होत राहिले. भविष्यकालात, माध्यमाचे हे स्वरूप बदलेल. कारण अधिक योग्य, टिकाऊ व संचयास उपयुक्त अशी माध्यमे विकसित होत आहे. जुन्या माध्यमांचे किंवा साधनांचे नव्या साधनांमध्ये रूपांतर होत आहे. अशा बदलामधूनही संस्कृती व तिचा विकास यांचे दर्शन होते आणि या साऱ्या गोष्टी ग्रंथालयाच्या सहकार्याने सादर होतात. कारण ग्रंथालय म्हणजे भूतकालातील व भविष्यकालातील संस्कृतींमधील पूल असतो. अशा ग्रंथालयातच, आज महत्वाचे वाटत नसलेले वाचनसाहित्यही जतन करून ठेवले जाते. कारण, भविष्यकालातील एखाद्या वाचकास ते महत्त्वाचे वाटू शकते, त्याचे वाचन होऊ शकते.

वाचनाची सवय :

जगातील प्रत्येक राष्ट्रात साक्षरता अभियान चालू आहे. प्रत्येक मानवाला अक्षर ओळख व्हावी, ती टिकून राहण्यासाठी वाचनसाहित्य मिळावे आणि ते वाचण्यास मानवास उद्युक्त करावे असे प्रयत्न सर्व पातळयांवर होत असतात. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर, 'युनायटेड नेशन्स ऑर्गनायझेशन' च्या जनरल असेंब्लीने इ.स. १९९० हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय साक्षरता वर्ष' म्हणून जाहीर केले. कारण, प्रत्येक बालकाला लिहिणे वाचणे याची आणि प्रौढांना वाचनाची संधी मिळणे याची ग्वाही मिळणे आवश्यक झाले आहे. भारताच्या पंतप्रधानांनी इ.स. १९९० हे 'साक्षरता वर्ष' व त्यानंतरचे दशक हे 'साक्षरता- दशक' जाहीर केले. आता साक्षरतेसाठी प्रयत्न चालू असतानाच, 'वाचनाची सवय' वाढविणे, तिचे महत्त्व

'ठसविणे' यासाठीही प्रयत्न होणे आवश्यक आहे, हे सर्वमान्य झाले आहे. तरीसुद्धा वाचनासाठी वेळ काढण्याऐवजी टी. व्ही. बघणे ही आधुनिक युगातील आवडीची गोष्ट आहे हे मान्य करावे लागते. जगभरातील घटनांची माहिती करून घेण्यासाठी टी. व्ही. बघणे उपयुक्त ठरते. मग शब्दांचे माध्यम असणारे लेखन वाचन व इलेक्ट्रॉनिक्सचे माध्यम असणारा टी. व्ही. यात 'विरोध' निर्माण होण्याचे कारण नाही. फक्त जेव्हा ग्रंथ हेच मनोरंजनाचे साधन होते, तेव्हाइतकी लोकप्रियता कदाचित आता राहणार नाही; पण ज्ञान व माहिती मिळविण्यासाठी ग्रंथांचेच वाचन करणे सोयीस्कर वाटत राहील, कारण ग्रंथांची पाने वाचून झाल्यावरही पुन्हा उलटून मागे जाऊन पाहता येते. इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमांसाठी ते इतके सुलभ नसते. याशिवाय टी. व्ही. वरील सर्व गोष्टींची नोंद मेंदूध्ये होईलच असे नाही. याउलट, ग्रंथातील शब्दांचे आकलन होत असल्याने त्यांचे वाचन करताना आपले सारे लक्ष केंद्रित होते. त्यामुळे जास्त गोष्टी जास्त काळ लक्षात राहू शकतात. म्हणूनच पूर्वीच्या पिढीत वाचनाची सवय जास्त होती. ग्रंथ मनोरंजनाचे व नैतिक तत्त्वांचे शिक्षण मिळण्याचे, कमी खर्चाचे साधन होते; पण टी. व्ही. सारखी साधने मुबलक उपलब्ध झाल्यावर वाचनाकडे दुर्लक्ष झालेले दिसते. म्हणून जाणत्या नागरिकांनी, शासनाने व ग्रंथालयांनीही वाचनाची सवय लागावी, टिकावी व वाढावी यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया यांनी इ. स. २००१ २००२ हे 'पुस्तकवर्ष' म्हणून जाहीर करून या प्रयत्नांना हातभार लावला आहे. लहान वयातच बालकांना वाचनाची सवय लागली तर आनंदी बालपणाबरोबरच, जीवनाची उत्तम सुरुवातही करता येते. बालवाचकांसाठी स्वतंत्र ग्रंथालये असावीत किंवा सार्वजनिक ग्रंथालयांमध्ये त्यांच्यासाठी स्वतंत्र विभाग असावी. त्यात बालकांसाठी तयार झालेले वाचनसाहित्य असावे.

बोधनात्मक शैली :

बोधनात्मक शैली ही एखाद्या व्यक्तीची सवय, प्रचलित किंवा पसंतीची विचारसरणी असते. विचारात माहिती समजणे, माहितीवर प्रक्रिया करणे आणि माहिती लागू करणे यांचा समावेश असू शकतो. बोधनात्मक शैली हा शब्द एखाद्या व्यक्तीच्या शिकण्याच्या किंवा शिकवण्याच्या सवयीच्या पद्धतीसाठी वापरला जातो.

बोधनात्मक शैली हा शब्द विचारशैलीचा समानार्थी शब्द आहे जसे की निर्णय घेण्याची शैली, समस्या सोडवण्याची शैली, शिकण्याची शैली, मनाची शैली, धारणा शैली आणि संकल्पनात्मक टेम्पो. बोधनात्मक शैली बौद्धिक क्षमतेपेक्षा वेगळी असते. बोधनात्मक शैली एखाद्याच्या कामगिरीच्या पद्धतीचा संदर्भ देते, तर बौद्धिक क्षमता एखाद्याच्या कामगिरीच्या पातळीचा संदर्भ देते. संशोधकांचा असा विश्वास आहे की एखाद्या व्यक्तीची बोधनात्मक शैली कालांतराने सुसंगत असते; तथापि, परिस्थितीजन्य संदर्भामध्ये ते बदलू शकते. उदाहरणार्थ, एखादी व्यक्ती बहुतेक वेळा एक बोधनात्मक शैली वापरू शकते, परंतु विशिष्ट समस्येचे निराकरण करण्यासाठी किंवा सामाजिक परिस्थिती हाताळण्यासाठी भिन्न बोधनात्मक शैली वापरू शकते. बोधनात्मक शैली एलिझाबेथ पोन्स-गार्सिया आणि शेलिया एम. केनिसनओक्लाहोमा राज्य विद्यापीठ बोधनात्मक शैली ही एखाद्या व्यक्तीची सवयीची, प्रचलित किंवा पसंतीची विचारसरणी असते. विचार करण्यामध्ये माहिती समजणे, माहितीवर प्रक्रिया करणे आणि माहिती लागू करणे. बोधनात्मक शैली हा शब्द एखाद्या व्यक्तीच्या सवयीचा संदर्भ देण्यासाठी वापरला जातो. शिकण्याचा किंवा शिकवण्याचा मार्ग बोधनात्मक शैली हा शब्द समानार्थी आहे; निर्णय घेण्याची शैली, समस्या सोडवण्याची शैली, शिकणे या शब्दांप्रमाणे विचार करण्याची शैली, मनाची शैली, धारणा शैली, आणि संकल्पनात्मक शैली. बोधनात्मक शैली बौद्धिक क्षमतेपेक्षा वेगळी असते. बोधनात्मक शैली एखाद्याच्या पद्धतीचा संदर्भ देते. एखाद्या कामगिरी करत आहे. याउलट, बौद्धिक क्षमता एखाद्याच्या कामगिरीच्या पातळीचा संदर्भ देते. संशोधकांचा असा विश्वास आहे की एखाद्या व्यक्तीची बोधनात्मक शैली कालांतराने सुसंगत असते; तथापि, परिस्थितीजन्य संदर्भामध्ये ते बदलू शकते. संशोधकांनी तीन बोधनात्मक शैली ओळखल्या आहेत : समग्र विश्लेषणात्मक, शाब्दिक प्रतिमा, आणि प्रतिबिंब-आवेग. समग्र-विश्लेषणात्मक शैली संपूर्ण चित्र (किंवा सामान्य) वापरून माहितीवर प्रक्रिया करण्याच्या प्रवृत्तीचा संदर्भ देते.

कल्पनेविरुद्ध समस्येचे वैयक्तिक घटक (किंवा तपशील) वापरणे. शाब्दिक-प्रतिमा शैली म्हणजे शाब्दिक विचार वापरून माहितीचे प्रतिनिधित्व करण्याची प्रवृत्ती मानसिक प्रतिमा विरुद्ध प्रतिबिंब आवेग शैली संदर्भित करते. प्रतिसाद देण्यापूर्वी एकतर एकापेक्षा जास्त संभाव्य उपायांचा विचार करण्याची प्रवृत्ती विरुद्ध द्रुत प्रतिसादाच्या बाजूने एखाद्याच्या पहिल्या प्रवृत्तीवर कार्य करणे काही संशोधक मानतात की बोधनात्मक शैलीच्या तीनपेक्षा जास्त श्रेणी आहेत. उदाहरणार्थ, स्टर्नबर्ग आणि गिगोरेन्को यांनी १३ वेगळ्या विचारशैली ओळखल्या.

पुर्वसंशोधन आढावा

अलीयु(२०१२) यांच्या मते वाचन हे साधारणपणे पुस्तकांशी जोडलेले असते कारण केवळ रचलेले शब्द वाचनाच्या प्रात्यक्षिकाचे एकूण चित्र स्पष्ट करतात याचा अर्थ असा होतो की वाचनाद्वारे, व्यक्ती गोष्टी तयार करू शकते , इतरांनी काय स्वीकारले आहे ते शोधू शकते आणि स्वतःची विचारपूर्वक खात्री निर्माण करू शकते. त्यानंतर, वाचन आपल्या दैनंदिन जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व प्रकारच्या दिशा दर्शवते

Buggyei (२०१५) ने नोंदविले की ८७ उत्तरदात्यांपैकी ५१.७% लोकांना पाठ्यपुस्तके वाचायला आवडते. ४८.३% कथा वाचतात तर २८.७ % वृत्तपत्रे वाचतात, त्यानंतर इंटरनेट/वेबसाईट्स २०.७%, गाण्याचे बोल २०.७ %, मासिके १७.२% आणि ऑडिओ पुस्तके ११.५ % वाचतात. क्लार्क आणि रम्बोल्ड (२००६), वाचनाची सवय, या ओळींवर, वैयक्तिक वैशिष्ट्ये, मानसिक क्षमता, शिकणे, माहिती मिळविणे आणि प्रगती करण्यासाठी एक मूलभूत साधन मानले जाते. डॅडझी (२००८), वाचन म्हणजे मुद्रित किंवा न छापलेल्या साहित्यातील शब्द समजून घेण्याची क्षमता आणि स्व-सुधारणा आणि प्रगतीसाठी माहितीचा वापर करतात आनंद, मनोरंजन, विश्रांती, माहिती आणि अशा विविध कारणांसाठी व्यक्ती वाचतात. फोसुडो (२०१०) वाचन क्षमता संपादन केल्याने केवळ भाषेतील अभिव्यक्तींवर परिणाम होतो किंवा आत्मविश्वास वाढतो असे नाही, तर सामाजिक अभ्यास, विज्ञान, अंकगणित इत्यादी विविध विषयांमध्ये, वाचनक्षमता नसलेल्या विद्यार्थ्याला वर्गातील क्रियाकलाप चांगले करता येत नाहीत

संशोधन पद्धती

संशोधनाचा उद्देश : आजच्या तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये एकंदरीत पारंपारिक वाचनाचे प्रमाण कमी होत आहे ही वास्तविकता आहे. त्यामुळे ग्रंथालयाच्या वाढावा व त्या दृष्टिकोनातून नियमीत वाचनाची आवड कशी निर्माण होईल व त्याचा विद्यार्थ्यांच्या बोधनात्मक शैलीवर परीणाम अभ्यासणे हा महत्वाचा उद्देश आहे. नियमीत वाचन सवयीमुळे बोधनात्मक शैलीच्या विविध पैलुवर आढळून येणारा परीणाम अभ्यासने.

गृहितके :-

१) नियमीत वाचन सवयीमुळे पद्धतशीर बोधानात्मक शैलीमध्ये धनात्मक प्रभाव आढळून येईल

२) वाचन साहित्याच्या प्रकारावर वाचन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या बोधनात्मक शैलीवर होणारा परीणाम अवलंबुन राहील

नमुना : संशोधनाचा जो विषय आहे. त्यानुसार नमुन्याची निवड केली प्रस्तुत संशोधनात स्वैर नमुना निवड पद्धतीचा उपयोग करून महाविद्यालयातील १७ ते २२ वयोगटातील ६० विद्यार्थी यांचा समावेश करण्यात आला. त्या पैकी स्वैर पद्धतीने ३० व ३० असे विद्यार्थी निवडून एक प्रायोगिक गत व एक नियंत्रित गत करण्यात आला

प्रायोगिक आराखडा

गट	पूर्व चाचणी	स्वतंत्र परिवर्त्य	पश्चात चाचणी
प्रायोगिक	बोधात्मक शैली चाचणी	जीवन चरित्र वाचन रोज 1 तास एक महिना	बोधात्मक शैली चाचणी
नियंत्रित	बोधात्मक शैली चाचणी	वाचन नाही	बोधात्मक शैली चाचणी

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLXXII) 475
ISSN : 2278-9308
April 2024

मापनाची साधने :-

प्रस्तुत संशोधन हे नियमित वाचणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा बोधनात्मक शैलीवर होणारा परीणाम तपासण्यासाठी डॉ. प्रविण कुमार झा यांची बोधात्मक शैली मापन चाचणी उपयोगी आणली बोधनात्मक मापन चाचणी ही चाचणी डॉ. प्रविण कुमार झा यांनी प्रमाणित केली असुन यामध्ये एकुण ४० प्रश्न दिलेले आहे जे S श्रेणी आणि। श्रेणी मध्ये विभागले आहे. ही चाचणी हिंदी भाषेत दिलेली आहे तसेच प्रश्नासमोर उत्तरे ही पूर्णतः असहमत, असहमत, अनिश्चित, सहमत, पुर्णतः सहमत, अशा स्वरूपाची आहे. ही चाचणी पर्नचाचणी प्रमाणे 0.८६ ते 0.८८ ही या चाचणीची विश्वसनियता आढळून आलेली आहे. चाचणीची वैधता केली असता 0.६८ ही आढळून आली.

सांख्यिकीय विश्लेषण :

तक्ता क्र. 2: प्रायोगिक गट आणि नियंत्रित गट

गट	पूर्वचाचणी मध्यमान	प्रमाण विचलन	पश्चात चाचणी मध्यमान	प्रमाण विचलन	टी मूल्य	सार्थकता स्तर
प्रायोगिक गट	६२.६३	९.६३	७२.७६	११.०५	3.८४	०.०१
नियंत्रित गट	६७.४३	10.१४	७३.८०	१२.०२	1.०२	सार्थक नाही

चर्चा :

संशोधनासाठी मांडलेला सिद्धांत कल्पनावरून आवश्यक त्या सांख्यिकीय पद्धतीचा वापर करून परीणाम प्राप्त करण्यात आले आहे. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश्य नियमित वाचनाचा विद्यार्थ्यांच्या बोधनात्मक शैलीवर होणारा परीणाम यांचा अभ्यास करणे हा होता वरील तक्ता क्रमांक 2 वरून असे दिसून येते कि प्रायोगिक गटाला नियमित वाचन सराव देण्यात आला होता त्यांच्या पूर्व व पश्चात चाचणीतील माध्यमान भेद हा 0.०१ स्तरावर महत्वपूर्ण आहे मात्र नियंत्रित गटाला असे कोणतेच वाचन करण्यास दिले नाही त्यांच्या पूर्व आणि पश्चात चाचणी च्या माध्यमानातील भेद मात्र सार्थक आढळून आला नाही यावरून असे स्पष्ट होते कि नियमित वाचनाचा बोधात्मक शैलीवर सकारात्मक परिणाम होऊन पद्धतशीर स्वरुपाची बोधात्मक शैली विकसित होते या मुले जीवनातील समस्या सोडविण्यास मदत होऊन समस्या परिहार क्षमता अधिक विकसित होते

निष्कर्ष

१) नियमीत वाचन सवयीमुळे पद्धतशीर शैलीमध्ये धनात्मक प्रभाव आढळून येतो

२) वाचन साहित्याच्या प्रकारावर वाचन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या बोधनात्मक शैलीवर होणारा परीणाम अवलंबुन असतो

संदर्भ :

बोरुडे रा र (२००८) : संशोधन पद्धतीशास्त्र , पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन , पुणे
बोरुडे रा र (२००८) : बोधानिक मानसशास्त्र , छाया प्रकाशन , औरंगाबाद
गोडबोले , अच्युत . (२०१२) : मनात , मनोविकास प्रकाशन , पुणे
सिह अरुणकुमार (२००६) : आधुनिक सामान्य मनोविज्ञान , मोतीलाल बनारसी दास , दिल्ली
सिह अरुणकुमार (२००६) : मनोविज्ञान, समाजशास्त्र तथा शिक्षा शोधविधीया, मोतीलाल बनारसीदास , दिल्ली
नरगुंडे , प्रा रेवती (२०१३) : ग्रंथालय आणि सामाजिक विकास , युनिव्हर्सल प्रकाशन , पुणे

G.R

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक ३१ – मार्च २०२४ (त्रैमासिक)

• शके १९४५ • वर्ष : ९२ • पुरवणी अंक : ३१

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ.अपर्णा अष्टपुत्रे • डॉ. भगवान रामनाथ बोचरे • डॉ. मुक्तार रशीद शेख

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०
Email ID : rajwademandaldhule1@gmail.com
rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

अंक मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी (फक्त अंक) रु. ५००/-, लेख सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/-

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, पुणे.

टीप : या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

INDEX

1. **Building Resilience for Student's Wellbeing**

- Bedarkar Pritamkumar Chandrakant -- 7

2. **Psychology and Technology for Happiness and Well-being**

- Dr. Subhash Tulshiram Sherkar -- 11

3. **A Study of Psychological Well-Being among Drug-Resistant Tuberculosis Patients using the Kessler Psychological Distress Scale (K-10): A Gender-Based Analysis**

- i) Jayshri Jagtap (Gudadhe), ii) Dr. Manasee Rajhans -------------------- 16

4. **Effects of Yoga on Mental Health**

- Dr. Sarika Shivaji Kshirsagar -- 22

5. **The Role of Gratitude in Everyday Life**

- Dr. Munjaji K. Rakhonde --- 26

6. **Self-Concept of Single Child and Siblings**

- Dr. Ambhore Amardip Mohan --- 31

7. **Effect of religious attitude on Psychological Well-being among Student**

- Dr. Santosh Vishnu Bhutekar --- 36

8. **Strategies for Wellbeing Promotion Holistic Approach and Stress Management**

- Prakash Ganpati Surwase -- 40

9. **Time spent on social media and its relationship with Life Satisfaction and Personal Happiness**

- i) Palak Mehta, ii) Sonal Paliwal, iii) Bhavika Raut ---------------------- 44

10. **Mentral Health And Life Satisfaction Among Students**

- Dr. Dumnar P. T. -- 49

11. **Gratitude and Satisfaction in Social Relationships among Adults**

- i) Additya Renuse, ii) Ms. Gauri Bhandari ---------------------------------- 55

12. **Coping Strategies and Positive Mental Health among Frontline and Non-Frontline Workers**

- i) Vanita Raut, ii) Dr. S.D.Wakode (M.A.,PhD) --------------------------- 60

13. **Emotional Maturity and Resilience – A Correlational Study**

- i) Ujjwala Kulkarni, ii) Dr. S.D. Wakode ---------------------------------- 65

14. **"Impact of Emotional Intelligence on Happiness and Mental health among Graduate College Students"**

- Dr. Anjali P. Pandit -- 71

15. **Understanding the Dynamics: Emotion Regulation, Psychological Resilience, and Mental Health in Adolescent Populations**

- i) Pritee Shirsat, ii) Dr. Shafiq Y. Pathan ---------------------------------- 75

16. **Music Listener and Non-Listener and Gender Differences in Psychological Well-being**

- Dr. Sachin Y. Jadhav -- 80

17. **The Role of Yoga in Promoting Mental Health**

- i) Sharda Nagnath Shelke, ii) Dr. Dadasaheb R. Pawar ------------------ 86

18. **Mobile Screen Time is an Addiction and Solution**

- Dr. Tukaram Suryabhanrao More -- 89

19. **A review study on Happiness and Wellbeing**

- Dr. Savita S. Manohar -- 92

20. **A Analytical Study : Stress Management in Buddhism**

- Dr. Zunjarrao S. Kadam -- 97

21. **Impact of Irrational Beliefs on Happiness and Academic Resilience among College Students**

- Dr. Sandeep D. Satonkar -- 101

22. **Effect of Yoga on Perceived Stress: A Systematic Review**

- Ms. Pratima D. Wagh ---------- 108

23. **Impact of the COVID-19 Pandemic on the Mental Well-being of Students**

- i) Akshay Suresh Shinde, ii) Dr. Anil B. Wagh ---------- 112

24. **Impact of Positive and Negative Experience on Mental Health and Happiness among College Students**

- Dr. Mahesh Nathrao Markad ---------- 117

25. **Effectiveness of Positive Psychology Intervention on Psychological Well-Being among College Students**

- i) Mr. Gulab Vasant Baisane, ii) Dr. Yuvraj B. Gaherao ---------- 122

26. **Holistic approach to health**

- Nayeemonnisa Abdul Gafoor Shaikh ---------- 127

27. **Impact of Positive Psychology Interventions on Life Satisfaction: A Quantitative Analysis**

- Dr. Gosavi Shubhangi Ravindragir ---------- 131

28. **Anxiety level reduced on yoga and meditation**

- Dr. Ravindra M. Ghoti ---------- 136

29. **Yoga Education's Emphasis on Wellness and Yogic Lifestyle**

- i) Anagha Kailaschandra Sirsat, ii) Dr. Parmeshwar A. Puri ---------- 140

30. **Importance of The Sports Psychology And Yoga A Perspective in Stress Management of The Athletics**

- i) Miss. Jaya Bhimrao Dabarase, ii) Prof. Haridas Laxmanrao Hajare ---------- 144

31. **Role of Psychology in Wellbeing**

- Miss. Smita David Nirmal ---------- 148

ISSN No. 2394-5990

32. **Positive Psychology applications in daily life in achieving Mental Strength and Wellbeing**

- i) Utkarsha D. Gaikwad, ii) Dr. Charulata S. Pradhan ------------------- 153

33. **Effectiveness of Yoga on Psychological Wellbeing among Senior Citizens**

- Dr. Devanand Sakharam Ambhore -- 156

34. **Happiness And Life Satisfaction Across Ages : A Comparative Analysis**

- Shriya Deshmukh -- 164

35. **Psychological Wellbeing Among Musicians**

- i) Dr. Gajanan R Ratnaparkhi, ii) Dr. Shankar D. Wakode -------------- 172

36. **Evaluating the Psychological Wellbeing of Sports-persons and Non-sportspersons: A Comparative Study**

- i) Ms. Pratima D. Wagh, ii) Ms. Akshada Dhotre -------------------------- 177

37. **The Decisive Role of Nutrition In The Mental Well-being – A Review**

- i) Dr. Sujata K Deore, ii) Ms. Mrinmayee G Agnihotri ----------------- 182

38. **Integrating Mental Health and Well-Being: Finding Strength in Everyday Life**

- i) Ashish K. Rathod, ii)Dr Sunita M Watore, iii) Dr M.G. Shinde ----- 187

39. **Resilience and wellbeing amongst IT and non-IT individuals**

- i) Samruddhi Sontakke ii) Dr. Arvind Kakulte --------------------------- 192

40. **Role of Self Esteem on Psychological Well-being of Young Adults**

- i) Tina Tambade, ii) Dr. Arvind Kakulte ------------------------------------ 197

41. **The effect of peer support on psychological wellbeing of young adults**

- i) Aathira Nambiar, ii) Dr. Arvind Kakulte -------------------------------- 203

42. **The Intersection of Psychology, Technology, and Well-being: Mindfulness Apps and Tools**

- i) Zulfa Deshmukh, ii) Dr. Yuvraj Balaram Gaherao -------------------- 208

43. **Psychological Wellbeing and Personality among college students**

- Dr. Rajendra Kumbhar -- 213

44. **Exploring the relationship between Emotional Intelligence and Spiritual Intelligence of Faculty Members of Senior Colleges**

- i) Dr. Rajashree. S. Kapure, ii) Ms. Pratima D. Wagh, iii) Smt. Archana Gatkal-More --- 219

45. **The Impact of Positive Psychology Interventions on Anxiety Reduction: A Review of Empirical Studies**

- i) Anjali Bhaskar Rajguru, ii) Dr. Sudhir Mulchand Pawar ------------- 224

46. **Perceived Stress as Predictor of Psychological Well-being among Students in North Maharashtra**

- Sateesh R. Surye -- 229

47. **Happiness and Life Satisfaction: A Psychological Perspective**

- i) Nikita Avinash Waghare, ii) Dr Sudhir Mulchand Pawar ----------- 235

48. **Self-Regulation strategies as a Predictor of Well Being**

- Dr. Narendra Narayan Daware -- 241

49. **Mindfulness and self-care techniques are important tools for the maintenance of well-being**

- Dr. Gauri M. Kulkarni -- 246

50. **Psychological Well-Being and Perceived Stress Among Employed and Unemployed Women**

- Dr. Sumedha G. Wankhede --- 250

▲▲▲

PSYCHOLOGICAL WELLBEING AMONG MUSICIANS

i) Dr. Gajanan R Ratnaparkhi
Head, Department of Psychology,
Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya,
Amravati, Mo - 9850158676
E-Mail – gratnaparkhi@gmail.com

ii) Dr. Shankar D. Wakode
Head, Department of Psychology,
Vidyabharti Mahavidyalaya, Amravati
Mo- 9421829222
E-Mail – shankarwakode04@gmail.com

Abstract :

Music has an extraordinary importance in human life since ancient times, music has been used by humans for enjoyment. Although music is an art form, it plays an important role in personality development. Nowadays, music is widely used as a therapy. Music helps in maintaining good mental health.

The concept of psychological wellbeing is very important in positive psychology. Carol Ryff has mentioned six main elements of psychological wellbeing. The present research was conducted to see if there is any effect of classical music training on psychological wellbeing. For this research 40 people who were classical musicians and 40 people who have no connection with performing arts were selected. Total sample of 80 people were selected through the purposive sampling and age group was 25 to 35 and educational, socio-economic level was kept equal.

Both groups were compared on the basis of Carol Ryff's psychological well-being test. In the research, the psychological well-being of musicians was found to be significantly higher with t value of 15.33, which was found to be significant at 0.01 level. The six main elements of the psychological well-being were autonomy, environmental mystery, personal growth, personal relationship, purpose of life and self-acceptance as described by Ryff. The factors of psychological well-being were compared and found to be significantly higher in musicians.

Key words : sychological Wellbeing, Classical Musicians

Introduction :

Positive psychology is a branch of psychology that has emerged in modern times. This branch emphasizes the positive aspects of a person's experience, optimism, happiness, competence, positive traits, contentment, aesthetics, spirituality, creativity. According to Martin Seligman, there are three pillars of positive psychology.

1. Positive Personal Experience (Happiness, Pleasure, Satisfaction, Contentment)
2. Positive Personal Traits (Personal Strength, Creativity, Optimism, Courage, Spirituality)
3. Positive Social Community (Social Responsibility, Social Acceptance, Social Support)

From this it can be seen that in positive psychology importance is given to individual's strengths, abilities, happiness, contented attitude and overall positive characteristics. In fact, it appears that Maslow discussed this about fifty years ago. According to Maslow's description, psychology paid more attention to the negative aspects of the person than the positive aspects. Baslow's regret that strength was not given much importance filled this regret with positive psychology and gave importance to the

 ISSN No. 2394-5990

individual's abilities, happiness, contentment, creativity, spirituality, aesthetic sensibilities, and strength.

Human beings are seen trying to achieve happiness in their lives, mental happiness, satisfaction or mental peace, for that, cultivating various hobbies, worshiping art, reveling in the art world or developing one's talents and thereby attaining satisfaction, achieving self-respect, human efforts are more or less continuous. Artistic quality is also a strength or a kind of ability of a person and through it the human mind gets happiness, creativity gets scope, gets a special social position and gets respect.

Nature of Music Psychology :

Music psychology is considered a branch of psychology. The research done in this field is of scientific nature. From the point of view of music as a special mental process, the origin of the measurement of musical ability is discussed. According to Davies (1980), the psychological study of music is the study of the relationship between the laws of music and the laws of perception and cognition, which includes almost all mental processes.

According to Indian classical music, Western music is based on harmony and Indian classical music is based on melody, so the effects of both are different.

The purpose of this research was to examine the effect of Indian classical music training on psychological well-being

Psychological Wellbeing :

Psychological well-being is the subjective contentment, happiness, satisfaction and experience and once role in the world of work, sense of achievement, utility, belongingness and no distress, dissatisfaction or worry etc.

Key components of psychological wellbeing :

There are two traditions of wellbeing i.e. Hedonic well-being and eudaimonic well-being. Hedonic well-being means high level of pleasant emotions and moods, low level of negative emotions, moods and high life satisfaction. According to Diener's work "subjective well-being" is used synonymously with hedonic well-being (Diener, 1984). On the other hand, eudaimonic well-being means the assumption that individuals strive to function fully and realize their unique talent. According to Ryff, there are six dimensions of well-being as the part of eudaimonic well-being.

Dimension of psychological well-being :

Self-acceptance : self acceptance is referred to positive feeling towards oneself by recognizing and accepting various aspects of the self, whether positive or negative.

Autonomy: Autonomy means a person's ability to determine himself, and what is best for himself without the view of judgment of other.

Positive relation with others: - positive relationship with others is the ability of a person to establish good relations, mutual trust and mutual concern for the needs and well being of others

Purpose in life :purpose in life refers to individuals who have the intention and goals to be achieved in his lifetime.

Personal growth: Personal growth is referred to the ability to adapt to changes that occur in life.

Environment mastery : Environment mastery refers to persons who use the opportunities that exist in an environment for effective selection or creation of an environment desired by himself

Literature Review:

Raychaudhary (1963) studied the personality of the music composer. He reported that that emotional traits are more important than other personality traits in musician's personality. Similarly, some developmental factors and other familial, social and cultural influences were

found to be important in their lives. Raychaudhary studied the music composers again and again and presented his research in the 1975 Sangeet Natak Academy seminar. In this research, 30 professional musicians were used as the experimental group, while 30 individuals in other professions other than music or other arts were used as the control group for comparison. Subjects in both groups were similar in sex, age, education, marital status, intellectual ability and language. Each was given an individual test. It was then observed that the personalities of musicians are fluid. Therefore, they become more excited and agitated by external events. External events create agitation in their minds. They are aware of the people and environment around them. They sense and respond to the emotional needs of others. This sense is so marked that there seems to be some connection between music-making and social sensibility. Along with this, musicians have the ability to merge with the outside world through emotions such as peace, happiness, joy and fear.

Musicians are very sensitive to inner experiences. According to Raychaudhary's observations, the musician is aware of the inner world as well as the outer world. A musician maintains a sort of balance between these two. Musicians are sensitive to feelings of inner sadness, depression or joy. Similarly, musicians have been found to be able to control themselves, their aggression, their disorder, their sexual feelings.

Dorothy Retallack's (1973) conducted a study on the effect of Sound of Music and Plant. She conducted his experiments in the laboratory of the Women's College in Colorado. By placing plants of the same type and variety in 3 separate rooms, she played loud music for 8 hours continuously in one room. In the second room, 3 hours of soft and audible music was added. In the third room there is no music. After fourteen days, the plants in the first room wilted. The plants in the second room grew vigorously, while the plants in the third room also grew well. But their growth and vigor were less than the plants in the second room. She also experimented with rock music and soft music. They found that plant growth slowed down when exposed to rock music, but increased when exposed to soft music. She found that plants grew best when surrounded by Indian classical music. Plant branches swaying to classical music

Tompkins and Bird (1977) found that application of pure classical music increased plant growth by 20 percent. The Music Corporation experimented on factory workers in the 1940s. Listening to low-pitched music for pauses and pauses in workers has been shown to increase their performance. Musician Julius Portnoy conducted experiments on rats and found that classical music made rats more constructive, while rock music made them more violent. V. M. Durand and Mapstone (1998) demonstrated that the use of music was beneficial for psychopaths with aggressive behavior.

Objectives :

1) To study the impact of Indian Classical Music on Psychological well-being.
2) To determine difference on subscale of psychological wellbeing.

Hypotheses :

1) The subjects trained in Music will exhibit better psychological wellbeing than untrained subject.
2) There will be significant difference between music trained and untrained subjects on different dimensions of psychological well-being,

Methodology :

Sample :

For collecting the sample purposive sampling technique was used. The sample consists of 80 adults from Amravati city; forty were trained in

ISSN No. 2394-5990

classical music for at least 7 years or Sangeet Visharad. The remaining participants were do not have any music background. The age group ranged from 25 to 35 years and the mean age was 30. Male and female ratio was 1:1 (40 male & 40 female, including music trained and untrained) belong to middle-class socio-economic status and equal educational level.

Tools :

1. Psychological wellbeing scale: (Carol Ryff 1995)
2. Music trained selection form; (Music expert)

Procedure of Data Collection :

The seating arrangement allowed sufficient distance between two subjects. Care was taken that the subjects should not be able to see the other's responses. Though there was no time limit, the subjects were told to response as fast as they can. Then we distributed the test of psychological well-being.

From table no. 1 it can be seen that the mean of psychological well-being of musically trained adults is 201.46 while the mean of psychological will being of musically untrained is 162.43 and their 't' value is 15.33 which is significant at 0.01 level (t=15.33, df 78 p<0.01). On this basis we can say that, classical music training plays an

Results and Discussion :

Table No. 1 Total Psychological Well-being

Group	Mean	SD	" t " Value	Interpretation
Music Trained	201.46	7.85	15.33**	Significant at 0.01 Level
Music Untrained	162.43	13.46		

Table No. 2 Dimensions of Psychological Well-being

Dimension of PWB	Group	Mean	SD	" t " Value	Interpretation
Self-acceptance	Music Trained	34.21	2.43	6.98**	Significant at 0.01 Level
	Music Untrained	27.35	5.66		
Autonomy	Music Trained	32.41	3.18	12.15**	Significant at 0.01 Level
	Music Untrained	25.12	2.02		
Positive relation with others	Music Trained	29.71	3.30	5.09**	Significant at 0.01 Level
	Music Untrained	24.92	4.82		
Purpose in life	Music Trained	37.87	3.09	9.41**	Significant at 0.01 Level
	Music Untrained	30.15	4.12		
Personal growth	Music Trained	34.87	2.14	6.71**	Significant at 0.01 Level
	Music Untrained	27.35	6.17		
Environment mastery	Music Trained	30.84	3.01	4.31**	Significant at 0.01 Level
	Music Untrained	26.74	5.05		

important role in terms of psychological well-being

The values mentioned in table no. 2 are six dimensions of psychological well-being yielded significant results; trained musicians exhibited better psychological wellbeing compared to untrained participants on all dimensions of psychological wellbeing. Considering the statistical findings both hypotheses are retained. The results are in congruence with previous studies. According to Maslow, music plays an important role in progressing towards self-actualization. He mentioned 16 characteristics of self-actualized individual and these characteristics are related to positive personality development. Therefore, such individuals have a high level of psychological well-being. So that, it is seen that these characteristics are related to all dimensions of psychological well-being

Conclusions :

1) Music plays a significant role in psychological wellbeing; music trained subjects exhibited better level of psychological wellbeing compared to common participants.
2) Music trained subjects exhibited better level on all aspects of psychological well-being.

References :

1) Davies, John Booth (1978) :" *The Psychology of Music*" , Hutchinson London ,.
2) Diener, E. (1984). Subjective well-being. Psychological Bulletin, 95,542-575.
3) Kale, Premala.(1989) :" *Psychology of Music*," Majestic Publication, Mumbai
4) Mangal, S.K., (2010) : Statistics in psychology and Education, PHI learning private limited, New Delhi – 110001, 2010.
5) Maslow A H (1970) : " Motivation and Personality, Second Edition , Harper & Row , New York.
6) Raychaudhary M. (1980): "Musical Creativity A Selective Focus, Psychology of Music" : Indian Musicological Society, Baroda , India .
7) Retallack Dorothy L. (1973): The Sound of Music and Plants, Devorss & Co. Camarillo, US
8) Ryff, C.D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being, *South African Journal of psychology*, 33(4), 212-218
9) Ryff, C.D. (1995). Psychological well-being in adult life. *Current Directions in Psychological Science*, 4, 99-104.
10) Seligman, Martin E.P. (2004) : "Authentic Happiness", Atria Books, Washington
11) Snyder C.R., Lopez Shane J. Pedrotti J T. (2011): "Positive Psychology," Sage South Ashia. Delhi
12) Tompkins P, Bird C. (2004): "The Secret Life of Plants", Pupa Publications, India

■■■

G.R

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक।।

पुरवणी अंक ३२ – मार्च २०२४ (त्रैमासिक)

- शके १९४५ • वर्ष : ९२ • पुरवणी अंक : ३२

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ.अपर्णा अष्टपुत्रे • डॉ. भगवान रामनाथ बोचरे • डॉ. मुक्तार रशीद शेख

*** प्रकाशक ***

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०

Email ID : rajwademandaldhule1@gmail.com
rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

अंक मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी (फक्त अंक) रु. ५००/-, लेख सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/-

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, पुणे.

टीप : या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

INDEX

1. **The Psychological well-being, happiness and life satisfaction of women employed in the private sector versus those in government sector**

- i) Kranti Kashinath Hosurkar, ii) Dr. Swati H. Kekare ------------------- 7

2. **Exposure to nature boosts mental wellbeing**

- i) Snehal Sangle, ii) Divya Ambekar -- 12

3. **A review study of women's mental health and Well-being**

- Dr. Sunita Madhavrao Watore -- 16

4. **Consciousness, Self-Efficacy, and Wellbeing in Young Adults Engaged in Karate: A Mixed-Methods Study**

- i) Aditya Kharade, ii) Dr. Bhupender Singh -------------------------------- 22

5. **To study the positive effect of regular Vipassana practice on women's happiness levels**

- Prof. Aruna Vasantraao Tasare -- 28

6. **From Burnout to Flourishing: Investigating Strategies for Enhancing Teachers Mental Wellbeing**

- i) Khaja Moinoddin Noor Mohammed Shaikh,
ii) Dr. Charulata Pradhan -- 31

7. **Mental Health Issues in Students *vis-à-vis* Promoting Well-Being in Educational Setting**

- i) Prabhgul Kaur Narula, ii) Anjali Kumari -------------------------------- 37

8. **Role of Humor, Personality, Technostress and Wellbeing among Young Adult**

- i) Shruti Nimje, ii) Manali Awte, iii) Sanjana Kumbhar,
iv) Akansha Mandhani, v) Dr Bhupender Singh -------------------------- 43

ISSN No. 2394-5990

9. **Role of Psychologically Well-Being in Relation to Mindfulness, Resilience And Gratitude Among National Service Scheme Volunteers**
- i) Dr. Pratibha Mehetre, ii) Dr. Rekha Shelke ---------------------------- 49

10. **The Relationship between Life skills and Happiness among Senior College Students**
- i) Dr. Narayan Ganpat Gavre, ii) Ravindra Ramdas Shinde -------------- 55

11. **Physical Fitness And Mental Health**
- i) Miss. Surekha Harishchandra Kundhare, ii) Dr. R.M. Ghoti ----------- 60

12. **Well-Being as a function of Psycho-Physiological State among Adolescent**
- i) Mahesh Bhausaheb Deokar, ii) Dr. Mahendra Balasaheb Patil ------- 65

13. **Psychological Well-being and Holistic Health: Exploring Relaxation Techniques**
- i) Mr. Vijay Vitthalrao Sonone, ii) Dr. Charulata Pradhan -------------- 72

14. **Impact of Stress on Happiness and Mental Health among Teenagers**
- Dr. Phad Dhrmraj Dadarao --- 77

15. **Psychological Well-Being and Self Esteem among College Students**
- i) Vishnu Sukhdeo Lokhande, ii) Dr. Umakant S. Gaikwad ---------------- 82

16. **Personality And Happiness**
- i) Jyoti Jeevanlal Kohli, ii) Dr. Yuvraj B. Gaherao ---------------------- 87

17. **Psychological Well-Being and Self-Confidence among College Students**
- i) Mailare Sachinkumar Sopanrao, ii) Dr. Umakant S. Gaikwad ------------ 91

18. **Gratitude and well-being**
- i) Dr. Swati Haribhau Kekare, ii) Prof. Anil Palve ------------------------ 96

19. **Effect of Yoga on Stress and Psychological Well-Being Among Employee**
- i) Sharda Vasantrao Matsagar, ii) Dr. Sunita M Watore ----------------- 100

20. **A study of Cognitive development among Urban and Tribal Children**
- i) Ms. Sharmila Prakash Bhavsar, ii) Dr. Sameer J. Limbare ------------ 105

21. **Correlational Study of Social Adjustment, Emotional Intelligence and Anxiety of students in higher education**

- Dr. Santwana G. Mishra ---------- 111

22. **Role Conflict Experienced of Male and Female Teachers in Educational Settings**

- Dr. Daitkar Arun Rajaram ---------- 116

23. **Preventing studying failure in capability dyslexics -A review**

- i) Dr. Pranali Garge, ii) Dr. A. A. Ashtaputre ---------- 121

24. **Examination of Selective Attention And Response Set Among Adolescents**

- i) Dr. Swati Balasaheb Salunke, ii) Dr. P. T. Dumnar ---------- 126

25. **Migration as a Socioeconomic Factor Affecting Immigrant Health**

- Dr. Kirti Prakash Sangole ---------- 131

26. **Reaction Time As a Function of Cognitive Style Among Students**

- Dr. Nagorao Palwade ---------- 136

27. **Nutrition Awareness of Rural Pregnant Women as influenced by Nutrition Education Counselling**

- i) Ku. Ranjana R. Jawade, ii) Dr. Nuzhat Sultana M.B. ---------- 139

28. **Significance of Socioeconomic Status on Academic Anxiety of High School Students**

- i) Sheetal Savant, ii) Dr. Rajani Talhar Senad ---------- 145

29. **Conflictive Thoughts As Function of Psycho-Physiological State of Students**

- Prof. Shital Gutte ---------- 149

30. **Depression as an effect of COVID-19 pandemic among Working Women**

- i) Disha Desai, ii) Dr. Mahendra Patil ---------- 153

ISSN No. 2394-5990

31. **Nutrition and Depression among rural school going Adolescents of Sambhajinagar District**

- i) Mrs. Karpe Sanika, ii) Prof. Nuzhat Sultana ---------------------------- 159

32. **Study of Quality Life of Women's**

- i) Sangita K Wadode, ii) Dr. Rajesh B Shirsath ------------------------ 166

33. **A Study of Youth Problems among College going Students**

- Dr. Prabodhan Bhagirath Kalamb -- 171

34. **Smart Phone Addiction and Dark Personality Triad**

- i) Dr. Shankar D. Wakode, ii) Dr. Pradnya P. Yenkar,
iii) Dr. Gajanan R. Ratnaparkhi -- 178

35. **Health and Women Empowerment**

- i) Shital Ravindra Thakare, ii) Dr. Vandana Namdeo Bankar ----------- 183

36. **A Comparative Study of Marital Adjustment and Mental Health of Women in Joint Families and Women in Separate Families**

- i) Assi. Prof. Shital Bhagwat Jadhav,
ii) Asso, Prof.Babaso Bhimrao Pawal -- 186

37. **The Psychology of Food and Eating**

- Dr. Shilpa Deshpande -- 191

38. **The Role of Cognitive Emotions Regulation and Psychological Capital on Work Engagement among Female Teachers**

- i) Patode Hemangi, ii) Prof. Mhaske, R., --------------------------------- 195

39. **A Study of Life Satisfaction among Working and Non-Working women**

- i) Seema Perkar, ii) Dr. A. A. Ashtaputre -------------------------------- 201

40. **Job Satisfaction : Rural Versus Urban Primary Health Care Workers' Perception**

- Dr. Amol Ashok Nare --- 205

41. **To Study the Level of Aggression & Depression among Male & Female What'sapp Users**

- Dr.Kalpana R.Vitore ---------- 208

42. **A Comparative Study of Life Satisfaction level among Urban and Rural women**

- Dr. R.R. Senad ---------- 211

43. **Irrational Beliefs among Adolescents: Exploring Differences in Orphan Status and Gender**

- i) Santosh Janrao, ii) Dr. Gauri Kadam ---------- 216

44. **Role of parent's in managing screen time of children**

- i) Sarika Hiralal Mali, ii) Dr. Shaikh Tahemina Naaz ---------- 222

45. **The Impact of Socioeconomic Conditions on Career Selection Behavior**

- i) Dr. Ramprasad Shivajirao Kale, ii) Dr. Pundalik Vitthal Rasal ------ 226

46. **Social networking addiction among adolescent**

- i) Pramod D. Wagh, ii) Dr. Nagorao Dongre ---------- 231

47. **A Study of Death Anxiety and Depression among College Students**

- i) Ms. Pathade Kalyani Harichandra, ii) Dr. Sunil Jadhav E. ---------- 237

48. **A Study of Fear of Negative Emotions and Depression among Teenagers**

- Dr Arti S. Thale ---------- 242

49. **A study of the consequences of excessive use of mobile phones in Adolescents**

- i) Dr. Ragini Padhye, ii) Dr. Rohini Ankush ---------- 247

50. **A comparative study between Loneliness and Depression among elderly people who live in old age homes and in their homes**

- Srushti Vijaykumar Joshi ---------- 251

▲▲▲

Smart Phone Addiction and Dark Personality Triad

i) Dr. Shankar D. Wakode
Department of Psychology,
Vidya Bharati Mahavidyalaya,
Amravati (M.S.) Mo-9421829222,
email- shankarwakode04@gmail.com

ii) Dr. Pradnya P. Yenkar
Principal, Vidya Bharati Mahavidyalaya,
Amravati (M.S.) Mo-9422870879,
email- pradnyayenkar@gmail.com

iii) Dr. Gajanan R. Ratnaparkhi
Department of Psychology,
Mahatma Fuley Mahavidyalaya,
Amravati Mo-9850158676
email- gratnaparkhi@gmail.com

Abstract :

Use of smart phone is an essential requirement for fast communication, entertainment and a medium of education too. After Covid-19 there is a tremendous growth spurt in the use of smart phone and internet. However, the excessive use of the smart phone gazettes and various apps is leading to adverse effects on teenagers and the youngsters, popularly known as the Gen Z.

The study aimed to explore the role of Smart Phone Addiction in Dark Personality Triad; Narcissism, Sociopath and Machiavellianism in the Gen Z. The sample comprised of 348 (Female- 248 and Male- 100) college students offering different study courses. Smart Phone Addiction Scale by Dr. Vijayshri and Dr. Masaud Ansari (2021) and Dark Personality Triad Scale (Short form) by Jones and Paulhus (2014) were used to measure the prevalence of Narcissism, Psychopathy and Machiavellianism. The responses were sought in the online mode. Correlational design was used. Significant correlation was found between Smart Phone use and Dark Personality Triad (r = .52 **) and Smart Phone use with narcissism (r = .27 **), with Psychopathy (r = .54 **) and with Machiavellianism (r = 0.46 **). For cross verification the correlation coefficients were treated with t test, the results were also found significant for the given correlations.

Key words: Smart Phone Addiction, Dark Personality Triad, Narcissism, Psychopathy Machiavellianism

Introduction:

Use of smart phone is an essential requirement for fast communication, entertainment and a medium of education too. After Covid-19 there is a tremendous growth spurt in the use of smart phone and internet. However, the excessive use of the smart phone gazettes and various apps is leading to adverse effects on teenagers and the youngsters, popularly known as the Gen Z. Internet games like 'Blue whale challenge', 'Pink whale challenge', 'Pokoman go', taking selfies or making reels at risky places like on running railways or at the overflow dams indicates that in Gen Z internet addiction is increasing day by day and they are becoming over conscious about their presence in social media. Even in interpersonal relationships, social media has caused tremendous change. One-to-one contact is replaced by virtual relationship and this has led to e-identity and e-personality (Aboujaoude, 2011).

Smart Phone Addiction and Dark Personality Triad :

Many researchers have examined the role of social media and personality traits. The results

 ISSN No. 2394-5990

of these studies suggest that social media activity is related to several obsessed personality traits. This is a big avenue to investigate whether these traits are developed out of the influence of social media or such traits enable an individual to use this media at great extent. Jonason and Gregory Webster (2010) called it 'the dark triad' of personality; it includes Narcissism, Sociopath and Machiavellianism. Fox and Rooney (2015) have argued that selfie can be associated with the dark triad. Generally, individuals who like selfies tend to enjoy them and feel that taking them as an important activity in their daily lives. Moreover, they always look for places where they can take selfies and are upset if they are prevented from taking selfies (Peerayuth, 2016). Narcissistic individuals tend to develop positive self views of certain traits such as intelligence, physical attractiveness and power (Mehdizaeh, 2010). These characteristics of narcissism can potentially explain why some individuals are obsessed with selfies. This has led to search the role of Smart Phone addiction in dark personality triad.

Literature Review:

There are certain evidences about the linkage between selfies and dark personality triad. Fox and Roony (2015) found a strong connection between narcissism and the number of selfies posted. Selfie posting frequency was strongly associated with the leadership/authority and grandiose exhibitionism. Qiu et al. (2015) suggested that selfies may be associated with personality traits such as agreeableness and extraversion. Sorokowski et al. (2015) found the linkage between overall narcissism scores and own selfie posting was stronger for males than for females. Fox and Rooney (2015) also argued that excessive use of social media can potentially lead to unhealthy behaviors such as narcissism and selfishness. Alloway, et al. (2014) found that elevated level of narcissism damage an individual's ability to shape healthy and mutually beneficial relationships. They are more prone to respond with violent and aggressive behavior after being critiqued. However, Carpenter (2012) Griffiths (2005) has proposed that extremely preoccupation with social media and investing too much time can interferes with other vital aspects of life.

The review mentioned so far reveals that there is a close connection between excessive use of Smart Phone, some personality traits including Narcissism, Sociopath and Machiavellianism.

Aim and Objectives:

Main aim of this paper is explore the strength of association between Smart Phone Addiction and development of Dark Personality Triad in the Gen Z.

Major objectives of the study are :

1. To examine the strength of association between Smart Phone Addiction and Dark Personality Triad
2. To examine the strength of association between Smart Phone Addiction and Narcissistic personality characteristics.
3. To examine the strength of association between Smart Phone Addiction and Sociopath personality characteristics.
4. To examine the strength of association between Smart Phone Addiction and Machiavellianism personality characteristics.

Hypotheses :

Assuming other factors are kept constant following null hypotheses were framed

1. There will not be any strength of association in Smart Phone Addiction and Dark Personality Triad.
2. There will not be any strength of association between Smart Phone Addiction and Narcissism personality characteristics.
3. There will not be any strength of association between Smart Phone Addiction and Narcissism personality characteristics.

4. There will not be any strength of association between Smart Phone Addiction and Machiavelli personality characteristics

Scope and Methodology :

The scope of the study is bound to collegians offering various professional and non-professional study courses. The sample was comprised of 348 students (Male 100, female 248).

Tools- Smart Phone Addiction Scale by Dr. Vijayshri and Dr. Masaud Ansari (2021), Dark Personality Triad Scale (Short form) by Jones and Paulhus (2014) to measure the prevalence of Narcissism, Psychopathy and Machiavellianism

Design- A correlational design was used.

Statistics- Product moment correlation and t test

Interpretation and Discussion:

The study aimed to explore the strength of association between Smart Phone addiction and the traits of Dark Personality Triad, namely Narcissism, Psychopath, and Machiavellianism. The obtained values are depicted in the following tables.

Table No. 1: Mean and SD

	Smart Phone Addiction	Personality Triad	Narcissism	Psychopathy	Machiavellianism
Mean	52.30	68.65	30.50	14.77	23.38
SD	15.27	11.59	5.52	3.7	4.42

Table No. 2: Correlation and t values

	Smart Phone Addiction	
	r (0.27)	t (2.60)
Personality Triad	0.52 **	11.32 **
Narcissism	0.27 **	4.81 **
Psychopathy	0.54 **	12.00 **
Machiavellianism	0.46 **	9.44 **

The correlation coefficient between smart phone addiction and personality triad is 0.52 is found significant ($p<.01$ at two tailed test). Therefore the first hypothesis, there will not be any strength of association in Smart Phone Addiction and Dark Personality Triad is rejected. In the present context this significant correlation can be attributed to the social media influence.

ISSN No. 2394-5990

This is mainly because this generation is also known as internet generation and can be considered the pioneers of mobile technology (Shrivastava, 2023).The virtual world of smart phone and social media satiate the need of gregariousness of this Gen Z. Chung et al. (2018) found that social media addiction tend to different behavioral pattern and cognitive thinking, thus leading to form a typical personality pattern. Casale et al. (2016) have proposed that social media provides them an alternative to feel more secure in virtual relation and virtual environment. Similarly, Dimircioglu & Kose (2018) and Andreassen et al., (2017), have pointed out that members of dark triad traits put high importance on their interpersonal needs and they will ensure that their needs are met at the end. Hence, it can be said that social media can be used to form online relationships it allows youngsters to disguise their weaknesses and exhibit their best side.

Hypotheses no. 2, 3 and 4 were related to Narcissism, Psychopathy and Machiavellianism; respectively. All hypotheses were rejected. On the contrary the observed values depicted in table no. 2 indicates significant positive correlation between smart phone addiction and all there prevalence of dark personality triad i.e. Narcissism (0.27** $p<0.01$), and Psychopathy (0.54** $p<0.01$) and Machiavellianism (0.46** $p<0.01$). For cross verification all four correlation coefficients were treated with t test. The obtained values are given in Table No. 2 yielded significant results, thus, refuting all null hypotheses; on the contrary it can be concluded that smart phone addiction has strong and positive influence in the formation of dark personality triad. These findings are supported by previous studies. Gwenn Schurgin O'Keeffe & Kathleen Clarke-Pearson (2011) have concluded that engaging in various forms of social media is a routine activity that benefit children and adolescents by enhancing communication, social connection and even technical skills. However, Zao & Zhou (2021) have concluded that despite the obvious advantages of social media in an emergency situation, such as Covid-19, higher use of social media use is likely to need to social media addiction. Bergman et al., (2011) have reported that Narcissists are prone to addict to social media because of their high expectations for affiliation and social media can help them to conceal their bad side as they can choose what they wanted to share. Casale, et al., (2016) stated that narcissists are reluctant to accept the fact that they are lacking in real life, hence, online activities provide a better control on what people see to boost their ego which could cause addictive use of social media. In a study by Necula (2020) the results showed positive correlation between social media addiction and Machiavellianism and also between social media addiction and Psychopathy. Lopes and Yu (2017) concluded that excessive use of smart phone and social media enables Machiavellists and Psychopaths to utilize social media to engage in undesirable behaviors such as causing conflict and breaking the laws.

Conclusions:

Considering the statistical findings all null hypotheses were rejected and it is concluded that..

1) There is a close connection between smart phone overuse and dark personality triad in total; both are positively and significantly correlated.
2) There is a close connection between smart phone overuse and Narcissistic personality pattern; both are positively and significantly correlated.
3) There is a close connection between smart phone overuse and psychopathic personality pattern; both are positively and significantly correlated.

4) There is a close connection between smart phone overuse and Machiavelli personality pattern; both are positively and significantly correlated.

Limitations :

The study have certain limitations. The scope is limited to the students enrolled in various study streams in Vidya Bharati Mahavidyalaya, Amravati only. The responses were sought in online form. Both tools were translated in Marathi language. The variable of gender was isolated as the data was skewed, 71.3 % respondents were female and 28.7 % were male.

References :

- Aboujaoude, E. (2011). *"Virtually You: The dangerous powers of the e-personality"*. New York: W.W. Norton.
- Alloway, T., Runac, R., Qureshi, M. & Kemp, G. (2014). "Is Facebook Linked to Selfishness? Investigating the Relationships among Social Media Use, Empathy and Narcissism". *Social Networking*, 3, 150-158.
- Bergstrom, R. L., Neighbors, C. and Malhein, J. E. (2009). "Media comparisons and threat to body image: Seeking evidence of self affirmation". *Journal of Social and Clinical Psychology*, 28(2): 264-280.
- Carpenter, C. J. (2012). "Narcissism on Facebook: Self-promotional and anti-social behavior". *Personality and Individual Differences*, 52(4), 482-486. http://dx.doi.org/10.1016. j. paid. 2011. 11. 011.
- Casale, et al., (2016). Grandiose and Vulnerable Narssists: Who is at Higher Risk for Social Networking Addiction? Cyberpsychology, Behavior and Social Networking, 19(8), 510-515. https:doi.ori/10.1089/cyber.2016.0189
- Chung, et al., (2018).The role of the Dark Triad and Impulsivity in Social Media Addiction: findings from Malaysia. Personality and Individual Differences, 143, 62-67. https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.02.016
- Dimircioglu & Kose, (2018). Effects of attachment styles,dark tirad, rejection sensitivity and relationship satisfaction on social media addiction: A Mediated Model. Current Psychology,40 (1), 414-428. https://doi.org/10.1007/s/2144-018-9956-x
- Fox, J. & Roony, M. C. (2015). "The Dark Triad and trait self-objectification as predictors of men's use and self presentation behaviors on social networking sites". *Personality and Individual Differences*, 76, 161-165. http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2014.12.017.
- Griffiths, (2005). A 'Component' model od addiction within a biopsychosocial framework. A Journal of Substance Us, 10 (4), 191-197. https://doi.org/10.1080/14659890500114359.
- Gwenn Schurgin O'Keeffe & Kathleen Clarke-Pearson (2011). "The Impact of Social Media on Children, Adolescents and Families". Pediatrics. DOI: 10.1542/peds.2011-0054.
- Hare, R. D. (1991). "Manual for the Hare Psychopathy Checklist-Revised". Toronto: Multi-Health Systems.
- Hare, R. D. (1993). *"Without conscience: The disturbing world of psychopaths among us"*. New York: Pocket Books.

■■■

DS

विद्यावार्ता®

Issue-49, Vol-09, Jan. to March 2024

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Editor

Dr.Bapu G. Gholap

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Jan. To March 2024
Issue 49, Vol-09

Date of Publication
01 Mar. 2024

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

INDEX

01) DRAINAGE ANOMALIES IN PENINSULAR INDIA
Dr. Vilas K. Kale, Chandrapur ||10

02) Analyzing Challenges Faced by e-banking Customers: A....
Beena Kaushik, Chhota Bangarda, Indore ||16

03) Marathi Film Fandry : A Social Documentary
Dr. S. S. Sasane, Beed ||21

04) Study of the importance of the philosophical, educational and....
Mrs. Jyoti, Swati Verma, Duhai, Ghaziabad ||23

05) Disability- Does Teacher's Gender Impact on Their Attitude....
Dr. Sapna Sharma, Hapur, (U.P.) ||27

06) Quality of Teaching- A Case Study of Classroom Practices in....
Rupa Das, Dr. Meenakshi Sharma, Meerut ||35

07) Gaga Tshering Dukpa ; A freedom fighter from the Mountain....
Dr. Gouri Dey, Darjeeling ||39

08) नव्वदोत्तरी आंबेडकरी कवी रमेशचंद्र कांबळे यांच्या कवितेतील....
सहा. प्रा. दीपक वानखडे, अमरावती ||43

09) नागपूरकर भोसल्यांचे सल्लागार देवाजीपंत चोरघडे
प्रा. डॉ. गजानन न. कळंबे, भंडारा ||48

10) आदिवासी कला व सण उत्सवातील वैविध्यता
डॉ. विठ्ठल शंकर केदारी, किल्लेधारूर ||51

11) स्वातंत्र्यपुर्व काळातील अकोला जिल्ह्यातील स्त्री शिक्षणाची....
डॉ. संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी, अकोलौ ||57

12) शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातील सघटनात्मक वातावरण आणि शिक्षक...
डॉ. कैलास दौंडकर, प्रा. साठे हनुमंत देवराम, चाकण, ता. खेड जि. पुणे ||60

13) नांदेड जिल्ह्यातील शेतकरी संघटनेचे कार्य
बचाटे श्रीनिवास दत्तात्रय ||63

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal
Jan. To March 2024
Issue-49, Vol-09

08

नव्वदोत्तरी आंबेडकरी कवी रमेशचंद्र कांबळे यांच्या कवितेतील प्रतिमांचे निराळेपण

सहा. प्रा. दीपक वानखडे
मराठी विभागप्रमुख,
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,
पार्वती नगर, नं. २ अकोली रोड अमरावती.

****

प्रस्तावना –

'महादंबा' या महानुभाव पंथाच्या साध्वी ने मराठी कवितेची सुरुवात केली. ती विदर्भात. आज ८०० वर्षानंतर मराठी कवितेचा विस्तार कितीतरी पटीनेवाढला आहे. मराठी काव्यपरंपरेत विविध प्रवाह,उपप्रवाह निर्माण झाले. स्वातंर्त्र्योत्तर कालखंडा मध्ये विशेषत: मराठी वाङ्मयाच्या प्रांतामध्ये ७० च्या दशकात उपेक्षित वंचित समूहाच्या शिक्षित पिढीकडून कवितेच्या रूपात काव्य अभिव्यक्ती होऊ लागली. या काव्याअभिव्यक्तीला सुरुवातीला 'दलित कविता' म्हटल्या गेले. हीच संकल्पना विस्तार रूप घेऊन आज आंबेडकरी कविता या नावाने मराठी कवितेच्या प्रांतात विस्ताराने संख्यात्मक व गुणात्मक दृष्ट्या अविस्कृत झाली आहे. 'आंबेडकरी कवितेची' ठळक वैशिष्ट्ये म्हणजे चातुर्वर्ण्य समाज रचनेतून शूद्रांच्या वाट्याला आलेल्या वेदना, शूद्रपण लादणाऱ्या व्यवस्थेच्या सर्वत्र विकृतीला नकार व आक्रमक विद्रोह अशा तीन बिंदूंवर ही कविता विस्तारली आपल्याला दिसते.

नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेतपासून आपण विद्रोही कवितेचा आरंभबिंदू मनाला आहे. आहे. यशवंत मनोहर, अर्जुन डांगळे, ज.वी पवार, वामन निंबाळकर, लोकनाथ यशवंत आदी विद्रोही आंबेडकरवादी कवी त्यात भर टाकीत आहेत. आंबेडकरवादी कवितेणे एकूण मराठी कविते स्वत:चे वेगळेपण सिद्ध केले आहे. ती वास्तवाभिमुख व परिवर्तनाची आस घेऊन व्यक्त होणारी कविता आहे. मराठी कवितेचे परंपरागत निकष, नियम व चौकटीला सांभाळीत त्य कधी नाकारित ती आविष्कृत होते आहे. आशयाच्या अंगाने ती विस्तारते आहे, प्रतिमा, प्रतीके, अलंकार या वाङ. मयीन विशेषानी ती परिपूर्ण आहे. आंबेडकरी कवितेच्या प्रवाहातील विदर्भातील महत्वाचे कवी म्हणून अमरावती येथील दलित आंबेडकरी चळवळीतील सक्रिय कार्यकर्ते दलित पँथरच्या सुरुवातीच्या फळीतील अग्रणी, वाङ. मयीन चळवळीशी जुळलेले श्री. रमेशचंद्र कांबळे या कवीचा विशेष उल्लेख करता येईल.

१. रमेशचंद्र कांबळे परिचय

रमेशचंद्र कांबळे हे विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील अमरावती परिसरातील नामांकित कवी असून १९७० पासून ते काव्य लेखन करत आहेत. १९८० च्या आसपास त्यांनी 'सिद्धार्थ साहित्य संघ' स्थापन करून अमरावती मधील प्रतिभावंत मंडळीसाठी विचारपीठ उपलब्ध करून दिले. सिद्धार्थ साहित्य संघाच्या माध्यमातून नवीन काव्य लेखनात पदार्पण करणाऱ्या कवींना विचारपीठ मिळाले. असे कवी ते व्यक्त होऊ लागले. दलित पँथरचे देदीप्यमान आंदोलन आणि रिपब्लिकन चळवळ यामध्ये सुद्धा रमेशचंद्र कांबळे यांनी सक्रिय सहभाग नोंदवला आहे. काही काळ त्यांनी 'कोलीत' हे वाङमयीन नियतकालिक सुद्धा त्यांनी चालवले. एकूणच अमरावती मधील आंबेडकरी सांस्कृतिक चळवळीच्या जडणघडणीमध्ये रमेश चंद्र कांबळे यांचे व्यक्तिमत्त्व हे प्रेरक व्यक्तिमत्त्व ठरले आहे त्यांचे एकूण तीन कवितासंग्रह प्रकाशित झाले आहे. 'मृत्यू जगलेला माणूस', प्रकाशक डॉ.सुखदेव ढाणके, सर्वमंगल प्रकाशन, सहजानंद नगर, मोर्शी रोड. अमरावती. प्रथम आवृत्ती एप्रिल २०१२. या कवितासंग्रहाच्या मनोगतात कवीने आपली भूमिका वाचकांसमोर ठेवली आहे याशिवाय 'कवी रमेशचंद्र कांबळे : 'मृत्यू जगलेला माणूस' – या शीर्षकांतर्गत डॉ. किशोर सानप यांची एकूण १८ पृष्ठांची दीर्घ प्रस्तावना या कवितासंग्रहात समाविष्ट आहे. या प्रस्तावनेतून डॉ किशोर सानप यांनी रमेशचंद्र कांबळे यांच्या कवितेचे यथोचित मूल्यमापन केले आहे. या

कवितासंग्रहात एकूण ३१ कवितांचा समावेश आहे.

'चौथी भिंत', साक्षी प्रकाशन, नवानकाशा, नागपूर, जानेवारी २०१६. या कवितासंग्रहात 'चौथी भिंत'— विचार क्रांतीचा नवा एल्गार — या शीर्षकांतर्गत मा. शिवा इंगोले यांची एकूण १० पृष्ठांची विस्तृत व समर्पक अशी प्रस्तावना समाविष्ट आहे. या कवितासंग्रहात एकूण ३५ कवितांचा समावेश आहे.

'एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू', साक्षी प्रकाशन, नागपूर, जानेवारी २०२१. या कवितासंग्रहाला सुप्रसिद्ध कवी अर्जुन डांगळे यांनी कांबळे यांच्या कवितेचे यथोचित मूल्यमापन केले आहे. या कवितासंग्रहात एकूण ४६ कवितांचा समावेश आहे. या तीनही कविता संग्रहात समाविष्ट असणाऱ्या एकूण ११२ कवितांच्या संदर्भा एकत्रित भाष्य इथे अपेक्षित आहे.

२. रमेशचंद्र कांबळे यांच्या काव्य अभिव्यक्तीच्या प्रेरणा व प्रभाव

रमेशचंद्र कांबळे आपल्या काव्य लेखनाची प्रेरणा सांगताना लिहितात की, 'बदलत्या जीवनाचे संदर्भ व विचार मी फुले शाहू डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर बुद्ध यांच्या मौलिक विचारातून वेचले आहेत जगाच्या रंगभूमीवर जीवनाचे जे महानाट्य रंगते त्यातला खरा नायक सामान्य माणूस हाच आहे आणि हाच सामान्य माणूस माझ्या कवितेचा नायक आहे म्हणून माझी कविता या माणसात केंद्रस्थानी मानते व त्याच्या सुखदुःखाच्या अवतीभोवती फिरते त्याला नियंत्रित व संस्कारित करण्याची भूमिका अदा करते'[१]. रमेशचंद्र कांबळे यांच्या तीनही कवितासंग्रहातील कवितेवर, कवितेचे ऊर्जा केंद्र असणाऱ्या नामदेव ढसाळ यांच्या शैलीचा प्रभाव जाणवतो. ढसाळ यांची कविता जेव्हा प्रकाशित झाली तेव्हा संपूर्ण मराठी काव्यविश्वाला तिने हादरे दिले. याचा परिणाम म्हणून प्रतिभावान आंबेडकरी कवी, ढसाळ यांच्या साच्यातली कविता लिहू लागले त्यापैकी अनेकांना ती हाताळता आली तर अनेकांना ती हाताळता आली नाही. रमेशचंद्र कांबळे यांना मात्र ती हाताळता आली असे म्हणता येते कारण तीनही कवितासंग्रहात कवितांचा अभ्यास केल्यास आपल्याला असे विधान नक्की करता येते. रमेशचंद्र कांबळे यांच्या कवितांवर भाष्य करणाऱ्या सर्वच समीक्षकांनी विचारवंतांनी असा उल्लेख केला आहे.

३. रमेशचंद्र कांबळे कांबळे यांच्या कवितेतील प्रतिमा—

रमेशचंद्र कांबळे यांच्या कविता रुपके, प्रतिमा अलंकार समाविष्ट आहेत या सर्व प्रतिमा आंबेडकरी समूहाचे जगणे, पूर्वापर शोषण, गुलामी, पिचलेपण, व्यथा, वेदना, नकार, विद्रोह, विचारविश्व, आचरण व कृती याला समांतरपणे अभिव्यक्त करणाऱ्या ह्या प्रतिमा आहेत. काही निवडक प्रतिमा पुढील प्रमाणे —

अंधार, राख, निखारा, अंकुर, दगड, निषेध, बुब्बुळ, मुठ पुल्लिंग, वेदना, बळ, महापूर, अरबी घोडा, जखम, डोंगर, राख, विस्तव, मौन, थुंकी, पुल्लिंग, शौर्य गीते, वांझोटा, प्रहार, राख, सावध, नवा सूर्य, निराश्रीत, सांगाडा, मशाल, उरूस, भेद रेषा, मापदंड,दिग्विजय, युगंधर, क्रांतिबीज, सूर्य वीज, स्वप्न, पहाट, वनवा, गाव, मूठ, युद्ध, काळोख, बंदिस्त, ६ ाागा, लोरी, प्यादे, सुरुंग, भिंती, गुलाम, सुरुंग, वधस्तंभ तटबंदी, चेहरा, शिल्प, चिलीम, अग्नीफुले, श्वास, राजमार्ग, लिलाव, खुर्ची, कैफ, घरट, करूणा, साखरदंड, खलपुरुष, ध्वज, शवागार, सनातन, गर्दी, सनद, पहाट, साक्ष, कफन, वारा, ओंजळ, काळरात्र, उजेड, पुल्लिंग, काळोख, पंख, श्वास, झुंज, तुरुंग, नपुसक, तेज, गुहा, अनौरस, म्होरका, धुके, निखारे, जखम, उत्खनन, शिपाई, षंढ विस्तव, आरोप, उजेड, जाळ, इमान, जाळ, पहाट, स्वापद, शेंदूर, सूर्यास्त, भडवे, यात्रा, आक्रोश, वेसन, गदारोळ, प्रश्न, निषेध, संभ्रम, नकार, झेंडा, कुठली मुखवटा (वरील सर्व'मृत्यू जगलेला माणूस' या कवितासंग्रहातील आहेत)

सारीपाट, मसीहा, समुद्र, गर्जना, मृत्यूगुहा, आतडे, पीळ, कोंडवाडा, आलेख, लेणी, भिंत, अश्व, मुठ, ख्रिस्त वाळवंट खुळखुळा, ठिणगी, वादळ, बुरुज, कफन, डोह, शाश्वत, आग, कफन, भिंती, सूळ,ध्वज, उत्सव, स्मशान, वटहुकूम, कोंडवाडा, चिंध्या, वारुळ, विष, पंख (वरील सर्व 'चौथी भिंत' या कवितासंग्रहातील आहेत.) सावज, डोंगर, फासे, मशाल, इच्छामरण, नांदी, तरंग, कुंपण, शून्य, द्वंद्व, दंतकथा, वधस्तंभ, मृत्यूवार्ता (वरील सर्व 'एका महिला कैद्याचा गुढ मृत्यू'या कवितासंग्रहातील आहेत.)

४. रमेशचंद्र कांबळे यांच्या कवितेतील रूपकांचे निराळेपण —

रमेशचंद्र कांबळे यांच्या कवितेत रूपकांची रेलचेल आहे हे रूपके आंबेडकरी समूहाच्या अंतर्मनातील चार वर्षापासून चा उदवेग तिरस्कार व बंड व्यक्त करणारे आहेत समर्थक रूप की कवी आपल्या कवितांमधून साकार करतो उदाहरणार्थ काही रूपके खालील प्रमाणे—

अंधार कोठडीतील दिवे ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.१), शतकानु शतकांची राख, निर्भीड उद्‌गार ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.३), अश्रू आटलेले निस्तेज डोळे , हत्यार बंद श्वास ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.६), वेदनांचा महापूर, विव्हळणारा बुद्ध, अंतर्मनातील जखम ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.७), करुणामय मंत्र, व्रतस्थ माणसाचे मौन ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ. ८), भूतकाळाची बंद कुपी, वाया गेलेले वांझोटे दिवस ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.९), परावर्तित्वाचे धनी ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.१०), बेईमान ऊरूस ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ. १२), पोथीनिष्ठ अनुयायी, मिराजदारीची परंपरागत वतनदारी ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.१३), सूर्यातील आग, विजांचा कडकडाट, स्वातंत्र्याचा थकलेला सूर्य ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.१५), अथांग काळोख, बरगड्यात बंदिस्त आपण ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ. १६), गर्भातील अग्नीफुले ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ. १७), निष्ठांचा लिलाव ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ. १८), विद्रोही पेशी ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.१९), सेंद्रिय संस्कृती, मानव मुक्तिचा ध्वज ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.२१), लोकशाहीचे शवागार, अभद्र साथ, उद्याची वर्णहीन पहाट, सनातन मनसुबे, निष्पाप श्वास ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.२२), दुःखाचा आलेख ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.२३), अश्रापीत उजेड, वत्सल हात, वादळाचे बळ, विद्रोहाचे स्फुलिंग ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.२४), निस्तब्ध काळोख भेटलेले शहर युद्धखोर आदर्श ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.२५), नपुसक मूल्यविचार, छाटलेले पंख, झाकून टाकणारा सूर्य ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.२६), चिरंतन युद्धाचे विभत्स तपशील, निष्णात योध्दे, युद्धातील चिरंतन जखमा ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.२७), विझलेले निखारे, संभ्रमाचे धुके ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.२८), दगडी हृदय ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.२९), स्वप्न सावले ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ. ३०), पहाटेचे श्वास, हत्तीचे बळ, दुभंगलेला अंधार, अधांतरीत श्वास ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.३३), भडव्यांच्या जत्रा, श्वापदाच्या वस्तीत सूर्यास्तानंतरचा युद्धविराम, सत्तेचे सिंहासन, तहाच्या अटी ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.३४), व्यवस्थेचे शेपूट, लोकशाहीची यात्रा, दहशतिचे अदृश्य पावलं, भुकेचे महायुद्ध, सत्याचा आक्रोश, दहशतीचे अदृश्य पावलं, भुकेचे महायुद्ध ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ. ३५), सुलतानी संस्कृती, अनुत्तरित प्रश्नांची सनद, स्वयंघोषित सार्वभौमत्वाचा झेंडा, रीता देह ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ. ३६), वर्तमानाचा काळोख, भयभीत चेहरा, अजस्त्र अंधार कोठडी, विछिन्न केलेला पुरुषार्थ ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.३७), बिन चेहऱ्याचा माणूस ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.३८), हिंस्त्र नजरा ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.३९). सतेज दृष्टी, प्रकाशाची पावले ('चौथी भिंत' पृ. २१), अभद्र मेंदू, भिंतींचा अनादिबंध, नाकर्तेपणाचा वर्तमान अंधार २२, अंतरंगात साचलेला नरक, अस्वस्थ वादळी अवस्था ('चौथी भिंत' पृ. २३), मृत्यू गुहेतील काळोख, बिभत्स तपशील ('चौथी भिंत' पृ.२४), भुकेची अमर्याद खोली आतड्यांचा गुंता, श्वासांना पडणारे वेदनांचे पीळ, काळाचा कोंडवाडा, विचारांचे बधिरिकरण, फसवा आलेख ('चौथी भिंत' पृ. २५), आदिम दुःखाच्या जुनाट लेण्या, काळाचे आत्मकथन, इतिहासातील छळांचे दुर्मिळ दाखले ('चौथी भिंत' पृ. २७), नाकर्तेपणाचा वर्तमान काळोख ('चौथी भिंत' पृ.२८), बुलंद गर्जना, अपूर्व अस्तर, युगांचा गर्द काळोख ('चौथी भिंत' पृ. २९), अश्रापित मुडदे उजेडाचे स्वप्न ('चौथी भिंत' पृ. ३०), निर्विकार चिंतन, सत्तेचा खुळखुळा, ख्रिस्ताची करुणा, व्यवस्थेचे उजाड वाळवंट, सम्यक दृष्टी ('चौथी भिंत' पृ. ३१), नका रात्रीचा काळोख, यातनांचा बुरुज ('चौथी भिंत' पृ. ३२), दुःखाचा आकंठ डोह, भविष्यावर कफन टांगून, शाश्वत सत्य ('चौथी भिंत' पृ. ३३), घायाळ डोळे, अस्तित्वावर कफन पांघरून ('चौथी भिंत' पृ. ३४), विद्रोहाचे बीज, प्राणांतिक वेदनेच्या कळा, गतीच्या देहात ('चौथी भिंत' पृ. ३६), विलोभनीय षडयंत्र ('चौथी भिंत' पृ. ३७), शत्रूचे कावे ('चौथी

भिंत' पृ. ३८), अस्वस्थ श्वासांच्या गदारोळात ('चौथी भिंत' पृ. ३९), विद्रोहाच्या सीलबंद कुपित, आसवांच्या सागरात, रक्ताचा ध्वज, सत्तेच्या उत्सव, अपभ्रंश झालेला मेंदू, धर्मशाळेने स्मशान ('चौथी भिंत' पृ. ४०), वस्त्रहीन राज्याच्या मिरवणुकीत, वेदनेचे गाव, स्वातंत्र्याचा उजेड ('चौथी भिंत' पृ. ४१), लढ्याचे तळपते हत्यार, आकाश वेधी डोळे, वनव्याचे वादळ ('चौथी भिंत' पृ. ४२), काळ्या सत्तेचे पाणी ('चौथी भिंत' पृ. ४३), जुलमी वटहुकूम ('चौथी भिंत' पृ. ४४), सनातन संघर्ष ('चौथी भिंत' पृ. ४५), प्रश्नांची वावटळ, द्वेषांचा वनवा ('चौथी भिंत' पृ. ४७), निस्तब्ध काळोख ('चौथी भिंत' पृ. ४८), अस्त्रासारखे शब्द ('चौथी भिंत' पृ. ४९), बंदिस्त श्वासांचे अस्वस्थ आलेख ,नागड्या शापित रक्तांचा दर्प, वादळांचे झंजावात ('चौथी भिंत' पृ. ५५), विकृत वाचनाच्या वस्तीत, सत्तेचा उन्माद, दीर्घ नकार ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ.१७), प्रश्नांच्या प्रदेशात, उजेडाचे संकेत ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ.१६), वर्चस्वाच्या उतरंडी ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ.२५), नग्न सत्य ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ.२६), आश्वासक आर्द्रता, बधिर शांतता ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ.२८), काळाच्या अदृश्य भिंती ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ.३०), वांज आयुष्याचा लेखाजोखा ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ.३१), वैचारिक मृत्यू ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. ३४), निग्रही डोळे ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. ३४), सुडाचे वैश्विक वर्तुळ, आंधळा क्रोध ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. ३८), मूक आकांत ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ.४१), निशब्द आर्त हाका ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ.४१), नवी पहाट ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ.४२), चकव्यांचा जंजाळ ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ.४५), दु:खाचा सांगाडा ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. ५७) इत्यादी. अशा समर्पक रूपकातून आशयला रेखांकित करण्याचे कसब कांबळे यांना प्राप्त झाल्याचे दिसते. रमेशचंद्र कांबळे यांच्या कवितेच्या संदर्भात डॉ. किशोर सानप लिहितात की, "दलित चळवळीत कुठलीही भूमिका न घेता विद्रोहाचे अवडंबर न वाजवता रमेशचंद्र कांबळे यांची कविता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्वप्न साकार करीत विद्रोहाचे पाणी पेटवताना दिसते. आंबेडकरांची निळी पहाट डोळ्यात वागविणाऱ्या या कवीला उजेडाचा ध्यास आहे''

५. रमेशचंद्र कांबळे यांच्या कवितेतील रूपकांचे निराळेपण वाक्प्रचारात्मकता –

अंगावर निळे आकाश झाकणे, मुक्तीत हर्षाचे बळसंचारणे, शरीरावर लढे गोंधळून घेणं, अस्तित्वावर मरण नोंदवून घेणे ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.१३), दु:खाचा आलेख ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.१३), प्रलयंकारी होऊ शकतो, तृष्ण ओंजळ, भयाने काळगात्र थरथरणे ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.२४), उजेड पेरणे ('चौथी भिंत' पृ २५), उर्जेवर वादळांचे गेपण करणे ('चौथी भिंत' पृ ३६) अस्तित्वाला डोळे फुटणे ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. २१), अंधाराने मौन पांघरणे ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. ४०) इ.

७. रमेशचंद्र कांबळे यांच्या कवितेतील इंग्रजी शब्द–

रमेशचंद्र कांबळे यांच्या कवितेत ओघाने काही इंग्रजी शब्द येतात. उदा. इझम, सिगरेट, अलर्ट, बॅन ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ. २५), इझम ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.३७), सिस्टीम ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ. ३८), ग्लोबल,पोस्टर, पेस्ट, एनलार्ज, डिजिटल ('चौथी भिंत' पृ. २६), ट्र्याइझडी ('चौथी भिंत' पृ. २७), कमिटमेंट ('चौथी भिंत' पृ. ३६), क्लोजअप ('चौथी भिंत' पृ. ४३), कन्फ्युज ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. २५), शार्प शूटर, ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. ३१), रिस्टोअर, (एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. ३५), मास हिस्टेरियन, ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. ३६), ऑक्टोपस, ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. ५८) इ.

८. रमेशचंद्र कांबळे यांच्या कवितेतील अनुप्रासात्मक रचना –

रमेशचंद्र कांबळे यांच्या काही काव्यरचनेत अनुप्रास अलंकाराचा वापर केला आहे.मखमली मौन, कफल्लक काफिल्यांना कुरवाळीत ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.२६), लौकिक लफंगेपण ('मृत्यू जगलेला माणूस' पृ.३१), काळाचा कोंडवाड ('चौथी भिंत' पृ. २५), वनव्याचे वादळ, ('चौथी भिंत' पृ. ४२), विकृत वाचनाच्या वस्तीत ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. १७), प्रश्नांच्या प्रदेशात, ('एका महिला कैद्याचा

गूढ मृत्यू' पृ. १६), वैश्विक वर्तुळ, ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. ३८), किती काळ सोसावी कळ, ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. ५४) इ.

९. रमेशचंद्र कांबळे यांच्या कवितेतील विरोधाभासात्मक रचना—

रमेशचंद्र कांबळे यांच्या काही काव्य रचना विरोधाभासात्मक आहेत. उदा. बिन काळजाचे चेहरे, जमीन दोस्त उंच हवेली यांचे मनोरे ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. ३७), निशब्द कल्लोळ ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. ३६), मूक आकांत, ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. ४१), निशब्द आर्त हाका, ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. ४१), बिन सावलीच्या झाडाखाली, ('एका महिला कैद्याचा गूढ मृत्यू' पृ. ५५) रमेशचंद्र कांबळे यांच्या कविता संग्रहातील रेखाटणे कवी दिगंबर झाडे यांची आशयानुरूप अनुक्रमे ८ रेखाटणे, १४ रेखाटणे, २६ रेखाटणे ही रेखाटणे कवितेच्या आशयाची समांतर आहेत. रमेशचंद्र कांबळे यांच्या कवितेतील मुखपृष्ठ तीनही कवितासंग्रहाची मुखपृष्ठ ही प्रतीकात्मक आहेत. बहुअर्थ सूचक आहेत. रमेश चंद्र कांबळे यांच्या कवितेवर भाष्य करताना श्री. शिवा इंगोले लिहितात की, रमेशचंद्र कांबळे यांची कविता वाचताना किंवा कवितेचे निवेदन निरखताना नव्या जाणीवांनाही उजागरता प्राप्त झालेली आहे. हेही आपल्या लक्षात येते आणि असेही लक्षात येते की, भाषा लय आणि प्रतिमांचा प्रभाव नैसर्गिक रित्या हाताळण्यात कवी सरस ठरला आहे"[३]. एकूणच अंबिडकरी कवितेच्या प्रांतात रमेशचंद्र कांबळे यांची कविता वाङ्मयीन दृष्ट्या सकस व संपन्न आहे असे म्हणता येते.

निष्कर्ष :

१. एकूण मराठी कवितेमध्ये नव्वदोत्तरी आंबेडकरी कवितेचे वेगळे व वैशिष्ट्येपूर्ण असे स्थान आहे.

२. रमेशचंद्र कांबळे यांची आंबेडकरी कवितेवर नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेचा प्रभाव आहे.

३. रमेशचंद्र कांबळे यांची कविता सामाजिक आशयाची असून, सामान्य माणूस, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार व चळवळ हे त्यांच्याकवितेचे केंद्रबिंदू आहे.

४. रमेशचंद्र कांबळे यांच्या कवितेमधून संघर्ष, लढाऊ बाणा, आशावाद, स्त्री संवेदना, वंचितांना न्याय मिळावा यासाठीची आग्रही भूमिका व विद्रोह प्रभावीपणे व्यक्त झाला आहे.

५. एकूणच आंबेडकरी नव्वदोत्तरी कवितेत रमेशचंद्र कांबळे यांची कविता वाङ.मयीन दृष्ट्या सकस असून प्रतिमा व रूपकांनी सजली आहे.

संदर्भ :

१. रमेशचंद्र कांबळे, 'मनोगत मृत्यू जगलेला माणूस', सर्वमंगल प्रकाशन, सहजानंद नगर. मोर्शी रोड. अमरावती. प्रथम आवृत्ती एप्रिल २०१२. पृ ३.

२. डॉ किशोर सानप, प्रस्तावना — 'मनोगत मृत्यू जगलेला माणूस', सर्वमंगल प्रकाशन, सहजानंद नगर. मोर्शी रोड. अमरावती. प्रथम आवृत्ती एप्रिल २०१२, पृ ३.

३. शिवा इंगोले, प्रस्तावना, 'चौथी भिंत', साक्षी प्रकाशन, नवानकाशा, नागपूर, जानेवारी २०१६, पृ ६

❑❑❑

DS

E-ISSN 2582-5429
SJIF Impact - 5.675

AKSHARA

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
January-March 2024 Volume 04 Issue V (A)

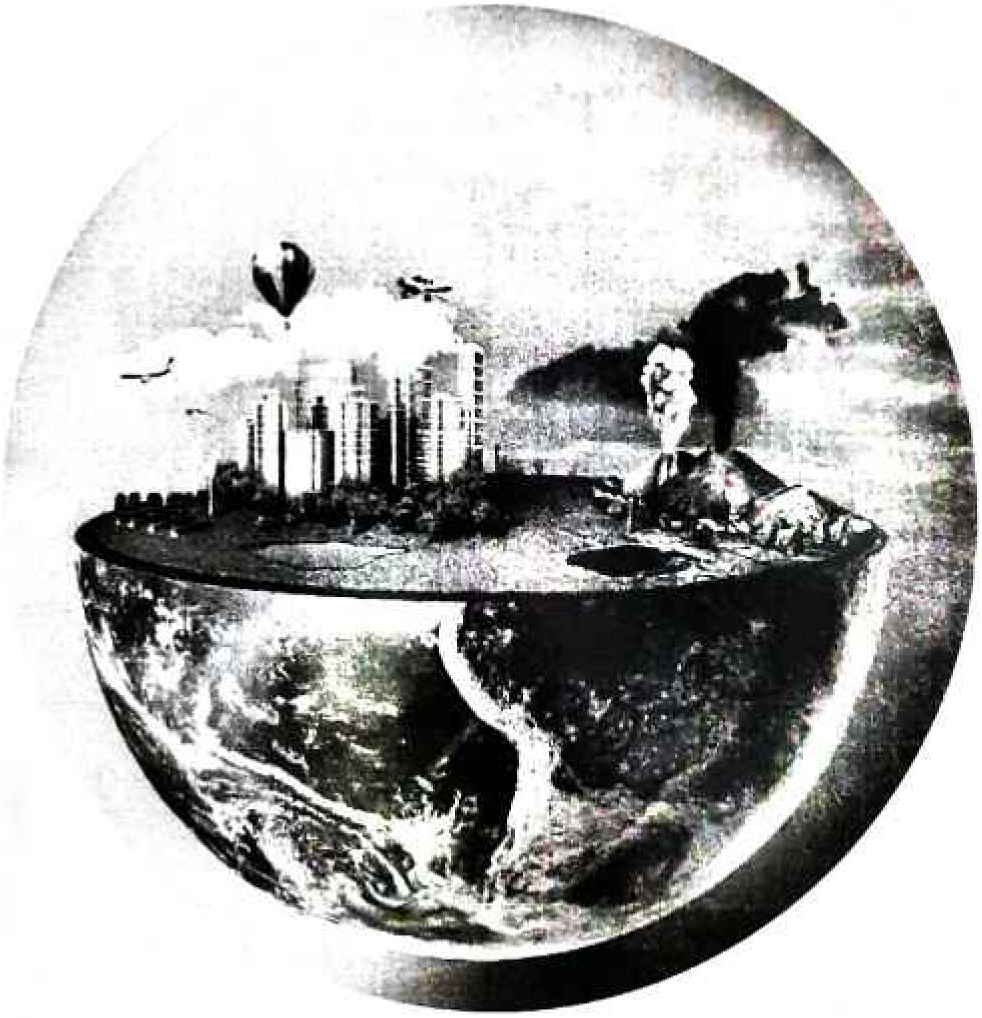

Chief Editor : Dr. Girish S. Koli

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal

January-March 2024 Volume 04 Issue V (A) SJIF Impact- 5.67

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

January-March 2024

Volume 04 Issue V (A)

Scientific Journal of Impact Factor (SJIF) Impact-5.67

TOGETHER WE REACH THE GOAL

International Impact Factor Services

International Society for Research Activity (ISRA)
Journal-Impact-Factor (JIF)

Digital Online Identifier-Database System

Akshara Publication

Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal
January-March 2024 Volume 04 Issue V (A) SJIF Impact- 5.67

Sr.No	*Title of the Paper*	Author's Name	Pg.No
22	जागतिकीकरण व मराठी साहित्य	प्रा. दीपक स. वानखडे	99
23	ग्रामीण साहित्याचे बदलते स्वरूप	श्री.संजय श्रीराम बैसाणे डॉ.अक्षय किशोर घोरपडे	104
24	लोकनाट्य – तमाश	प्रा.डॉ.सौ. वंदना विनायक नढे	111
25	भारतातील महागाईचे वास्तव विश्लेषण	डॉ. शरद कैलास अग्रवाल	116

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Single Blind Peer Reviewed & Referred International Research Journal

January-March 2024 Volume 04 Issue V (A) SJIF Impact- 5.67

22

जागतिकीकरण व मराठी साहित्य

प्रा. दीपक स. वानखडे

मराठी विभागप्रमुख, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना

आज अवघे जगच जागतिकीकरणाच्या संक्रमणातून जात आहे. या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला साधारणपणे इ.स. १९८० साली सुरूवात होऊन आपल्या देशामध्ये इ.स. १९९० पासून जागतिकीकरणाची चर्चा होऊ लागल्याचे दिसून येते. खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण हे आज परवलीचे शब्द झाले आहेत. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने आज उद्योग, व्यापार, बँकिंगसेवा, शिक्षण, कला, क्रीडा, साहित्य इ. सर्वच क्षेत्रांना व्यापले आहे. जागतिकीकरणाच्या या प्रक्रियेत आज खेडेही समाविष्ट झाले आहेत. मुळात अवघे जगच एक 'वैश्विक खेडे' झाले आहे. ही जागतिकीकरणाची प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी जागतिकीकरणाची व्याख्या व त्याचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे.

जागतिकीकरणाची व्याख्या

'जागतिकीकरण' या शब्दाला अनेक कंगोरे आहेत. प्रत्येक विद्वानाच्या अभ्यासातून त्याचा एक नवीन चेहरा समोर येतो. जागतिकीकरणाबाबत विकीपिडिया शब्दकोषामध्ये म्हटले आहे की "ही एक अशी प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये जगभरातील लोक एका समाजात एकत्र येतात. एकत्र काम करतात, राहतात वगैरे सर्व प्रकारच्या प्रवाहाचे एकत्रीकरण अर्थात मूलतत्त्ववाद वगैरे सोडून, म्हणजे जागतिकीकरण होय. जागतिकीकरण ही संज्ञा प्रामुख्याने जागतिक आर्थिकीकरणाला जोडून वापरली जाते. ज्यात पैसा, व्यापार, थेट गुंतवणूक, पत पुरवठा, परकीय देशात थेट गुंतवणूक, तंत्रज्ञान, आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्था वगैरेचा संबंध येतो" [१]

ब्रिटानिका कोषामध्ये वस्तू, तंत्रज्ञान आणि कल्पनांच्या विस्तारामुळे जगभऱ्यातील जीवन सारखे करणारी प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण असे सांगितले आहे तर "अरिष्टग्रस्त भांडवलशाहीच्या हितसंबंधाने जगाच्या अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना करण्याची प्रक्रिया होय" [२] अशी जागतिकीकरणाची व्याख्या डॉ. आनंद तेलतुंबडे यांनी केली आहे.

जागतिकीकरणाची व्याख्या करतांना उत्तम कांबळे म्हणतात, "वैश्विकरण म्हणजे दुसरे तिसरे काही नाही तर समाजातल्या बहुसंख्य वर्गाची दमछाक करण्यासाठी मांडलेला नवा खेळ, एक नवे षडयंत्र आहे" [३] तर डॉ. अशोक पळवेकर म्हणतात, "जागतिक पातळीवरील महासत्तांनी त्यांच्या देशातील लोकांना अत्युच्च जीवनमान जगता यावे यासाठी इतरांच्या शोषणावर आधारीत असलेली ही यंत्रणा जाणीवपूर्वक निर्माण केली आहे." [४]

जागतिकीकरणाचे स्वरूप

जगातील बहुतेक देशांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. तर काही देशांत कारखानदारीत चालणारे उद्योगधंदे आहेत. या उद्योग व्यवसायावरून जगातील राष्ट्रांमध्ये गरीब, श्रीमंत असा भेद निर्माण झालेला आहे. भांडवलवादी राष्ट्रांनी विज्ञानाच्या बळावर कारखानदारी वाढवून वसाहतिक देशांमध्ये आपला व्यापार वाढविला. त्यातूनच फ्रान्स, ब्रिटन, जपान, जर्मनी आणि अमेरिका यासारख्या प्रगत राष्ट्रांमध्ये जागतिक भांडवलशाहीवर वर्चस्व निर्माण करण्याची स्पर्धा निर्माण झाली. त्यामुळे राजकीय व औद्योगिक क्षेत्रात बदल घडून आले. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपल्या मालाला बाजारपेठ उपलब्ध होण्यासाठी त्यांनी नव्या धोरणाची युक्ती शोधून काढली. गरीब, अविकसित राष्ट्रांना कर्जपुरवठा करणाऱ्या जागतिकस्तरावरील वित्तसंस्था स्थापल्या आणि थकबाकीदार गरीब-अविकसित राष्ट्रांना आपल्या प्रभावाखाली घेऊन त्यांच्या देशात मुक्तबाजारपेठा हस्तगत केल्या. अशा

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal

January-March 2024 Volume 04 Issue V (A) SJIF Impact- 5.67

परस्परांच्या गरजपूर्तीच्या आणि संबंधाच्या दृष्टिकोनातून संपूर्ण जग हे एक खेडे बनले आणि जागतिकीकरणाची प्रक्रिया घडून आली.

''भारतातही १९९० नंतर खुले आर्थिक धोरण स्वीकारले गेले आणि जागतिकीकरणात भारत गोवला गेला त्याचे एकमेव कारण म्हणजे भारताचे कर्जबाजारीपण होय. १९८० साली भारताने नाणेनिधी कडून ५०० कोटी डॉलरचे कर्ज घेतले होते, पण ते फेडता आले नाही, म्हणून नाणेनिधीच्या सांगण्यावरून भारताने आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला व खाजगी भांडवलाला वाव दिला. तर १९९० साली भारताने उद्योगाच्या पुन:र्रचनेचे धोरण स्वीकारले. कारण कर्जासाठी जागतिक बँकेला शरण जाऊन तिच्या सर्व अटी भारताला मान्य कराव्या लागल्या.'' [५] त्याचा परिणाम ग्रामीण समाजातील शेतकरी, शेतमजूर, दलित, आदिवासी आणि दुर्बल घटकांवर झाला. शेतीविषयक अनुदानात कपात झाल्याने खताच्या किंमती वाढल्या. परदेशी मालाच्या आयातीवरील कर कमी केल्याने गरज नसतांना तेल, कापूस, साखर, केळी, गहू आणि इतर मालाची आवक वाढली आणि देशी मालाच्या किंमती कमी झाल्या. शेतकऱ्यांच्या मालास रास्त भाव मिळत नाही म्हणून तो कर्जबाजारी होऊन सावकारी पाशात अडकला. सार्वजनिक उद्योगाचे खाजगीकरण केल्याने आरक्षण आणि नोकरीच्या संधी कमी होऊन बेरोजगारी वाढली. ग्रामीण उद्योगधंदे उभे करता आले नाहीत म्हणून गरीब अधिक गरीब बनले. आपल्या देशात बड्या राष्ट्रांच्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची अनिर्बंध सत्ता असल्याने कर्जबाजारी सरकारनेही जनतेला वाऱ्यावर सोडले आणि बहुजन समाजाकडे अक्षम्य दुर्लक्ष झाले. त्याचे कारण म्हणजे ''सरकारने कराच्या रूपाने पैसा गोळा करून तो अनुदानाच्या रूपाने समाजासाठी उधळणे चूक आहे, हा विचार बळावत चालला. कल्याणकारी राज्याची कल्पना लयास गेली. समाजाच्या कल्याणासाठी सरकारने योजना राबविणे कालबाह्य ठरले. याउलट समाजाने, त्यातील विविध घटकांनी व त्यातील व्यक्तींनी स्वत:चा विकास स्वत: साधावा विकास साधण्याची जबाबदारी ज्याची त्याची स्वत:ची आहे, सरकारची नव्हे. असे सांगितले जाऊ लागले'' [६].

यातून सरकार तर मुक्त झाले, पण ग्रामीण जनतेचे भयंकर हाल होऊ लागले. कारण जागतिकीकरण हे शहरकेंद्री आहे. त्यात ग्रामीणाचे हित नाही. प्रसारमाध्यमेही त्यांची दखल घेत नाहीत, म्हणून त्यांचे प्रश्न व सुख-दु:ख याचे प्रतिबिंब त्यात उमटलेले दिसत नाही. उलट उच्चभ्रूंच्या चंगळवादाचे आदर्श त्यांच्यासमोर ठेवले जात आहेत. त्याचबरोबर शेती आणि ग्रामीण रोजगार याची हमी सरकार घेत नाही. हमीभाव आणि संबंधित यंत्रणा यात शेतकरी नागवला जात आहे. वीजटंचाई, पाणीटंचाई याचा सर्वात जास्त फटका ग्रामीण माणसांना बसतो आहे. औषधाच्या भरमसाठ किंमती वाढल्याने त्यांचे आरोग्य धोक्यात येत आहे. शिक्षणातील अनुदान कपात झाल्याने गरिबांच्या मुलांना उच्चशिक्षण घेता येत नाही. गुणवत्तेच्या नावाखाली चांगल्या शिक्षणक्षेत्रात व व्यावसायिक शिक्षणक्रमाला प्रवेश मिळत नाही. अर्थात मानवी जीवनाच्या मुलभूत सुविधांवरच जागतिकीकरणाने घाव घातल्याने ग्रामीणांच्या अस्तित्वाचा आणि त्यांच्या जीवनमानाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. अशाप्रकारची परिस्थिती आज जागतिकीकरणामुळे निर्माण झाली आहे.

जागतिकीकरणाचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव

जागतिकीकरणाचा प्रभाव आज समाजातील प्रत्येक क्षेत्रावर पडलेला दिसून येत आहे. याला साहित्य हे सुध्दा अपवाद नाही. साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो. समाजाचे प्रतिबिंब साहित्यामध्ये उमटत असते. त्याचप्रमाणे साहित्याचाही परिणाम समाजावर होत असतो. समाजातील घटना, प्रसंग, समस्या, प्रश्न, सुख: दु:ख, सणवार, उत्सव, रीती-रिवाज, परंपरा इत्यादीचे प्रतिबिंब साहित्यामध्ये उमटत असते.

भारतीय समाजाचा विचार करू जाता भारतामध्ये शेतीवर उपजीविका करणाऱ्यांची संख्या जास्त आहे. या शेती व्यवसायामध्ये आज प्रचंड पडझड झाल्याचे दिसून येत आहे. निसर्गाचा लहरीपणा, शासनाचे शेतिविषयक उदासीन धोरण, व्यापारी बाजारपेठा आणि सावकार यांच्यामध्ये शेतकरी अडकित्यातील सुपारीप्रमाणे पिचला जात आहे. जागतिकीकरणामुळे बाजारपेठ मुक्त झाली

असली तरी विकसनशील व अविकसित देशातील शेतकरी मात्र विकसित देशातील शेतकऱ्यांच्या तुलनेत प्रचंड मागे राहिला आहे. भारत देशातील शेतकऱ्यांचा विचार करू जाता सततची नापिकी, दुष्काळ तसेच उत्पादन खर्चाच्या तुलनेत शेतमालाला मिळणारा अत्यल्प भाव यामुळे कोरडवाहू शेतकरी हवालदिल झाला आहे. सेझ मिहान व समृध्दी महामार्गासारख्या प्रकल्पाच्या निर्मितीसाठी हजारो हेक्टर शेतजमीन भांडवलदारांनी बळकावली आहे. त्यामुळे भारतीय शेतकऱ्यांना वेगवेगळ्या स्तरावर संघर्ष करावा लागत आहे. कृषिक्षेत्रातील या सर्व घटनांचे पडसाद मराठी साहित्यावर पडल्याचे दिसून येत आहेत.

जागतिकीकरणामध्ये सामान्य शेतकऱ्यांचे जगणेच कठीण झाले आहे. आज संपूर्ण भारतीय शेतीव्यवस्थाच उध्वस्ततेच्या वाटेवर उभी आहे. त्यामुळे जगाचा पोशिंदा असलेला शेतकरी उपाशी मरत आहे. मराठी साहित्यातील 'कविता' या साहित्यप्रकाराचा विचार करू जाता जागतिकीकरणाच्या झपाटयामुळे होणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हा तर सर्वच कवींच्या चिंतनाचा विषय झाला आहे. हे वास्तव मांडतांना कवी सुहास जेवळीकर म्हणतात,

'शॉपिंग मॉलमधील'
चकचकीत दुकानात
एक शेतकरी शोधतोय
एंड्रीनची बाटली आणि मजबूत दोर'

अशाप्रकारे जागतिकीकरणामध्ये शेतकऱ्यांच्या वाटयाला आलेले दु:ख, वेदना, आत्महत्या इत्यादीचे चित्र मराठी कवितांमधून साकारले जात आहे.

''भारतीय अर्थव्यवस्थेत १९९१-९२ पासून आर्थिक उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारल्या गेले. त्याला खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाची जोड मिळाली. त्यामुळे गेल्या दीड दशकामध्ये आमुलाग्र बदल घडू लागले. वर्तमानकालीन कृषिजीवनाचा आणि त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या वाटयाला आलेल्या जीवनसंघर्षाचा समकालीन कवींनी चांगला वेध घेतला आहे.'' [७]

अशाप्रकारे केवळ कृषिसंदर्भातच नव्हे तर जागतिकीकरणामुळे मानवी मूल्यांची झालेली कुचंबना, नागरी व्यवस्थेतील यांत्रिकपणा, माणसातील हरवत चाललेले माणूसपण याचेही वर्णन समकालीन मराठी कवितेमध्ये येतांना दिसते. त्यासोबतच संगणक, मोबाईल, ई–मेल, इंटरनेट इत्यादी प्रकारची नवी प्रतिके आणि प्रतिमांचाही वापर मराठी कवितेमध्ये होतांना दिसून येत आहे. या सर्व बाबींचे वर्णन सदानंद देशमुख, विठ्ठल वाघ, महेंद्र भवरे, इंद्रजीत भालेराव, श्रीकांत देशमुख, हेमंत दिवटे, हेमंतकुमार कांबळे, प्रल्हाद बांदेकर, सुनील अवचार इ. कवींच्या कवितांमध्ये चित्रित झाल्याचे दिसून येते.

मराठी कवितेप्रमाणे मराठी 'कादंबरी'वरही जागतिकीकरणाचा प्रभाव दिसून येतो. त्यामुळे वरील सर्व विषय मराठी कवितेप्रमाणे मराठी कादंबरीमध्येही दिसून येतात. सदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास' या कादंबरीतून जागतिकीकरणाचा शेती व्यवसायावर काय परिणाम झाला त्याचे वर्णन आले आहे तर 'तहान' या कादंबरीमध्ये ग्रामीण भागातील पाणी टंचाईसारख्या मूलभूत समस्यांविषयी असलेली राजकीय अनास्था, शासकीय योजनांचा नोकरशाहींकडून उडणारा बोजवारा आणि अशा योजनातही आपापले हितसंबंध जोपासणाऱ्या प्रवृत्तींचे चित्रण आले आहे. 'एस.ए.झेड'. या कादंबरीचे लेखक शंकर सखाराम हे स्वत: सेझग्रस्त असल्याने या महाकाय प्रश्नाचे बारकावे, त्याचे अनेकविध पैलू, आंदोलने वगैरेचे लेखकाने स्वानुभवाने लेखन केले आहे. ग्रामीण कुटिरोद्योग आणि बलुतेदारांच्या उद्योगावर नागर संस्कृतीचे आक्रमण आणि त्यामुळे त्यांची होणारी वाताहत बाबाराव मुसळे यांनी 'पखाल' या कादंबरीमध्ये मांडली आहे तर विश्वास पाटील यांच्या 'झाडाझडती' या कादंबरीमध्ये धरणग्रस्तांच्या पुनर्वसन कार्यक्रमात त्यांचे समाजाच्या सर्वच पातळयांवरून कशाप्रकारे शोषण होते याचे शोकात्म चित्रण आले आहे. रविंद्र शोभणे यांच्या 'कोंडी' या कादंबरीमध्ये गणपत व कौसी या ग्रामीण कष्टकऱ्यांच्या दैन्य व दु:खाचे चित्रण आले आहे. याशिवाय 'व्हायरस',

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Single Blind Peer Reviewed & Refereed International Research Journal
January-March 2024 Volume 04 Issue V (A) SJIF Impact- 5.67

'नचिकेताचे उपाख्यान', 'सात पावलं उलटी', 'गौतमाची गोष्ट', 'नामुस्कीचे स्वगत', 'अशांत पर्व', 'नातिचरामी' इ. कादंबऱ्यांवरही जागतिकीकरणाचा प्रभाव जाणवतो.

मराठी कविता, कादंबऱ्यांप्रमाणे नाटक या साहित्यप्रकारावरही जागतिकीकरणाचा मोठया प्रमाणावर प्रभाव दिसून येतो. नाटकाचा आशय, विषय व तंत्राच्या दृष्टीनेही हा प्रभाव दृष्टीस पडतो. त्याचप्रमाणे विषयाची मांडणी, संवाद, भाषा, नेपथ्य, वेषभूषा, प्रकाशयोजना या अंगानेही प्रत्यक्ष नाटयप्रयोगामध्येही झालेला बदल नजरेत भरतो. ''तंत्र, आशय, संवाद या सर्व दृष्टीने नाटकांमध्ये नावीन्यता जाणवते. समाजातील वास्तव घटनांचे पडसाद मराठी नाटकांमध्ये दिसते. प्रातिनिधिक स्वरूपामध्ये श्रीकांत सराफ यांची 'भंकस', गिरिधर पांडे यांची 'सरी ग सरी' सुधीर कुळकर्णी यांची 'इटस् राईट', अनिल साळवे यांची 'सीमारेषा', विजय भालेकर यांची 'घुसमट' या एकांकिकांचा तर श्याम मनोहर यांच्या 'दर्शन', मकरंद साठे यांच्या 'ते पुढे बोले', सदानंद बोरकर यांच्या 'आत्महत्या' वामन तावडे यांच्या कॅम्पस, योगेश शेजवळकर यांच्या 'फिलगूड फॉर्चून' डॉ. सतीश पावडे यांच्या 'ढिगारा' या नाटकांचा जागतिकीकरणाच्या प्रभावाच्या संदर्भात आवर्जून उल्लेख करावा लागेल.'' [८]

एकंदरीत जागतिकीकरणामुळे बदललेले सामाजिक वास्तव, जाणिवा, समाजातील प्रश्न, समस्या इत्यादींची मांडणी 'नाटक' या साहित्य प्रकारामध्ये सामर्थ्यानिशी झालेली दिसते.

याशिवाय ललित साहित्य, वैचारिक साहित्य तसेच समीक्षेच्या प्रांतातही जागतिकीकरणाचा फार मोठा प्रभाव जाणवतो. जागतिकीकरणामुळे जगभरातील तसेच भारताच्या विविध प्रांतातील साहित्याचा भाषांतरीत व अनुवादित साहित्याच्या रूपात आस्वाद घेणे शक्य झाले आहे. भाषांतरीत व अनुवादित साहित्याच्या संदर्भात आज फार मोठया प्रमाणात मराठीमधून इतर भाषांमध्ये तसेच इतर भाषांमधून मराठी भाषेमध्ये साहित्य भाषांतरीत, अनुवादित व रूपांतरीत झाल्याचे दिसून येत आहे. त्यामुळे सामाजिक, सांस्कृतिक व वैचारिक आदानप्रदानाच्या दृष्टीने भाषांतरित व अनुवादित साहित्य आज परिणामकारक ठरत आहे. जागतिकीकरणामुळे इंग्रजी भाषेचे महत्त्व वाढले आहे. त्यामुळे भाषांतरीत व अनुवादित साहित्याचा तसेच नाटक व चित्रपटाच्या माध्यमातून बहुभाषिक संस्कृती निदर्शनास येवू लागली आहे.

जागतिकीकरणामुळे आदान—प्रदान वाढले आहे. इंटरनेट, मोबाईलच्या माध्यमातून जग जवळ येऊन 'वैश्विक खेडे' ही संकल्पना रूजली आहे. जग जवळ आले आहे. मात्र माणूस माणसापासून दुरावला आहे. लोककला, लोकसंस्कृती, लोकसाहित्य, रूढी, रीती—रिवाज, परंपरा, सण, उत्सव यांना उतरती कळा लागली आहे. देशी, सांस्कृतिक धरोहर उध्वस्त होऊ लागली आहे. भौतिक सुखांचा हव्यास निर्माण होऊन मानवी मूल्यांचा ऱ्हास होत आहे. या जागतिक बाजारपेठेमध्ये स्वतःचे अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी जीवघेणी स्पर्धा निर्माण झाली आहे. या स्पर्धेमुळे माणूसही खरेदी—विक्रिची वस्तू बनला आहे. या सर्वांचे प्रतिबिंब मराठी साहित्याच्या सर्व प्रकारातून दिसून येत आहे.

अशाप्रकारे जागतिकीकरणाचा सकारात्मक आणि नकारात्मक असा दोन्ही प्रकारचा प्रभाव मराठी साहित्यावर पडल्याचे दिसून येत आहेत.

निष्कर्ष

१. आज संपूर्ण जगच जागतिकीकरणाने प्रभावित झाले आहे.
२. जागतिकीकरण म्हणजे एकप्रकारच्या आर्थिक साम्राज्यवाद असून विकसित राष्ट्रांनी विकसनशील व अविकसित राष्ट्रांवर लादलेली गुलामगिरी असेच जागतिकीकरणाचे स्वरूप आहे.
३. जागतिकीकरण ही बहुआयामी संकल्पना असून मानवाच्या प्रगतीबरोबरच अधोगतीसही ती कारणीभूत ठरू पाहत आहे.
४. जागतिकीकरणामुळे इंग्रजी भाषेचे महत्व वाढून एक मिश्रभाषिक संस्कृती उदयास आल्याचे निदर्शनास येत आहे.

५. साहित्य हा समाजाचा आरसा असून समाजातील वास्तव, घटना, प्रसंग, समस्या प्रश्न, सण, उत्सव, रीती–रिवाज, परंपरा यांचे प्रतिबिंब साहित्यात पडलेले दिसून येते.
६. सर्व क्षेत्रावर जागतिकीकरणाचा परिणाम झाला असून याला मराठी साहित्यही अपवाद नाही.
७. जागतिकीकरणामुळे सर्व क्षेत्रावर झालेल्या परिणामांचे प्रतिबिंब मराठी साहित्यात उमटले आहे.
८. जागतिकीकरणाचे सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही प्रकारचे परिणाम मराठी साहित्यावर झालेले दिसून येतात.
९. जागतिकीकरणामुळे मराठी भाषा व मराठी साहित्याच्या सर्वच प्रवाहावर आशय व अभिव्यक्ती या बाबत मूलगामी परिणाम झालेला दिसून येतो.
१०. जागतिकीकरणामुळे भाषांतरित, अनुवादित, व रूपांतरीत साहित्यनिर्मितीला प्रेरणा मिळून या साहित्याची बऱ्याच मोठया प्रमाणावर निर्मिती झाली आहे.

संदर्भ सूची

१. कांबळे उत्तम, जागतिकीकरणातील मराठी कविता, आमची श्रीवाणी, ऑक्टो २००८ ते जाने २००९, का.स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था, देवपूर, धुळे, पृष्ठ क्र. ८५
२. तेलतुंबडे, डॉ. आनंद, जागतिकीकरण आणि समाजवादाचे भवितव्य, उर्जा श्रमिक मुखपत्र स्मरणिका, २००७, पृष्ठ क्र. २३१
३. कांबळे, उत्तम, 'जागतिकीकरण आणि दलितांचे प्रश्न', सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००२, पृष्ठ क्र. १५
४. पळवेकर, डॉ. अशोक, जागतिकीकरण: साहित्य, समाज आणि सांस्कृतिक पर्यावरण, उर्जा श्रमिक मुखपत्र स्मरणिका, २००७, पृष्ठ क्र. १५३
५. पंडित,नलिनी, जागतिकीकरण आणि भारत, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २००४, पृष्ठ क्र. ११
६. पानसे, सुधीर, जागतिकीकरण आणि शिक्षण, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, पृष्ठ क्र. ५४
७. जाधव, डॉ. गजानन, (संपा.) पोशिंद्याची कविता, अथर्व पब्लिकेशन्स, धुळे, व्दितीय आवृत्ती, २०१५, पृष्ठ क्र. १००
८. पावडे, डॉ. सतीश, जागतिकीकरण आणि मराठी रंगभूमी आमची श्रीवाणी, ऑक्टो २००८ ते जाने २००९ का. स. वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था, देवपूर, धुळे, पृष्ठ क्र. ५२–५३

V.T. Ambhore madam

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - XIII Issue - II April - June - 2024

ENGLISH PART - IV

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

Single Blind Review/Double Blind Review

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2023 - 7.428
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF ENGLISH PART - IV

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Challenges of the National Education Policy of 2020: A Conceptual Review **Asst. Prof Kinkini Dutta**	1-5
2	Online Print Delivery System **Ms. Shruti Chelpelwar** **Ms. Akanksha Vinchankar** **Ms. Vaishnavi Dalvi** **Mr. Aditya Borkar**	6-14
3	The Future of Academic Libraries in the Digital Age **Mr. Mangesh R. Ubale**	15-20
4	A Study Effect of Yoga Training on the Mental Health and Adjustment of Housewives **Asha Vandarvala**	21-25
5	Overuses of Smartphone Affects the Physical Fitness and Sports Skill Performance of Players **Dr. Rajesh D. Chandrawanshi**	26-29
6	Predictive Model for Car Price Estimation **Pradip S. Ingle** **Anjali S. Jha** **Pratik G. Gaikwad**	30-35
7	Approaching Cyberfeminism in Selected Online Games : Goddess of Era and Life is Strange **Divya J. Sheta**	36-44
8	A Study of Wellbeing among Doctor and Police Employee during Corona Period **Vidhya T. Ambhore**	45-51
9	Effects of Population Growth on the Environment **Asst. Prof. Vineeta Rai**	52-55
10	Pharmacognostic Studies on Phaseolus Vulgaris L. Analytical Studies **Khadse P. M.**	56-60
11	Contemporary Trends and Issues in Bharatanatyam **Ms. Pooja Anil Hirwade**	61-65

8. A Study of Wellbeing among Doctor and Police Employee during Corona Period

Vidhya T. Ambhore
Assistant Professor, Psychology Department, Mahatma Jyotiba Fule, Mahavidyalaya, Amravati.

Abstract

The present study was aim to analyzed the Wellbeing of doctor and police employees during corona period. For this study 100 (50 male and 50 female) police from various police station and 100 (50 male and50 female) doctor from various hospital in Amravati. The age range of 30 to 50 years are selected. The present investigation has been discussed to assess the wellbeing of police employees.

Key words: - wellbeing, police employees, Doctor employees, Corona period.

Introduction

Corona virus (Covid-19) is the biggest crisis of the year 2020 which affected not only the body but also the mind. As a result of which the person seems to be physically and mentally exhausted. It has also been called the time of the global epidemic. The origin of the corona can be traced back to Wuhan, China, as the first corona patient was found in December 2019 in Wuhan, China. The corona virus is said to be a pathogen in birds and mammals. Coronavirus R. N. A. (Ribonate acid) is said to be the genetic material of a virus. The corona virus contains spherical particles with flowers. Whose outer shell project is covered with glycol protein. And its nucleus is made up of the genetic material of the nucleoprotein-related virus. (RNA Mr. 6x106) Corona virus appears to have different effects on different individuals. Most infected people have mild to moderate symptoms.

1. More common symptoms- Fever, dry cough, fatigue
2. Less common symptoms are fatigue and pain, sore throat, diarrhea, red eyes, headache, loss of taste or smell, skin rash or swelling on the fingers and toes.

(SARSCOV2) and corona viruses have been developed by scientists around the world to develop vaccines. On the other hand, the people who save you, such as doctors, police, cleaners, etc., are giving you a helping hand day and night. Even in times of lockdown where you were staying at your home and enjoying the holidays, this staffs were serving patients working hard

for your safety. I had to stay away from home. And the study of the change in their mindset while working with full responsibility is equally important.

Man is exposed to different situations in life. He perceives some situations as good and some as bad. It is the desire of man to achieve happiness in life. It is but natural that different steps are taken to achieve the state of happiness. The quest to improve the quality of life has led to search for healthy life styles and better ways to cope with stress, we all experienced a lot of stress in this Corona Period. The deep effect of stress was visible on our mental health, and then we used many ways to relieve stress. In this one important thing is well-being.

Wellbeing

Happiness is commonly understood as how much one likes one's life and how one evaluates one's life as a whole. This subjective evaluation is also referred to as 'satisfaction with life'. Happiness is often used synonymously with quality of life or well-being. The concept of wellbeing is difficult to define, since it includes affective and motivational aspects of life experience with the subjective feeling of satisfaction. Subjective well-being can be simply defined as the individual's current evaluation of his/her happiness. Such an evaluation is often expressed in affective terms; when asked about subjective well-being, participants will often say, "I feel good" (Schwartz &Strack, 1999). Subjective well-being is thus, at least in part, a proxy for a global affective evaluation. Well-being is a multifaceted concept. It is often thought of as one of the hallmarks of the liberal arts experience, resulting from educational encounters that both guide in the search for meaning and direction in life and help them realize their true potential. Thus, this study to find out wellbeing among police and doctors employee during corona period.

Aim of the Study

To find the wellbeing of police and doctor employees during corona period.

Objective of the Study

1. To Study the wellbeing of male and female Police employees.
2. To Study the wellbeing of male and female Doctor employees.
3. To study the wellbeing of Police and Doctor Employees.

Hypothesis

Following hypotheses are formulated.

1. Doctor and Police employees have no significant difference in wellbeing.

2. Doctor have significantly better wellbeing than Police

Scope of the Study

1. This study is useful for the identifying Wellbeing in police and doctor employees.
2. On the basis of this study, we get some suggestion for developing the Wellbeing in police and doctor employees in critical situations like corona period.

Method

Sample

One hundred (50 male and 50 female) police and One hundred (50 male and 50 female) doctor in the age range of thirty to forty years are selected without any bias, through randomized technique from various police station of Amravati. Male and Female police employees were selected. And through randomized technique from various hospital of Amravati. Male and Female doctor employees were selected.

Tools

1. P. G. I. General Well-being measure by Verma & Verma (1998). It has 209 items in all, with reliability of 0.98 and validity of .54 with quality of life scale.

Procedure

Participants were assured that their responses, scores, results and the information obtained would be kept confidential and used for research purpose only. The tests were administered to the police and doctor in small groups or individually. Responses to the wellbeing were noted down. The tests were administered strictly according to their prescribed manual of instructions. In this manner, 200 completed cases consisting of 100 male and 100 female police and doctor employees were collected. Scoring of the tests was done as per the manuals and these scores were used for statistical analysis.

Results and Discussion

The present investigation has been undertaken to assess the Wellbeing of Doctor and police employees in corona period. The data was collected from 200 (100 each) male and female employees. The data has been organized and described to yield the statistics namely mean, standard deviation to study the general nature of the data for the variables of Wellbeing. To find out the significance of difference between the means of the two groups, we have calculated two-way ANOVA. The results and discussion are as follows.

Table - 1

Summary of Two-way ANOVA for Wellbeing of Doctor and Police employee

Source of Variance	SS	Df	Mss	F
A (Employee)	144.50	1	144.50	11.808*
B (Sex)	151.38	1	151.38	12.37**
AB	2.88	1	2.88	0.235***
Within group error	2398.52	196	12.237	
Total	2697.28	199		

- Significant at 0.01 level
- Significant at 0.01 level
- Not Significant at 0.01 level

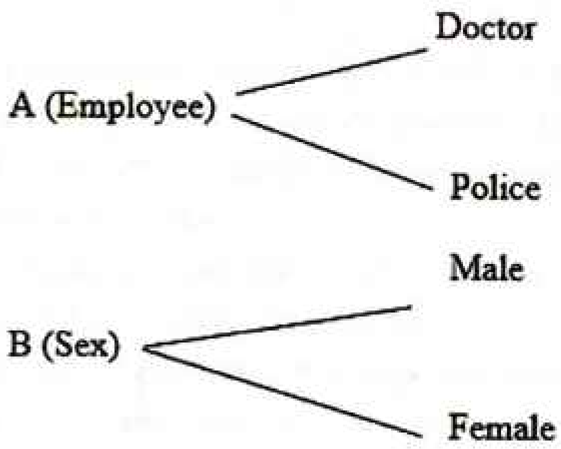

The above summary of two-way ANOVA shows that F-ratio is 11.808 which is significant at .01 level for 1 and 196 df because table value of df at 0.01 level is 6.63 and at 0.05 level 3.84. F-ratio is greater than both table value of df there for F-ratio is significant at 0.01 and 0.05 level.

On the basis of above discussion, we can say that Doctor's wellbeing is better than Police employee. Here our first zero (null) hypothesis Doctor and Police have no significance difference in wellbeing is rejected and alternative hypothesis Doctor have significantly better wellbeing than Police is accepted. Here hypothesis no.1 disproved but alternative hypothesis no. 2 proved.

Male employees have significantly better wellbeing. The explanation may be that males understand and acknowledge the feelings of self and others. It improves their interpersonal

relations. They deal with the source of negative feelings confidently. Through cognitive behavior type, they regulate their daily life so as to reduce stress which may contribute to better wellbeing

Conclusion

1. Doctor have significantly better wellbeing than Police employees.
2. There is significant difference in wellbeing of Doctor and Police employees.

It is crucial that work organization should recognize that both men and women are important resources. Such steps should be taken to doctor and police employees,

Female doctor police employees make a sizeable portion of work place of many organizations. It is essential for any organization to have a stress free, and mentally healthy work force for optimum benefits and better wellbeing.

References

Books

1. Ahuja R. (2001), ***Research Methods,***Jaipur, Prem Rawat Publication.
2. Antonovsky. (1979). ***Health, Stress and Coping***. SanFrancisco. Jossey-Bass.
3. Barve B. N., (2007) ***Shaishnik Manasshastriya Sankhya, Shastra,*** Vidyaprakashan Publication.
4. Baum A., Krantz D.S. and Gatchel R.J. (1997). ***An introduction to health psychology***. 3rd edition. Boston. Mc Graw Hill.
5. Diener, E. Lucas, R.E. (1999). Personality and Subjective wellbeing. In D. Kahneman, Diener and N. Schwartz (Eds.), Well-being the foundation of hedonic psychology. 213-219. New York. Russel Sage Found
6. Deshmukh N.H. (2017), ***Researches in Psychology***, Aadhar Publication Amravati.
7. Dunbar H.F. (1997). ***Mind and Body,*** New York. John Wiley and Sons.
8. Holmes, T.H. & Rahe, R.H. (1967). ***Life changes - Do people really remember?*** Archives of general psychiatry, 36, 376-384.
9. Mechanic, D. (1962). Student's stress: ***A study in the social psychology of adaptation***. New York: Free Press.
10. Menninger, K. (1995). ***The Human mind.*** 3rd edition. New York. Knopf.

Journal Articles

1. A.J. Veal (2006), The *concept of lifestyle: a review*, Online Journal Leisure Studies,Volume 12, 1993 - Issue 4 Pages 233-252 | published online: 22 Aug 2006, https://doi.org/10.1080/02614369300390231
2. Chaney E. H., Chaney J.D., Wang M.Q., and Eddy J.M. (2007), ***Lifestyle behaviours and Mental Health of American adults,*** Psychological Reports, 100(1). Pp. (294-302)
3. Dariush D. FARHUD***Impact of Lifestyle on Health***, Iranian Journal of Public Health, Iran J Public Health. 2015 Nov; 44(11): 1442–1444.

Web Pages

1. C3 collaborating for health (2011). ***The benefits of physical activity for health and wellbeing.*** Available at: www.c3health.org/wwp-content/uploads/2009/09/ C3-review-of-physical-activity-and-health-v-1-20110603.pdf. Accessed: 1 Oct 2014.
2. Dunn AL, Anderson RE, Jakicic JM. (1998). ***Lifestyle physical activity interventions: history, short and long term effects and recommendations.*** Am J Preven Med, 15 (4): 398– 412. [PubMed] [Google Scholar]https://www. ncbi.nlm. nih.gov/pmc/articles/PMC2777660/
3. Gorjiposhti, Marzieh (2008), ***A study of change in the lifestyle of urban women in Tonekabon city in Iran,***https://shodhganga. inflibnet.ac. in/bitstream/ 10603/ 3779/9/09_chapter%201.pdf http://hdl.handle.net/10603/3779
4. Kaniyala Melthotas, Baniks, Chakraborty I., Pallen S, Gopal D., Chakraborti S., Mazumdar N. (2020), ***Elucidating the microscopic and computational techniques to study the structure and pathology of SARS-CoVs.***https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32770582/
5. Karimi M, Heidarnia A, Ghofranipur F. (2010). ***Effective factors on using medication in aging by using healthy believe.*** *J Arak Med Uni*, 14 (5); 70 78. [Google Scholar]
6. Khan A,------ (2020) ***Phylogenetic Analysis and Structural Perspectives of RNA-Dependent RNA-Polymerase Inhibition from SARs-CoV-2 with Natural Products*** https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32617855/

7. Maslow, A. (1968). ***Towards a psychology of being***. New York: Van Nostrand.

8. Mikael Jensen (2008), ***Defining lifestyle***,Online Journal Leisure Studies,Volume 12, 1993 - Issue 4, Pages 63-73 | Published online: 25 Jun 2008, https://doi.org/10.1080/15693430701472747

9. Myint S, Johnstone S, Sanderson G, Simpson H. ***An evaluation of 'nested' RT-PCR methods for the detection of human coronaviruses 229E and OC43 in clinical specimens***. Mol Cell Probes. 1994;8:357–364. [PMC free article] [PubMed] https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/7877631/

10. **Psychology dictionary professional reference**, https://psychologydictionary. Org /lifestyle/

11. Sanchez CM, Jimenez G, Laviada MD. et al. (1990) ***Antigenic homology among coronaviruses related to transmissible gastroenteritis virus***.Virology. 1990;174:410. [PMC free article] [PubMedhttps:// pubmed. ncbi. nlm.nih.gov/1689525/

12. Spaan W, Cavanagh D, Horzinek MC. (1988) ***Coronaviruses: structure and genome expression***. J Gen Virol. 1988;69:2939. [PubMed]https://pubmed. ncbi.nlm.nih.gov/3058868/

13. Yadav Arjita (2017), ***Lifestyle and temporal behavior in human***, http://hdl.handle.net/10603/196325

S.J. Bhagat

SJIF Impact Factor : 7.88 ISSN 2230-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

वर्ष-४२ / अंक-३० / फेब्रुवारी, २०२४

संपादक

डॉ. राहुल [illegible]

कार्यकारी संपादक

डॉ. प्रियदर्शन भवरे

डॉ. आर. डी. निखाडे

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र

Scanned with CamScanner

ISSN 2230-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र

वर्ष - ४२ अंक - ३० वा फेब्रुवारी, २०२४

मुख्य संपादक :

डॉ. राहुल भगत

कार्यकारी संपादक :

डॉ. प्रियदर्शन भवरे

डॉ. आर. डी. निखाडे

संपादक समिती सदस्य :

डॉ. अनिल जायभाये, डॉ. संपत काळे, डॉ. अर्चना जगतकर,
डॉ. ज्योती पोटे, डॉ. राजकुमार भगत, डॉ. प्रशांत सोनवणे,
डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवार, डॉ. दया पांडे, डॉ. ज्योती गगनग्रास, डॉ. सुधिर येवले.

संपादकीय सल्लागार मंडळ :

डॉ. उत्तम भोईटे, डॉ. शंकर एल. गायकवाड, डॉ. पी. जी. जोगदंड,
डॉ. प्रदीप आगलावे, डॉ. स्मिता अवचार, डॉ. सुरेश वाघमारे.

संपर्क पत्ता :

अध्यक्ष, मराठी समाजशास्त्र परिषद, द्वारा : एस. एन. मोर महाविद्यालय,
तुमसर जि. भंडारा . ४४११२

Website :www.mspmonline.com E-mail : marathisocio@gmail.com

टंकण व मांडणी : श्री. मनिष पडोळे, दर्शन कम्प्युटर, तुमसर.
मुद्रित शोधक : संशोधन समितीचे सर्व समन्वयक

मराठी समाजशास्त्र परिषदेच्या आजीव सदस्यांना अंक विनामूल्य.

सुचना : या अंकातील लेखकांनी व्यक्त केलेली मते ही त्या त्या लेखकांची आहेत. या मतांशी मराठी समाजशास्त्र परिषद अथवा संपादक मंडळ तसेच प्रकाशक, मुद्रक सहमत असेलच असे नाही.

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शोध निबंध शीर्षक	लेखक	पृ.
१	महात्मा गांधीजींची ग्राम स्वराज्याची संकल्पना व आजची आव्हाने	अफसाना हमीद शेख	१
२	महात्मा गांधी आणि सामाजिक परिवर्तन	अमोल भोगले/बी.एन. कावळे	४
३	महात्मा गांधीच्या १९२० च्या असहकार चळवळीच्या पार्श्वभूमीने..	आनंद आंबेकर	६
४	सामाजिक परिवर्तनात युवक चळवळीचे योगदान	पुरुषोत्तम वांदे	९
५	महात्मा गांधी यांचे सामाजिक विचार	भीमराव मोटे / संजय साळुंखे	१२
६	गांधीचे ग्राम स्वराज्य आणि लोकशाहीतील पेच	पुरुषोत्तम मांडेकर/ श्रुती तांबे	१५
७	मूल्यांच्या प्रकाशातील एक आदर्श: महात्मा गांधी	के. एम. देसाई	१९
८	महात्मा गांधीजींचे धर्मविषयक विचार	कविता फोले / रामचंद्र भिसे	२२
९	महात्मा गांधीजी आणि शाश्वत विकास	कविता मोगरे	२५
१०	महात्मा गांधीजींची ग्राम स्वराज्याची संकल्पना व आजची आव्हाने	किशोर खरात/गजानन मुधोळकर	२६
११	महात्मा गांधी: वंचित-शोषितासंबंधीची मांडणी व आजची आंदोलने	नीलिमा सरप	२९
१२	महात्मा गांधी यांची असहकार चळवळ आणि सामाजिक परिवर्तन	प्रशांत नारगुडे	३१
१३	महात्मा गांधीचे पर्यावरणविषयक विचार व समकालीन चळवळी	संपत काळे	३४
१४	महात्मा गांधी यांची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आणि डॉ.आंबेडकर..	ऋतुराज गायकवाड/ साहेबरावहिवाळे	३८
१५	महात्मा गांधी यांचा पर्यावरणीय दृष्टीकोन आणि आधुनिक...	संजय कांबळे	४१
१६	नयी तालीम : गांधीजींचा शिक्षणविषयक विचार, सद्यस्थिती व..	दिपाली गडदे	४६
१७	महात्मा गांधीजी आणि ग्राम-स्वराज्य	राजू बुरीले	४९
१८	महात्मा गांधीजींचे पर्यावरणविषयक विचार	शीला रामपुरे	५३
१९	महात्मा गांधी: ग्राम-स्वराज संकल्पना आणि आव्हाने	सुजाता कुराडे	५५
२०	महात्मा गांधी यांचे पर्यावरण विषयक विचार व आजच्या चळवळी	सुषमा तायडे	५९
२१	महात्मा गांधीजींचे सामाजिक कार्य	उषा जाधव	६१
२२	महात्मा गांधींची सामाजिक परिवर्तनातील भूमिका.....	विकास शृंगारे	६३
२३	महात्मा गांधी यांची ग्रामस्वराज्य संकल्पना आणि सामाजिक वास्तव	हर्षदा लिंगायत	६५
२४	जागतिकीकरण, समाजमाध्यमे आणि जमातवाद	आकांक्षा कांबळे	६८
२५	जागतिकीकरण आणि भारतीय संस्कृती	अशोक वाघमोडे / भिल्लारे व्ही. बी.	७३
२६	जागतिकीकरण आणि सामाजिक परिवर्तन	नामदेव मुंडे	७८
२७	जागतिकीकरण आणि सामाजिक परिवर्तन	चरणसिंग सुसिंगे	८१
२८	जागतिकीकरणामुळे नांदेड येथील शहरी भागात आलेले सामाजिक...	पूजा सोनकांबळे	८४
२९	जागतिकीकरण आणि सामाजिक परिवर्तन	देवानंद कांबळे / किशोर राऊत	८६
३०	महात्मा गांधी आणि महिला विषयक विचार व धोरण	रावसाहेब कांबळे / जितेंद्र कोकणे	८९
३१	जागतिकीकरण आणि बदलते सामाजिक पर्यावरण	विजय शेळके	९१
३२	आधुनिक भारतीय समाज परिवर्तन प्रक्रियेमध्ये महात्मा गांधीच्या...	कमलाकर तागडे	९३
३३	महात्मा गांधीचे भारताच्या जडणघडणीमध्ये योगदान	प्रमोद वानखेडे	९५
३४	महात्मा गांधी व महाराष्ट्र यांच्या सहसंबंधाचा चिकित्सक अभ्यास	भगवान मनाळ	९६
३५	महात्मा गांधी यांचे ग्राम स्वराज्य विषयक विचार	कालिदास भांगे/देवराज दराडे	१००
३६	महात्मा गांधीजींचे ग्रामस्वराज्य विषयक विचार आणि महाराष्ट्राचा..	अंजली भुसारे	१०३
३७	महात्मा गांधीजींचे ग्रामस्वराज्य विषयक विचार आणि पाणीफाउंडेशन	नवनाथ खेत्री /सुधीर येवले	१०५
३८	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची अनुसूचित...	रेखा गवलवाड	१०९
३९	गांधीच्या विचाराने प्रभावित तुकडोजी महाराज यांचे ग्राम धोरण..	शुभांगी मोहोड	११३
४०	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची ग्रामीण...	सुशील जामकर / सुधीर येवले	११५
४१	महात्मा गांधीच्या खेड्याकडे चला विचारांच्या संदर्भात नाटरकर...	सुधीर येवले	११७
४२	गांधीवादी विचारसरणीतून भारतातील शाश्वत ग्रामीण विकासाचा..	मयूर रोहोकले	१२१
४३	महात्मा गांधीजींच्या अहिंसा संकल्पनेची प्रासंगिकता	बी.बी. सुरजवन्सी	१२४

Scanned with CamScanner

४४.	महात्मा गांधीजींची अहिंसेची संकल्पना	महेंद्रकुमार जाधव	१२७
४५.	महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आणि भारतीय....	सुधीर गोकळे	१३०
४६.	महात्मा गांधी: विचार, तत्वज्ञान आणि शाश्वत विकास	गजानन मुधोळकर	१३२
४७.	समाज माध्यमावर भरकटत चाललेली तरुणाई आणि दिशादर्शक..	किशोर गोंडे	१३४
४८.	महात्मा गांधीजींची अहिंसेची संकल्पना: एक धार्मिक दृष्टीकोन	जयसिंग सिंगल	१३८
४९.	गांधी आणि गांधीवादाचे समाजशास्त्रीय तुलनात्मक विश्लेषक...	संजयकुमार कांबळे	१४२
५०.	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना आणि मूल्यमापन	सुनंदा भैसारे	१४५
५१.	महात्मा गांधी आणि नवीन आर्थिक धोरण	नलिनी बोरकर	१५२
५२.	महात्मा गांधीची अहिंसेची सैद्धांतिक भूमिका: काळ, आज आणि..	चंद्रकांत कांबळे	१५४
५३.	महात्मा गांधीचे ग्राम स्वराज्य विषयी विचार	गजानन सोनुने	१५७
५४.	महात्मा गांधीजींचे अहिंसा विषयक विचार	प्रतिभा बिरादार	१५९
५५.	महात्मा गांधींचे अहिंसेबाबतचे विचार	संदीप हाडोळे	१६२
५६.	महात्मा गांधीची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना	प्रमाद हुंबे/ लक्ष्मणसिंह साळोंक	१६३
५७.	महात्मा गांधी: काळ, आज आणि उद्या	जयमाला वाडे	१६६
५८.	महात्मा गांधी यांच्या विचारांची प्रासंगिकता: एक अभ्यास	रवींद्र वाय	१७०
५९.	महात्मा गांधीच्या स्वप्नातील भारत	शिल्पा जाधव	१७२
६०.	महात्मा गांधीजींचे अहिंसाविषयक विचार....	मनीषा भाकरे	१७४
६१.	महात्मा गांधींचा ग्राम स्वराज्याचा विचार	विनोद खेडकर	१७५
६२.	महात्मा गांधी यांचे सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विचार	ईश्वर राठोड	१७८
६३.	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार आणि समाजव्यवस्था	भारती देशमुख	१८०
६४.	महात्मा गांधी यांचे विचार आणि त्याची प्रासंगिकता	गणेश पोटे	१८२
६५.	महात्मा गांधीजींचे औद्योगीकरणासंदर्भातील विचार	प्रियदर्शन ताजने	१८४
६६.	महात्मा गांधीजींचे कृषीविषयक विचार...	अनिल गावंडे	१८७
६७.	महात्मा गांधी यांचे समाजकेंद्री शेती विषयक विचार आणि वर्तमान..	अनिल जाधव	१८९
६८.	ग्रामीण समाज निर्मितीमध्ये महात्मा गांधीजींचे योगदान	बळीराम अवचार	१९२
६९.	महात्मा गांधीची सर्वोदयाची संकल्पना	संजय भगत	१९४
७०.	गांधींचे कृषीविषयक विचार आणि समकालीन जीवन	अजयकुमार मोहबंसी	१९६
७१.	महात्मा गांधीजींची अहिंसेची संकल्पना आणि गोवारी हत्याकांडाचे	कल्पना नेवारे	२००
७२.	महात्मा गांधीजींचे शेतकरी विषयक विचार	अमरीश गावंडे	२०२
७३.	ग्रामीण विकासासंदर्भात महात्मा गांधींचे विचार	सुनील गायगोळ	२०५
७४.	वर्तमान कृषी योजना धोरणे व गांधी विचार	सुरेंद्र पवार	२०८
७५.	महात्मा गांधी यांची ग्रामविकास विषयक संकल्पना: एक अभ्यास	सुधा खडके	२१२
७६.	स्वयंपूर्ण खेडी याविषयी महात्मा गांधीजींचे तत्वज्ञान	लीना गादेवार	२१४
७७.	ग्रामीण समाजाचा पुनर्रचने संबंधी गांधीजींच्या विचारांचे अध्ययन	गोपीचंद चव्हाण	२१६
७८.	महात्मा गांधींचा कृषीविषयक दृष्टीकोन: एक विश्लेषण	एन. यु. पेटकर	२१८
७९.	ग्रामोन्नती आणि राष्ट्रपिता महात्मा गांधी	दिलीप कुमरे	२२२
८०.	महात्मा गांधींचे ग्रामीण समाजाविषयी विचार	प्रकाश काळवणे	२२४
८१.	आधुनिक समाजातील शेतकरी, शेतमजूर समस्या व गांधी विचार	सीमा कांबळे	२२८
८२.	महात्मा गांधीजींचे कृषी विषयक विचार	श्रीराम खाडे	२२९
८३.	ग्रामोद्धार व गांधी विचार	स्निग्धा कांबळे	२३१
८४.	महात्मा गांधी व नयी तालीम शिक्षण पद्धती	सुजाता नाईक	२३५
८५.	ग्राम विकासाचे गांधीवादी मॉडेल	सुनिता धोंगडे	२३७
८६.	वर्धा जिल्ह्यातील अनुसूचित जातीतील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना...	सुशील कालेकर / श्याम खंडारे	२४१
८७.	महात्मा गांधींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आणि सद्यस्थिती	विलास चव्हाण	२४५
८८.	आधुनिक समाजातील शेतकरी समस्या व गांधी विचार	युवराज वाघ / मधुकर नाटमे	२४८
८९.	महात्मा गांधी यांचा दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीय वंचित...	श्रीनिवास पीलगुलवार	२५१

Scanned with CamScanner

स्वराज्य निर्माण होईल. सहकार्याशिवाय ग्रामस्वराज्य निर्माण होऊ शकत नाही आणि नव तालमांशिवाय सहकार्य निर्माण होणार नाही अशी गांधीजींची कल्पना होती. म्हणून अस्पृश्यता बाजूला सारून सहकार्याच्या भावनेने सर्वांनी एकत्र यावे, त्यामुळे खऱ्या अर्थाने ग्रामस्वराज्य निर्माण होण्यास मदत होईल असे गांधीजींचे मत होते.

९(**महिला सबलीकरण:** कोणत्याही देशाच्या आर्थिक कार्यात महिलांचा सहभाग असेल तर त्या देशाचा आर्थिक विकास झपाट्याने होतो. स्त्रीचे कुटुंबातील समाजातील स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे. कारण त्यांच्या खांद्यावर देशाची धुरा आहे. त्या खांद्याला मजबूत व शक्तिशाली बनवण्यासाठी स्त्रीची भूमिका महत्त्वाची असते. त्यामुळे महात्मा गांधीजींनी स्त्रियांना नेहमीच पुरुषांपेक्षा जास्त महत्त्वाचे मानले. त्यांच्या मते, आदर, प्रेम, भावना, सचोटी, सहनशीलता, व सामंजस्य या गुणामुळे स्त्री ही एक शक्ती आहे. त्यामुळे त्यांनी त्यांच्या ग्रामस्वराज्यात स्त्रियांना सहभागी करून घेतले. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने कर्तृत्वाची संधी मिळाली पाहिजे असे गांधीजींचे मत होते. स्त्रीशक्तीवर त्यांचा पूर्ण विश्वास होता. त्यामुळे स्त्रियांनी आपले मनोबल वाढविले पाहिजे या मताचे ते आग्रही होते. स्त्रीशिवाय पुरुषाचे अस्तित्व नाही, म्हणून स्त्रियांना अधिकार बहाल केल्याशिवाय समाजाचा विकास होणार नाही त्यामुळे स्त्रियांना शिक्षण, मालमत्ता, व्यवसाय व स्वातंत्र्याचा समान हक्क मिळावेत याबद्दल ते आग्रही होते.

१०(**शिक्षण:** महात्मा गांधीजींनी शिक्षणाला महत्त्वाचे मानले होते. परंपरागत शिक्षण पद्धतीमध्ये शालेय शिक्षणासाठी विद्यार्थ्यांचे वय, शाळेची वेळ, अभ्यासक्रम इत्यादींबाबत महत्त्वपूर्ण असतात. परंतु दुर्दैवाने त्यांना ही संधी मिळू शकली नाही. त्यांनी बालवयात अज्ञानी राहणे हे महात्मा गांधीजींना मान्य नव्हते. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला कुटुंबात व समाजात विविध आर्थिक व्यवहार करावे लागतात. त्यामुळे त्यांना शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे. या लोकांच्या शिक्षणाच्या अज्ञानाचा फायदा सावकार, व्यापारी, दलाल घेतात त्यामुळे त्यांचे शोषण होते ही बाब लक्षात घेऊनच महात्मा गांधीजींनी शिक्षणावर भर दिला होता. आजही प्रशिक्षणाची विविध केंद्र शासकीय स्तरावर राबविले जातात या योजनेमुळे देशातील लाखो साक्षर होत आहे हा महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा परिणाम आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

निष्कर्ष: उपरोक्त संशोधन लेखात महात्मा गांधींना अभिप्रेत असलेले ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात विचार केलेले आहेत. महात्मा गांधींना ग्रामीण अर्थव्यवस्थाही स्वयंपूर्ण असावी असे अभिप्रेत होते. त्यांनी स्वयंपूर्णतेचा अर्थ बेरोजगारी कमी करणे ग्रामीण भागातील उत्पादनाचा तेथेच उपयोग करून बेकारी, दारिद्र्य कमी करण्यावर भर दिला. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातील विविध लघु व कुटीर उद्योगांचा विकास करून स्वयंपूर्णता प्राप्त करणे ग्रामीण भागातील स्थलांतरण थांबवून शहरीकरणाला आळा घालणे तसेच ग्रामीण भागातील आर्थिक व सामाजिक विषमता कमी करून देशातील समतोल प्रस्थापित करणे हे गांधीजींना अभिप्रेत होते. गांधीजींची अर्थव्यवस्था ही वेगळी भारतीय अर्थव्यवस्था आहे.

संदर्भ सूची:

गांधी महात्मा, माझ्या स्वप्नातील भारत, साकेत प्रकाशन, पुणे

राजकार बाग, महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार, मंगेश प्रकाशन, नागपूर

दर्शनाथ गांधी, पंचायत राज आवश्यक रोजगार, अर्जुन पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली

देशपांडे सरोज : महात्मा गांधी राजकीय चरित्र, डायमंड प्रकाशन, पुणे

महात्मा गांधींची सर्वोदयाची संकल्पना

डॉ. संजय जे. भगत, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना: महात्मा गांधींनी सत्य अहिंसा व अपरिग्रह या तीन मूल्यांचा प्रामुख्याने पाठपुरावा केला. ही तीन तत्त्वे केवळ राजकारणातच नव्हे तर सामाजिक व आर्थिक जीवनात देखील असावात असा गांधीजींचा आग्रह होता. अहिंसेचे तत्त्व स्पष्ट करताना महात्मा गांधी म्हणतात की, संघर्ष किंवा युद्ध हा मानवी जीवनाचा आधार असू शकत नाही. तर व्यक्ती आणि समाजाकरिता अहिंसा आणि प्रेमास विशेष महत्त्व आहे. या तत्त्वाचे महत्त्व विशद करताना गांधीजींनी असे स्पष्ट केले आहे की, आर्थिक क्षेत्रात आणि कृषी क्षेत्रात परस्परांशी संघर्ष करून कोणत्याही समाजाचा आर्थिक विकास होऊ शकणार नाही. अहिंसा आणि प्रेमाच्या आधारावर परस्परांप्रती असणाऱ्या कर्तव्याची जाणिव ठेवूनच आर्थिक विकास साधावा लागेल. असे महात्मा गांधींना वाटे. आधुनिक भारताच्या इतिहासात महात्मा गांधी यांचे स्थान अत्युच्च आहे. महात्मा गांधी यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ मध्ये गुजरात येथील पोरबंदर येथे झाला. काठियावाड संस्थानमध्ये दिवान म्हणून त्यांच्या पूर्वजांनी कामे केली होती. घरचे वातावरण अत्यंत धार्मिक होते. धार्मिकतेचा वारसा त्यांना त्यांच्या मातेकडून मिळाला होता. वैष्णव पंथाचे संस्कार त्यांच्या मनावर अगदी बालपणापासून झाले. परंतु त्यावेळी त्यांच्या घरात इतर पंथीयांना व इतर धर्मीयांना मुक्तद्वार असल्यामुळे सर्व धर्मांबद्दल सहिष्णुतेची पाळेमुळे त्यांना घरीच मिळाले. इ. स. १९१५ साली म. गांधी भारतात परत आले. त्यानंतर त्यांनी संपूर्ण भारतीय जीवनाचे जवळून अवलोकन केले. त्यासाठी देशभर प्रवास करून, लोकांशी व नेत्यांशी चर्चा केली. १९१७ मध्ये चंपारण्य भागात महात्म्या मळेवाल्यांनी स्थानिक शेतकऱ्यांवर खूप अन्याय सुरु केले. हे अन्याय दूर करण्यासाठी त्यांनी शेतकरी संघटीत केले. म. गांधींचा भारतीय राजकारण व समाजकारण याच काळातील प्रवेश झाला. लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर १९२० पासून १९४८ पर्यंतच्या राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण आणि धर्मकारणावर म. गांधींचा अलौकिक प्रभाव दिसून येतो. त्यांनी फक्त स्वातंत्र्य लढ्याचेच नेतृत्व केले नाही तर ज्या क्षेत्रात विषमता, अन्याय, शोषण असेल त्या ठिकाणी गांधीजी धावून गेले. मुंबई विद्यापीठामध्ये त्यांचे महाविद्यालयीन शिक्षण झाले. १८८८ ते १८९१ च्या कालखंडामध्ये कायद्याची पदवी घेण्यासाठी ते इंग्लंडला गेले होते. १८९१ साली गांधीजी बॅरिस्टर होऊन आले. त्यानंतर त्यांनी मुंबई व राजकोट येथे वकिली व्यवसाय सुरू केला. १८९३ साली गांधीजी वकिली व्यवसाय निमित्त दक्षिण आफ्रिकेत गेले तेथील वर्णभेदाविरुद्ध त्यांनी सत्याग्रहाच्या मार्गाने पहिला लढा दिला व त्यात ते यशस्वी झाले.

गांधीजी तत्त्वज्ञान एक आदर्श तत्त्वज्ञान: गांधीजी तत्त्वज्ञान एक आदर्श तत्त्वज्ञान होते. गांधीजींच्या मतीमत्त्वावर कोणत्याही

Scanned with CamScanner

एखादया धर्म, पंथ किंवा संप्रदायाचा प्रभाव नव्हता. हिंदु धर्मातील अध्यात्मवाद, बौद्ध धर्मातील अहिंसा, जैन धर्मातील पंचतत्वे, ख्रिस्ती धर्मातील मानवतावादी मूल्य इत्यादींचा त्यांनी अंगीकार केला तर रस्किन, टॉलस्टॉय यांच्या विचारांचा गांधीजींवर प्रभाव होता. त्यांच्या आईवडीलांकडून त्यांना विशुद्ध चारित्र्य, सचोटी, प्रामाणिकपणा व स्वाभिमान इत्यादी गुणांचा वारसा मिळाला होता. सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह या महान विचारावर गांधीजींचे तत्वज्ञान आधारले होते. महात्मा गांधी यांनी धर्माचा आधार घेवून सामाजिक न्यायासाठी पुनर्निर्माण कार्यक्रमाचा पुरस्कार केला. मानवी समाजातील विषमता नष्ट झाली पाहिजे असे महात्मा गांधींना वाटत होते. त्यांना कोणतीच विषमता मान्य नव्हती. समाजात समानता असली पाहिजे कारण विषमतेतून समाजात असंख्य प्रश्न निर्माण होतात. गरीब, श्रीमंत, स्पृश्य, अस्पृश्य कनिष्ठ यामुळे समाजाची प्रगती होत नाही. साम्यवादातून सामाजिक न्याय हिंसेतून आणण्याचा प्रयत्न केला जातो. गांधीजींना सामाजिक न्याय हा अहिंसा, सत्य, प्रेम, करुणा या तत्वांच्या माध्यमातून अपेक्षीत होता. न्यायाशिवाय प्रगती होवू शकत नाही. महात्मा गांधी यांनी भारतातील विविध क्षेत्रातील अन्याय लक्षात घेवून सामाजिक न्यायाशिवाय तरणोपाय नाही हे मान्य केले. त्यासाठी त्यांनी आदर्श समाजाची कल्पना केली आहेत. "सर्वोदय" आणि "विश्वस्ताची संकल्पना" यामध्ये सामाजिक आणि पुनर्निर्माण कार्यक्रमाचा उद्देश सामाजिक न्यायाची स्थापना करणे असा आहे. महात्मा गांधी यांनी अधिकतम् व्यक्तींना न्युनतम सुख हा सिद्धांत मान्य नाही. सामाजिक न्यायाला अनुसरून त्यांनी सर्व व्यक्तींना सुख देण्याच्या सिद्धाताचा पुरस्कार केला आहे. म. गांधी पंडित नव्हते, वेदशास्त्र संपन्न नव्हते परंतु त्यांचे चिंतन इतके मूलभूत आहे की त्यास वेदवाक्याचे प्रामाण्यत्व लाभले आहे. त्यांनी आपले विचार व्यक्त करण्यासाठी एखादा ग्रंथ लिहिलेला नाही तर ते विचार प्रार्थनेच्या प्रसंगी, चर्चा करताना, पत्र, लेख, भाषणे व त्यांच्या आत्मकथेतून व्यक्त केले आहेत. वास्तविक पाहता प्रसंग विशेष व्यक्त केलेले विचार परस्पर विसंगत आणि गोंधळ निर्माण करणारे असू शकतात, परंतु म. गांधींचे विचारात सुसंगती व आंतरिक समन्वय दिसून येतो. इतकेच नाही तर या विचारात उत्क्रांती दिसून येते. म. गांधींनी एके ठिकाणी असे म्हटले आहे की, 'माझे विचार बदलत आहेत, तेव्हा पूर्वी व्यक्त केलेल्या मतापेक्षा मी नंतर व्यक्त केलेले मत लक्षात घ्यावे' वर्णव्यवस्थेसंबंधी सुरुवातीला त्यांनी मांडलेल्या विचारात नंतरच्या काळात आमुलाग्र बदल झालेला आहे. महात्मा गांधींचे विचार परंपरेशी नाते सांगणारे असले तरी ते रूढीवादी नाहीत, तर सांगितल्याप्रमाणे त्याचे स्वरूप परिवर्तनशील आहे. त्यांनी पाश्चात्यांचे अंधानुकरण केले नाही तर जे योग्य आणि हितावह आहे त्याचा स्वीकार केला. त्यांचा व्यवहारवाद लक्षात घेण्यासारखा आहे. गांधीजींच्या विचारात अकरा तत्वे आधारभूत म्हणून निर्देशिल्या जातात. त्यांच्या सर्व तत्वनानाचे तो पाया आहे. हे आधार गांधीजींनी नव्यानेच मांडले आहेत असे नाही. भारतीय संस्कृतीत अनेक शतकापासून त्यांचे प्रचलन आहेत. मात्र त्या संदर्भात गांधीजींनी केलेले विविचेन नाविन्यपूर्ण आहे.

सर्वोदय: भारतीय समाजाच्या पुनर्निर्माणासाठी आणि सामाजिक न्यायाच्या उद्देशाने महात्मा गांधीजींनी 'सर्वोदया'चा पुरस्कार केला. त्यांच्या मतानुसार आदर्श समाज व आदर्श राज्याचे अंतिम ध्येय सर्वोदय असावे. रस्किन (Ruskin) यांच्या 'Un to the last' या पुस्तकाचा गांधीजींनी गुजराथीमध्ये 'सर्वोदय' या नावाने अनुवाद केला आहे. त्यातील विचाराने प्रभावित होऊन त्यांनी सर्वोदयाचा सिद्धांत मांडला. या सिद्धान्तात तीन गोष्टी आधारभूत मानल्या आहेत. (अ) सर्वांच्या कल्याणात माझे कल्याण समाविष्ट आहे. (ब) वकील आणि न्हावी यांच्या कामाची किंमत सारखी असली पाहिजे. (क) शेतकरी, श्रमिक, कारागिराचे साधे, सरळ जीवन सर्वोत्कृष्ट आहे.

गांधीजींच्या या सिद्धान्तावर आचार्य विनोबा भावे, जयप्रकाश नारायण, दादा धर्माधिकारी व गांधी तत्वज्ञान चिंतकांनी भाष्य करून 'सर्वोदय' विचारधारा अधिक स्पष्ट केली आहे. सर्वोदयात काही लोकांचे कल्याण किंवा महत्तम लोकांचे महत्तम कल्याण अभिप्रेत नाही 'सर्वांचे सर्व कल्याण' हे ध्येय आहे यावरून सर्वोदय संकल्पना किती व्यापक आहे हे लक्षात येते. गांधीजी म्हणतात - महत्तम लोकांचे कल्याण अहिंसेला पुरक म्हणून कुणीही मान्य करू शकत नाही सर्वांचे सर्व कल्याण हे ध्येय असावे. विनोबाजी म्हणतात 'महत्तम लोकांचे महत्तम सुख म्हणजे समाजातील ५१ टक्के लोकांचेच कल्याण होईल. मग राहिलेले ४९ टक्के लोक आपल्या सुखाचे बलीदान करतील हे संयुक्तिक वाटत नाही. उपयोगितावाद्यांचा हा विचार अपूर्ण आहे. म्हणून गांधीजींनी 'सर्वांचे सर्व कल्याण' हा सर्वोदयाचा सिद्धांत मांडला आहे.

सर्वोदयाला 'साम्ययोगी' समाज अपेक्षित आहे. त्यामध्ये सर्वत्र समानता हा आधार असेल. सामाजिक न्यायाचे तत्व त्यात मूलभूत असेल. त्यात वर्ग, जातीवंश आणि त्या आधारे होणाऱ्या शोषणाला कोणतेच स्थान राहणार नाही. प्रत्येक व्यक्ती आणि समूहास सर्वांगीण विकासासाठी संधी मिळेल. श्रीमत धनाचे विश्वस्त राहतील. सर्वांच्या गरजांची परिपूर्ती करण्यासाठी सर्वांना मदत देण्यात येईल. 'सर्वोदय' हे साध्य करण्यासाठी सत्य, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, अस्तेय, अपरिग्रह, शरीरश्रम, स्वदेशी, निर्भयता, स्वादेंद्रिय नियंत्रण ही नैतिक तत्वे आचरणात आणावी लागतील. त्याशिवाय 'सर्वोदय' होऊ शकणार नाही. सर्वोदय ही क्रांती आहे त्यात हिंसेला कोणतेही स्थान नाही. ही क्रांती अहिंसक मार्गाने सत्य पालनातून होईल. त्यासाठी सामाजिक मूल्य व्यवस्थेत परिवर्तन करावे लागेल. श्री. ममानी यांनी म्हटल्याप्रमाणे 'सर्वोदय समाजाचा आधार सत्य आणि अहिंसा असेल. त्यात जाती-धर्म-भेद याला कोणतेच स्थान राहणार नाही. सर्वोदयाचे स्वरूप शोषणमुक्त असेल, सर्वोदयात समन्वय आहे. निर्बल असणाऱ्यास सबल करा कारण त्यात आपलेही कल्याण आहे. दुसऱ्यांना आपले मानल्याशिवाय त्यांच्यात त्यागाची भावना जागृत होऊ शकणार नाही. म्हणून प्रेम व अहिंसेचे अनुसरण केले पाहिजे प्रेम व सत्य या शाश्वत मुल्यांची प्रतिस्थापना केली पाहिजे. गांधीतत्वज्ञानात सर्वोदयाचा विचार अत्यंत मूलगामी आणि महत्वाचा आहे.

संदर्भ:

भा.कि. पडसे, भारतातील सामाजिक समस्या मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

शिवाजीराव भोसले, दीपस्तंभ, अक्षरब्रह्म प्रकाशन परिवार पेठ, पुणे

भास्कर लक्ष्मण भोळे, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे नागपूर

डॉ. वि.मा. बाचल, र.ध. वरारकर, राज्यशास्त्र पेपर १ ऐच्छिक

Scanned with CamScanner

S. J. Bhagat

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February - 2024

(CDLVII) 457 (B)

ग्रामीण समाज : समस्या आणि आव्हाने

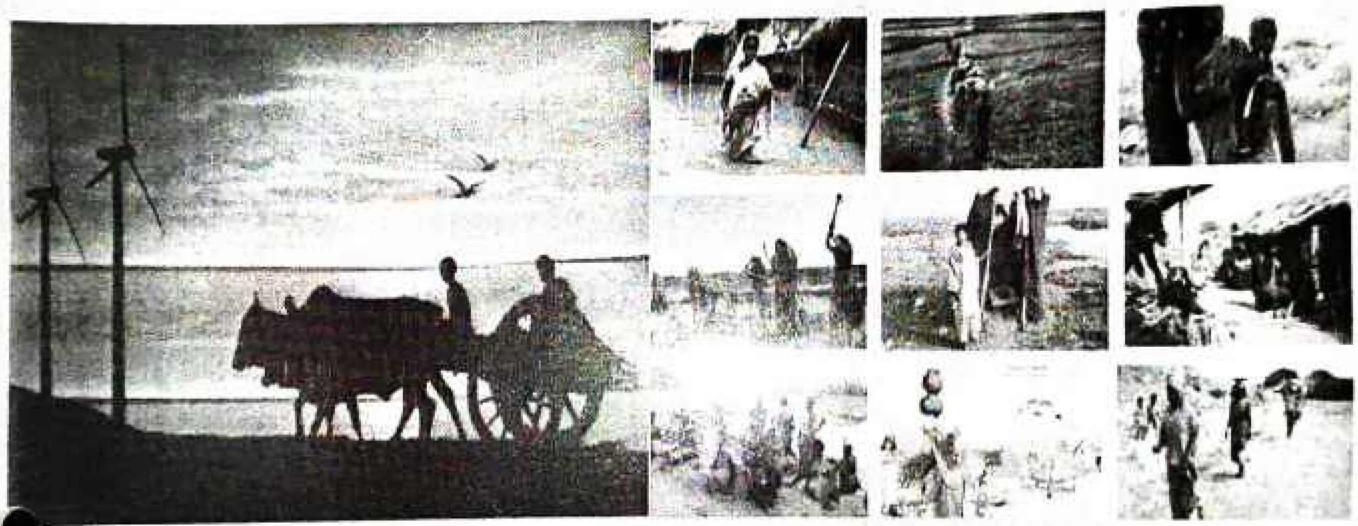

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Nandkishor U. Raut
Officiating Principal
Shriram Kala Mahila Mahavidyalaya,
Dhamangaon Rly, Dist. Amravati

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February - 2024

(CDLVII) 457

ग्रामीण समाज : समस्या आणि आव्हाने

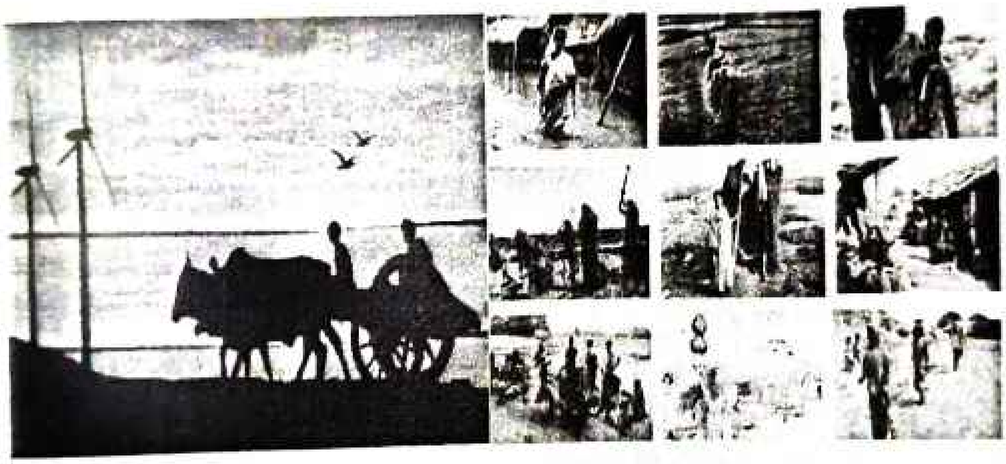

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Nandkishor U. Raut
Officiating Principal
Shriram Kala Mahila Mahavidyalaya,
Dhamangaon Rly, Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLVII) 457 -B | February 2024

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या एक गंभीर समस्या — प्रा. अनिल रा. गावंडे	1
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्री विषयक दृष्टीकोन — प्रा. डॉ. बबन शामरावजी मेश्राम	5
3	ग्रामीण शैक्षणिक समस्या सोडविण्यासाठी सोशल मीडियाचा उपयोग — श्री. सुरेश ज्ञा. पवार , डॉ. के. बी. नायक	8
4	एकल पालकत्व कुमारी मातेच्या बाल संगोपन संदर्भात समस्या एक अध्ययन — डॉ. सुनिता श्रीकृष्ण बाळापूरे , कु.वृषाली वसंतराव जगताप	13
5	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे व उपाय — प्रा. प्रमोद चंद्रभान वानखेडे	17
6	ग्रामीण महिलांच्या समस्या आणि आव्हाने — प्रा. डॉ. जयमाला लाडे	21
7	ग्रामीण विकास आणि आव्हाने — डॉ. धर्मदास वि. घोडेस्वार	27
8	ग्रामीण समाजातील कृषी क्षेत्रांच्या समस्या — डॉ. आर. एम. सरपाते	31
9	ग्रामीण स्त्रियांच्या मूलभूत समस्या आणि उपाययोजन — डॉ. सुजाता नाईक	34
10	नाशिक जिल्ह्यातील ग्रामिण महिलांच्या वडिलोपार्जित जमीनमालकी मिळविण्यातील कायदेशीर प्रक्रियेतील त्रुटी आणि महिलांचे जमीन मालकीतील सामाजिक वर्जन: — प्रा. डॉ. दिपक हरिभाऊ शिंदे	37
11	नवीन शैक्षणिक धोरण-2020 — प्रा. डॉ. मेघराज शिंदे	40
12	शिक्षण व्यवस्थेसमोरील आव्हाने व राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाअंतर्गत उच्च शिक्षणातील बदलते प्रवाह — डॉ. पदमानंद मनोहर तायडे	42
13	महिलांवरील वाढते अन्याय आणि अत्याचार – एक सामाजिक समस्या — डॉ. पी. एल. अंबोरे	48
14	शेतकरी आत्महत्या : एक चिकित्सक अभ्यास — प्रा. डॉ. मनोज सं. राठोड	54
15	लोकसंख्या वाढ आणि कृषी विकास — डॉ सचिन होले	56
16	ग्रामीण विकास आणि आव्हाने — प्रा.आनंद मनवर	58
17	सीमांतिक शेतकऱ्यांच्या समस्या — प्रकाश कोपळे	60
18	महिलांवर कौटुंबिक हिसाचारामुळे परिणाम व उपाययोजना — Dr Hemant Deshmukh	62
19	समाजमाध्यमांचा विद्यार्थ्यांवर पडलेला परिणाम — डॉ.स्निग्धा आर. कांबळे	67

Scanned with CamScanner

20	कृषीक्षेत्राच्या समस्या आणि उपाय — प्रा. डॉ. संजय जे. भगत	73
21	ग्रामीण महिलांच्या समस्या — डॉ. ज्योती शेषराव दिघाडे	76
22	ग्रामीण स्त्रियांच्या आरोग्य विषयक समस्या व उपाय — कविता अशोक मोगरे	80
23	नवीन शैक्षणिक धोरण-2020-जनजागृतीची गरज — प्रा. अभय दौलतराव वाघमारे	84
24	ग्रामीण समाजातील बदल — प्रा. डॉ. सुरेश एम. डोहळे	86
25	ग्रामीण क्षेत्रातील शेतमजूर महिलांच्या समस्या — पायल पंडितराव वानखडे	90
26	कृषक समाज आणि कृषी संदर्भाने असलेल्या विविध शासकीय योजनांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास — डॉ. स्वाती हरीभाऊ काटे	93
27	महिलांच्या समस्या आणि आव्हानांवर उपाय म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य आणि विचारांचे अध्ययन — डॉ. अनिल नामदेव निकोसे	96
28	आदिवासी गोंड जमातीतील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्या — राजकुमार वासुदेव मरसाम	100
29	गडचिरोली जिल्ह्यातील सीमेलगतच्या तालुक्यांतील महिलांच्या समस्या आणि आव्हाने - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन — श्री रमेश मोहनलाल काळबांडे , प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार	103
30	विदर्भातील शेतकऱ्यांचा घटत्या जमीनधारणेचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास — रमेश बंडू पवार	109
31	महिलांच्या समस्या आणि आव्हाने — डॉ. उल्हास नथ्थुसिंग राठोड	115
32	भारतातील महिला उद्योजकांचे वाढते प्रभाव – एक समाजशास्त्रीय अभ्यास — डॉ. प्रा. संतोष मेंढेकर	121
33	आदिवासी महिलांच्या समस्या आणि आव्हाने — डॉ. रोहिणी यु. देशमुख	125
34	स्त्रियांच्या मानसिक आरोग्यावर बदलत्या जीवनशैलीचा होणारा परिणाम : विश्लेषणात्मक अध्ययन — रूपाली हेमंतराव पानसे , प्रो. डॉ. सुनिता श्री. बाळापुरे	130
35	महाराष्ट्रातील ग्रामीण महिला सक्षमीकरण आणि सामाजिक वास्तव — प्रा. सुनिता भ. इंगळे	133
36	ग्रामिण विकास आणि आव्हाने — देवानंद एन. कांबळे , डॉ. किशोर यु. राऊत	136
37	आधुनिक भारतातील ग्रामीण महिलांच्या सामाजिक समस्या — कु. साधना चरणदास इंगोले	141

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO. (CDLVII) 457 -B
ISSN : 2278-9308
February 2024

कृषीक्षेत्राच्या समस्या आणि उपाय

प्रा. डॉ. संजय जे. भगत
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती. ,sanjayjbhagat76@gmail.com

भारतामध्ये ग्रामीण समाज जीवनाचा अभ्यास विशेष महत्वाचा ठरतो कारण खऱ्या अर्थाने भारत हा ग्रामवाशीयांचा उदेश समजल्या जातो. कृषी हा ग्रामीण समुदायाचा प्रमुख व्यवसाय आहे. त्यामुळे भारतीय जीवनाचे खेडे हे प्रमुख केंन्द्र प्राचीन काळापासून आहे. वैदीककाळातील वाड्मयामध्ये खेडयाचे महत्व वर्णीले आहे. सर्व दृष्टीकोनातून खेडयांचे भारतीय जीवनातील महत्वपूर्ण स्थान निश्चित झाले आहे. राज्यकारभारातील प्रमुख घटक म्हणून सांस्कृतिक जीवनातील प्रमुख आधार म्हणून खेडयांचे महत्व ओळखले गेले आहे. भारताचा आत्मा खेडयात राहतो असे महत्मा गांधी यांनी सांगितले आहे. म्हणूनच महात्मा गांधी यांनी 'खेडयाकडे चला' असे म्हटले आहे. सर्व देशाचा विकास हा खेडयाच्या विकासावरच अवलंबुन आहे. ही वस्तुस्थिती नाकारता येत नाही.

प्राचीन काळात दळण–वळणाच्या साधनाचा पूर्णपणे अभाव असल्याने खेडयाचे महत्व आजच्याहून प्रकशाने जाणवतो. प्राचीन काळी खेडी गावापेक्षाही महत्वाची मानली जात होती. खेडयाची भरभराट व्हावी अशी प्रार्थना केल्याचे पुरान कथेमध्ये वर्णन केल्याचे आढळून येते. पुराणात गावाची किंवा ग्रामीण समुदयाची कल्पना स्पष्ट केलेली आढळून येते.

''जिच्या सभोवती कोर्दसाद वाहितीला योग्य जमीन आहे आणि जीच्यामध्ये मतब्बर शेतकरी व अनेक मजुर आहेत. अशा वास्तीला गाव म्हणतात''.

याच आधारावर त्रि.ना अत्रे यांनी ग्रामीण समुदायाची कल्पना पुढील प्रमाणे स्पष्ट केली आहे.

''खेळणे म्हणजे जमीन कसणे आणि खेळुत म्हणजे जमीन कसणारा तेव्हा खेडुताची जी वस्ती आहे ते खेडे. ज्यामध्ये प्रमुख धंदा शेती व ज्यामध्ये भरण्याची वस्ती शेतकऱ्याची असते त्या गावाला लोक खेडे किंवा गावढे म्हणतात.

सिम्स यांनी सुध्दा ग्रामीण समुदायाचा उल्लेख प्रामुख्याने शेतकऱ्याची वस्ती असाच केला आहे.

शेती कसणारा तो शेतकरी आणि या शेतकऱ्याचा व्यवसाय शेती आणि शेतीशी संबधित असणारे व्यवसाय ग्रामीण समुदायात आढळुन येतात.

भारत हा कृषीप्रदान देश असुन येथील ७० % लोकसंख्या शेतीमध्ये काम करते. देशाची जास्तीत जास्त लोकसंख्या कृषी क्षेत्रात कार्यरत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान असल्याने भारताच्या औद्योगिक आर्थिक विकासाचा मुख्य स्त्रोत्र कृषी आहे. भारतीय संस्कृतीचा मुख्य आधार कृषी आहे. आर्थिक विकासाला गती देण्यासाठी कृषी क्षेत्राचा विकास होणे आवश्यक आहे. भारतातील बहुसंख्य लोक ग्रामीण भागात राहतात. त्यांचे शेती हेच उपजीविकेचे साधन आहे. भारताची वाढती लोकसंख्या आणि शेती यातील सहसंबंध रोजगार व शेती अन्नधान्याची उपलब्धता आणि स्वयंपुर्णता: राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा चलणाची प्राप्ती इ. बाबतीत कृषी क्षेत्र अर्थव्यवस्थेत प्रामुख्याने व्यवसायीक, उत्पादकीय आणि बाजारी भूमिका पार पाडते. म्हणूनच भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात कृषी क्षेत्राचे योगदान खूप मोठे आहे.

संशोधनाची उद्दीष्टये

१) कृषी क्षेत्रातील समस्यांचा अभ्यास करणे

२) कृषी क्षेत्रातील समस्यांवर उपाययोजना सुचविणे

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम साधनाचा उपयोग करण्यात येईल. त्या विषयाशी संबधित संदर्भग्रंथ, पुस्तके, मासीके, शासकीय अहवाल, वृत्तपत्रे, वेबसाईट इत्यादीचा वापर करून संशोधन करण्यात येईल.

भारतातील शेतीची सरासरी आकार साधारनता ७.५ एकर असला तरीही काही भागात अर्ध्या एकरा पेक्षाही लहान शेत आढळून येतात. जमीनीची विभाजन व अपखंडन मोठयाप्रमाणात झालेल्या असल्यामुळे शेतीचा आकार लहान झाला आहे. त्यामुळे शेतीचा खर्च वाढून उत्पादकता कमी झाली

Scanned with CamScanner

आहे. त्याचा परिणाम संपूर्ण कृषीक्षेत्रावर झाला आहे. जैविक वातावरणामध्ये बदल होत असल्याने शेती व्यवसाय उत्पन्नाच्या दृष्टीने परवडणारा नाही. कारण कृषीच्या उत्पादनाला हमीभाव नाही. शेतीच्या लागवडीचा खर्च सुध्दा शेतकऱ्यांना शेतीच्या उत्पादनातून मिळत नाही. पुरेसे उत्पन्न मिळत नसल्यामुळे कर्ज काढावे लागून शेती विकण्याशिवाय त्यांच्या पुढे दुसरा पर्याय राहत नाही. अपुऱ्या उत्पन्नामुळे कृषी क्षेत्रात अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

कृषी क्षेत्रातील समस्या पुढील प्रमाणे आहेत

१)अशिक्षित शेतकरी वर्ग

भारतीय शेतकरी अशिक्षित असल्यामुळे शेतीची उत्पादकता कमी होते. भारतीय शेतकरी अंधश्रद्धेवर विश्वास ठेवणारा आहे व परंपरावादी असल्यामुळे शेतकरी पारंपारिक पध्दतीने शेती करतो. त्यांना बी–बियाणांचा योग्य प्रकारे वापर करता येत नाही. आधुनिक तांत्रिक पध्दतीने त्यांना शेती करता येत नाही. त्यामुळे शेतीचे अपुरे उत्पन्न मिळते.

२) परंपरागत जमीन कसण्याची पध्दती

आजच्या आधुनिक युगात शेतीची मशागत करण्यासाठी लागणारे अधिक यांत्रिक साधने विकत घेण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या जवळ पुरेसे भांडवल उपलब्ध नाही त्यामुळे शेतकरी आज सुध्दा पारंपारिक पध्दतीने शेती करतो. तसेच जुन्या परंपरागत साधनांचा उपयोग करून शेतीची मशागत करतो. ही जुनी शेतीची अवजारे असल्यामुळे त्यांच्या सहाय्याने शेतीची मशागत योग्य पध्दतीने होत नाही. जुनी अवजारानाच दुरूस्त करून शेती करतात. त्यामुळे उत्पन्न कमी होते.

३) जमीनीची सुपीकता कमी होणे.

१९६० च्या हरीत क्रांतीनंतर रासायनिक खतांचा वापर वाढला आहे. लवकर [illegible] म्हणून शेतकऱ्यांनी खतांचा अतिवापर सुरू केला. रासायनिक खतांच्या अतिवापरामुळे सेंद्रीय पदार्थांचे प्रमाण आणि पुरशीचे प्रमाण कमी होते. फायदेशीर किटकांची संख्या कमी होते. त्यामुळे उत्पादन कमी होते. युरीयाच्या असमतोल वापरामुळे सुध्दा शेतीचे उत्पन्न कमी होते.

४) हवामान बदलाचा प्रभाव

हवामानातील बदलामुळे हवामानाच्या नमुन्यामध्ये बदल होऊ शकतात. उदा. दुष्काळ, पूर आणि वादळ या सारख्या हवामानाच्या घटनांची वारंवारता आणि तिव्रता हे बदल जमीनीची सुपीकता पीक उत्पादन पशुधन उत्पादनावर परिणाम करू शकतात. त्यामुळे कृषीची उत्पादकता कमी होऊन उत्पन्न कमी होते.

५) यांत्रीकीकरणाचा चुकीचा अवलंब

भारतात यांत्रीकीकरणाचा विस्तार कितीही झाला असला तरीही बहुतांश शेतीची कामे भारतातील अजूनही मजुराकडूनच केली जातात. नांगरणी, कापणी, मळणी आणि सिंचनामध्ये यांत्रिकीकरणाची सर्वोच्च पातळी सुमारे ६०–७०% दिसून येते. बियाणे, तण काढणे आणि इतर कृषी कार्यात यंत्राचा शोध लागला तरीही काही शेतकरी त्यांचा वापर पिक उत्पादनासाठी करतात परंतु अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना यंत्राचा उपयोग करणे शक्य होत नाही. त्यामुळे त्यांच्या समोर अनेक समस्या उभ्या राहतात.

६)शेती संशोधनाकडे दुर्लक्ष

भारतीय शेतीमध्ये संशोधनाचे प्रमाण कमी आहे. त्यामुळे भारतीय शेतीला पोषक असे आधुनिक बी–बीयाणांचा वापर करता येत नाही. त्या शेतात ठिबक सिंचनाचा उपयोग होत नाही. कोरडवाहू जमीनीमध्ये अधिक उत्पादन येता त्यासोबतच औषधी साधनाचाही उपयोग होत नाही. अशाप्रकारच्या यावीत. अशा बी–बीयाणांचे संशोधन होणे आवश्यक आहे परंतु ते होत नाही. संशोधनाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे शेतीची उत्पादकता कमी होते.

७)खराब सिंचन सुविधा

भारतातील ८०% पाण्याचा वापर हा शेतीसाठी सिंचनासाठी होतो. भूजल पातळी कमी होणे हा शेतीवर परिणाम करणारा एक प्रमुख घटक आहे. चांगल्या सिंचनामुळे शेतकऱ्यांना वेळेवर शेतीची कामे करण्यास मदत होते. कोरडवाहू शेतीमध्ये कमी पावसामध्ये येणारे पीक घ्यावे लागते. सिंचनाची सोय शेतकऱ्यांना नसल्यामुळे पाण्याअभावी अपुरे उत्पन्न मिळते. पाऊस नियमित येत नसल्यामुळे हातांशी आलेले पिक नष्ट होवून अपुरे उत्पन्न मिळते. याचा परिणाम कृषी क्षेत्रावर होतो.

Scanned with CamScanner

ISSN : 2278-9308
February 2024

कृषीक्षेत्रातील समस्यावरील उपाय

भारतीय शेतीचा अधिकाधीक विकास व्हावा उत्पादन क्षमता वाढावी म्हणून उत्पादन क्षमतेमध्ये वाढ घडून आनने आवश्यक आहे. त्यासाठी भारत सरकारने अनेक उपाययोजना केल्या आहेत.

१) जमीनीची धुप थांबविणे

जमीनीचे धुप थांबविण्यासाठी भारत सरकारने पंचवार्षीय योजनेमधून उपाययोजना सुरू केल्या आहेत. स्थानांतरीत शेतीचा बंद केले आहे. कोणत्याही जलयुक्त भागात कोणताच समुदाय शेती करू शकत नाही त्यावर कायद्याने बंदी घातलेली आहे. प्रत्येक पंचवार्षीक योजनेत जमीनीवर बांध किंवा बधारा बांधण्यास खर्च केला आहे. बांध घातल्यामुळे वाहने पाणी अडवुन जमिनीची धुप थांबविता येते. जमिनिच्या उतारला नागरट न करता काटकोणात गेपाची लागवड केल्यास जमिनीची धुप थांबवता येते. भारत सरकारने योग्यदरात खते देण्याची सोय केली आहे. योग्य प्रमाणात व आवश्यक तेथे खतांचा वापर केल्यास जमिनीची धुप थांबविता येते. यामुळे कृषीचा विकास होवून शेतीचे उत्पन्न वाढते.

२) उत्तम बियाणे

भारतीय शेतकरी आधुनिक युगातही जुनी व किटकी बियाणे वापरतो जी सडतात व उगवत नाही. ग्रामीण भागामध्ये उत्पभुधारक शेतकरी आपल्या घरीच असलेले जुने धान्य पुढील वर्षी बि–बियाणे म्हणून वापरतो. त्यामुळे उत्पन्न मोठया प्रमाणात मिळत नाही. त्यासाठी शास्त्रोक्त पध्दतीने संशोधन करून बि–बियाणे तयार करून ती प्रत्येक शेतकऱ्या पर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे त्यामुळे शेतीची उत्पन्न वाढून कृषीचा विकास होईल.

३)नैसर्गिक व रसायणिक खताचा वापर

जमीनिची सुपिकता वाढविण्यासाठी जमीनीमध्ये खताचा वापर होणे आवश्यक आहे. जमीनीला नैसर्गिक व रसायणिक खताचा पुरवठा केल्यास उत्पादन क्षमता वाढेल. शेणखत व कचऱ्यापासून प्रत्येक शेतकऱ्याने कंपोस्ट खत बनवुन शेतात वापरावे. यामुळे उत्पन्नात वाढ होईल.

४)पिकावरील रोगाचे निर्मुलन

भारतात गहु, ज्वारी, बाजरी, कापुस, धान, ऊस इत्यादी पिकावर किड पडुन पिके नष्ट होतात. यासाठी किटकनाशकासाठी वेगवेगळया औषधींची फवारणी करावी लागते. शेतकऱ्यांना या औषधींची फवारणी करून पिकाचे संरक्षण करावे लागते. पिकावरील फवारणी करण्यासाठी रसायनीक खते व फवारनीची औषधे शेतकऱ्याला अल्पदरात उपलब्ध करून दिल्यास शेतीच्या उत्पन्नात वाढ होऊन कृषी क्षेत्राचा विकास होईल.

५)पतसंस्था व बाजारपेठेची तरतुद

सुधारित बि–बियाणे, खते, किटकनाशके, शेतीचे यंत्रे व जलसिंचनाच्या सोयी यांना भरपूर पैसा लागतो म्हणून सहकारी पतपुरवठा क्षेत्र मजबुत करावयास पाहिजे. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना या पतसंस्थामधून कमी व्याजदराने कर्ज देण्यात यावे. ग्रामीण बँका यांनी लहान शेतकऱ्यांना अधिक पतपुरवठा करावा. लहान शेतकऱ्यांना अधिक चांगल्या प्रकारे सेवा देण्यासाठी शेतमाल व बाजारपेठे मध्ये सुधारणा करावयास हव्या. लहान शेतकऱ्याच्या पिकांना उत्पादनाला अधिका भाव मिळाल्यास कृषी क्षेत्राचा विकास होईल.

संदर्भग्रंथ

१) डॉ. कविमंडण विजय, आर्थिक विकास व नियोजन, मंगेश प्रकाशन नागपूर
२) दास्ताने संतोष महाराष्ट्र २००६ दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी पुणे
३) ग्रामीण समाजशास्त्र, गुरूनाथ नाडगोंडे
४) भारतीय समाजरचना, प्रकाश बोबडे, नागपूर
५) डॉ. साळुंके आर.एस., महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था
६)http://www.researchgate.net
७)http://ijrar.orgmarch 2019
८) kisanvedika.bighaat.com

Scanned with CamScanner

2023-24

Dr J K Bowane

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March-2024

ISSUE No - (CDLXXII.) 472

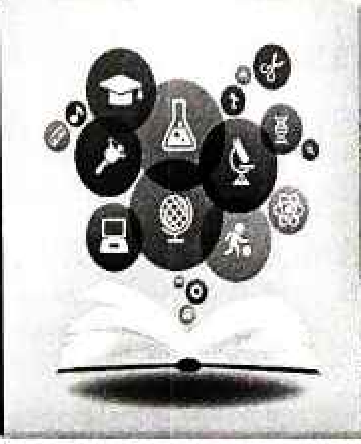

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Sarojini Naidu: A Pioneer of Indian Nationalism and Women's Empowerment **Dr. Jagdish K. Bawane**	1
2	Economic Crimes by Corporations : Fixing the liability thereof **Dr. Mahendra U. Ingole**	3
3	Impact of Advertising on Ganesh Festival in Maharashtra **Deepali M.Limbekar, Dr. Kishor D. Ingale**	12
4	Embracing Nashik's Diverse Heritage: Unveiling Historical and Spiritual Significance. **Dr. Anil Dadaji Pawar**	15
5	Responsibility of new generation in caring the older people **Prof. Dr. Mahendra Bhaurao Wasekar**	18
6	A Descriptive Study On Contemporary Investment Opportunities **Dr. Pritibala Bhargava**	20
7	William Wordsworth Works **Asst. Prof. Archana P. Tiwari**	24
8	Interplay Between Insurance And Banking Industries: Exploring The Role Of Commercial Arbitration In A Globalized World For Enhanced Corporate Governance **Nilima Khedkar , Prof. Sangeeta Varma, Prof. Shaista Peerzada**	26
9	The Impact Of British Colonialism On Indian History: A Comprehensive Analysis **Prof.Dr.Pramila D. Bhoyar**	31
10	Importance of Natural Resources in Economic Development of India **Dr. Maruti Subhash Suryawanshi**	36
11	Religion and Degradation of Moral Values stand side by side in Updike's Rabbit Angstrom - A Tetralogy **Milind Anand Ghogale**	39
12	राष्ट्र निर्माण और संस्कृति डॉ. अंजू सिंह	43
13	यपस्वी जीवनासाठी जीवन कौषल्याद्वारे जीवनमुल्यांची रुजवणूक डॉ. सिमा चिखले (माटे)	46
14	आधुनिक समाज माध्यमे व साहित्य घनश्याम दादाजी दरणे,प्रा.डॉ. वर्षा. चिखले	49
15	भारतीय राजकारणातील बदलते प्रवाह डॉ. राम ताटे.,डॉ. अर्चना वाघमारे	54
16	साहित्य और पर्यावरण डॉ.रूपसिंह मुझाल्दा	59
17	भारतातील विवाह संस्थेचे बदलते स्वरूप प्रा.जयश्री राजेंद्र सोनवणे , प्राचार्य डॉ.कल्याण विठ्ठल मोरे	61
18	आर्थिक, वित्तीय व सामाजिक समावेशन एक दृष्टिक्षेप प्रा.डॉ.ए.जी. वानखडे	66
19	चित्रकलेचे मानवी जीवनातील स्थान सौ. भारती रंगनाथ भगत	69
20	महिला सक्षमीकरणात राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे योगदान डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर	70
21	स्त्री शिक्षा-नौकरी की कठिन राह प्रा. प्रज्ञा मेश्राम	74

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDLXXII) 472
ISSN : 2278-9308
March 2024

Sarojini Naidu: A Pioneer of Indian Nationalism and Women's Empowerment

Dr. Jagdish K. Bawane
Head, Department of English, Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya,
Amravati (M.S)

Abstract:
Sarojini Naidu was a pioneering Indian poet, politician, and advocate for women's rights. This paper delves into Naidu's life, work, and enduring legacy, emphasizing her contributions to Indian nationalism and the empowerment of women. By critically analyzing her poetry, speeches, and letters, this study illustrates Naidu's importance as a transformative figure in Indian history.

Introduction:
Sarojini Naidu was born in 1879 in Hyderabad, India, into a well-educated family that valued knowledge and cultural pursuits. From a young age, she exhibited a brilliant intellect and a keen interest in literature, particularly poetry. Her parents recognized her potential and sent her to study in England, where she would become one of the first Indian women to attend university. Naidu enrolled at King's College, London, and later at Girton College, Cambridge, where she honed her skills in writing and developed a deep appreciation for both Western and Indian literary traditions.
Naidu's early life was not just about academic achievement; it was also marked by her fervent involvement in the political landscape of India. Inspired by the struggles for independence and social justice, she began to engage actively in political discourse. Her passion for poetry intertwined with her political aspirations, leading her to use her literary talents to advocate for the rights of women and the freedom of India from colonial rule. These dual passions for poetry and politics would later become defining features of her illustrious career, making her a prominent figure in both literary and nationalistic movements in India.

Nationalism and Politics:
Naidu's involvement in the Indian nationalism movement began in the early 1900s, amidst the growing struggle for independence from British rule. As a prominent member of the Indian National Congress and a close associate of Mahatma Gandhi, she played a crucial role in various campaigns against colonial oppression. Her inspiring speeches and writings articulated the aspirations for freedom and justice in India. Additionally, Naidu was a strong advocate for women's rights, believing that true independence required the empowerment and inclusion of women. Through her dedication, she significantly impacted the fight for both independence and gender equality in India.

Poetry and Literature:
Naidu's poetry is celebrated for its rich lyricism and vivid imagery, capturing complex emotions and experiences. Her notable collections, "The Golden Threshold" and "The Broken Wing," explore themes of love, nature's beauty, and patriotism. "The Golden Threshold" celebrates love and human experience, while "The Broken Wing" reflects on longing and loss. Together, these works exemplify some of the finest Indian poetry in English, establishing Naidu's significant place in the literary landscape and continuing to inspire readers and poets alike.

ISSN : 2278-9308
March 2024

Women's Empowerment:
Sarojini Naidu was a pioneering leader in the Indian women's movement, advocating for women's rights in education, property ownership, and suffrage. She emphasized that education was essential for women's empowerment and financial independence. Naidu fought for women's property rights, highlighting that economic empowerment was crucial for equality with men. As a strong supporter of women's voting rights, her work inspired her contemporaries and laid the foundation for future generations of women in India to engage in politics and activism, continuing to challenge societal norms for equality.

Legacy:
Sarojini Naidu's legacy is marked by her significant role in India's independence movement and the women's movement. As a leader in the Indian National Congress, she fought against colonial rule and advocated for social reforms. Known as the "Nightingale of India," Naidu was also a talented poet whose works often reflect themes of love, nature, and patriotism. Her literary contributions articulated the aspirations of her time and inspired future generations to pursue justice and equality, establishing her as a symbol of empowerment in India and beyond.

Conclusion:
Sarojini Naidu was a key figure in Indian history, dedicated to the struggle for independence and a prominent leader in the Indian National Congress. She played a vital role in mobilizing women and advocating for their rights, promoting women's empowerment long before it gained recognition. Additionally, Naidu was a talented poet, known as the "Nightingale of India," whose literary works explore love, nature, and patriotism, reflecting her mastery of English and connection to Indian culture. Her legacy inspires others and exemplifies her commitment to equality and justice.

References:
- Naidu, S. (1905). The Golden Threshold. London: William Heinemann.
- Naidu, S. (1917). The Broken Wing. London: William Heinemann.
- Forbes, G. (1996). Women in Modern India. Cambridge University Press.
- Kumar, R. (1993). The History of Doing: An Illustrated Account of Movements for Women's Rights and Feminism in India, 1800-1990. New Delhi: Kali for Women.

2023-24 J K Bawane

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April-2024

ISSUE No - (CDLXXII.) 475

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – (SJIF) –8.632
ISSN – 2278-9308
Volume no-4

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April, -2024

ISSUE No - (CDLXXII) 475

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Executive-Editors
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDLXXII) 475
ISSN : 2278-9308
April 2024

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	The Expansion Horizons Of Article 14: A Comparative Analysis Of The Right To Equality In India — **Ananya Singh**	1
2	Analytical Study Of Human Rights In India With Special Reference To The Rights Of Women — **Aakash Deep**	6
3	Fisheries Economics Research And Education In India — **Dr. B. S. Patil**	11
4	Dairy Industery In India: Challages And Solution — **Dr. Sou. Parvati B. Patil**	15
4	FaroughFarrukhzad: The First Feminist Persian Poet — **Dr. A.N. Qureshi**	19
5	Influence of technology on sports performance and culture. — **Dr Amey Vinayak Kale**	23
6	The Importance of English as a Lingua Franca in Global Business — **Dr. Jagdish K. Bawane**	27
7	Electronic Resource Discovery Service In Academic Libraries — **Dr. Sarala P. Nimbhorkar**	29
8	A Study of Factors Affecting Entrepreneurship Development — **Dr.Pooja S. Barabde**	33
9	The contributions of Puranas to the development of Geography in Ancient Times in India — **Dr. Anilkumar Gopi Prasad**	36
10	Implementation And Impact Analysis Of Social Safeguard Policies In Rural Road Development Under Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana — **Ashish Singh, Prof.Dr. Usha Vaidya**	48
11	संत गाडगे बाबा यांचे अंधश्रद्धा निर्मूलन व व्यसनमुक्ती विषयक कार्य — डॉ मंगल पांडुरंग खेडेकर	55
12	वऱ्हाडातील लोकनेते बॅ.रामराव देशमुख — डॉ. वैशाली भाकरे	59
13	बेरोजगारी भारतीय अर्थव्यस्थेसमोरील एक आव्हान — सानिध्य धनराज तायडे , डॉ. उषा एन. पाटील	63
14	शाश्वत विकासामध्ये महिलांची कामगीरी — कु. राणी महादेवराव नागापूरे,प्रा. डॉ. मंदा नांदुरकर	66
15	आपले आरोग्य आपली जिवनशैली — Dr. Prof. Vibha C. Ghodkhande	69
16	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन — गोपाल मधुकर राठोड	72
17	आदिवासी मजुरांची जीवनशैली — प्रा. संतोष रामभाऊ ढगे	76
19	शहरी नक्षलवादाचे स्वरूप व आव्हान — प्रा. डॉ. विकास बी. चांदजकर	80

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDLXXII) 475
ISSN : 2278-9308
April 2024

The Importance of English as a Lingua Franca in Global Business

Dr. Jagdish K. Bawane
Head, Department of English, Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya, Amravati (M.S)

English has become the main language for trade and commerce around the world in recent decades. This has greatly impacted many important areas of modern business. The spread of English began with colonial expansion, and it has become the standard language for official communications in many countries, each with its own native languages. Today, the Internet reinforces English as the primary language used by both small businesses and large corporations for conducting commerce.

England started building overseas colonies in Ireland as early as the 12th century. It then expanded to the Americas, creating English-speaking colonies that later became the United States and Canada. Other important colonies in the British Empire included parts of India, South Africa, and areas in the Middle East, Australia, and Hong Kong. English became the main language in many of these places and turned into the language for shipping, travel, and trade.

Globalization means the growing connections between countries that began in the 20th century and continue today. This process involves human innovation and technological progress. It results from the increasing integration of economies worldwide, especially through trade and financial exchanges.

.In today's global marketplace, clear communication is essential due to increasing business pressures. Good communication is key to managing an organization's reputation. Communication professionals need to use spoken and written English effectively and confidently. English is important for everyone in business because it is widely understood around the world. Being proficient in English helps businesses grow and succeed.

Globalization and the internet have made it easier for entrepreneurs to start businesses across borders. The world is now a global marketplace, where customers can access products anytime and anywhere. Businesses are boosting economies in both developing and developed countries. Trade plays a crucial role in boosting a country's economy and reputation.

Businesses are no longer limited to their local areas. Traders are actively involved in importing and exporting goods, which expands their operations. However, to succeed in international trade, there needs to be a common way to communicate that simplifies transactions and reduces misunderstandings. English has become a valuable tool for countries where it is spoken and used as an official language.Globalization and the internet have made it easier for entrepreneurs to start businesses across borders. The world is now a global marketplace, where customers can access products anytime and anywhere. Businesses are boosting economies in both developing and developed countries. Trade plays a crucial role in boosting a country's economy and reputation.

Businesses are no longer limited to their local areas. Traders are actively involved in importing and exporting goods, which expands their operations. However, to succeed in international trade, there needs to be a common way to communicate that simplifies transactions and reduces misunderstandings. English has become a valuable tool for countries where it is spoken and used as an official language.

English is now the main language used in many schools and is important in the business world too. New companies are continuously starting up and competing to succeed and grow. Speaking English has become essential for business. Even businesses operating in their own countries need to understand the trends and cultures of larger markets if they want to expand. The best way to do this is often through English, which serves as a common language.

English is the main language for global business. In industries like airlines and shipping, which are crucial for international and national trade, English is the official language for communication. Therefore, a strong command of English is essential for key jobs, such as air traffic controllers and ship captains. Many companies use e-marketing to launch their products, making English a key language for promotion and advertising. Company brochures and information are often in English. To succeed in your field, it's important to communicate clearly with colleagues. You will have emails and phone calls, and knowing good English helps you express your ideas quickly. If you run a website accessible to the world, your content should be meaningful and accurate. This shows the importance of the English language in the corporate world. English is the main language for global business. In industries like airlines and shipping, which are crucial for international and national trade, English is the official language for communication. Therefore, a strong command of English is essential for key jobs, such as air traffic controllers and ship captains. Many companies use e-marketing to launch their products, making English a key language for promotion and advertising. Company brochures and information are often in English. To succeed in your field, it's important to communicate clearly with colleagues. You will have emails and phone calls, and knowing good English helps you express your ideas quickly. If you run a website accessible to the world, your content should be meaningful and accurate. This shows the importance of the English language in the corporate world.

English has become an important language for finance and global stock markets. To succeed in international business, people need to speak English well. Writing clearly in English is also crucial because many business communications, like emails, presentations, marketing materials, and contracts, are written in English. English is seen as a language of power and prestige in many countries. It plays a key role in social and economic progress and is becoming more important as a way to learn, grow, and succeed.

The English language offers many job opportunities in the corporate sector. Schools and colleges should help students connect with this sector to secure jobs and advance their careers. They should organize industrial visits to give students a taste of corporate life. Classes should also focus on e-learning, allowing students to apply their knowledge practically. Students should receive training in effective speaking and writing in English during their studies. A good command of the English language will boost their confidence and help them succeed in the global corporate world.

References

1. www.transparent.com/white-papers/language-trends-in.
2. www.studymode.com/...English-Global-Language-English-
3. Deve...http://www.englishbaby.com/blog/marcosfleury/view_entry/60576

60th All India Political Science Conference

&

International Seminar

on

Vasudhaiva Kutumbakam : One Earth, One Family, One Future

अयं निजः परोवेति
गणना लघुचेतसाम्।
उदार चरितानां तु
वसुधैव कुटुम्बकम्।।

9th-10th September 2023

ABSTRACTS

Organized by

The Indian Political Science Association

&

Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya Wardha (Maharashtra)

G20 भारत 2023 INDIA
वसुधैव कुटुम्बकम्
ONE EARTH • ONE FAMILY • ONE FUTURE

60th All India Political Science Conference & International Seminar on *Vasudhaiva Kutumbakam* : One Earth, One Family, One Future

अयं निजः परोवेति
गणना लघुचेतसाम्।
उदार चरितानां तु
वसुधैव कुटुम्बकम्।।

9th-10th September 2023

ABSTRACTS

Organized by

The Indian Political Science Association
&
Mahatma Gandhi Antarrashtriya Hindi Vishwavidyalaya
Wardha (Maharashtra)

गांधीजी उतने ही प्रासंगिक है जितने कि वह पहले थे।गांधीजी द्वारा स्वीकृत सर्वधर्म समभाव अर्थात सभी धर्म समान है तथा सर्वधर्म सम्भाव अर्थात सभी धर्मों के प्रति सद्भावना इस वैश्विक एवं तकनिकी युग मे सद्भाव और करूणा का वातावरण बनाए रखने और वसुधैव कुटुम्बकम (विश्व एक परिवार है) के विचार को साकार करने के लिए आवश्यक है।सोशल मिडिया धीरे–धीरे चरमपंथी विचारों के प्रचार और प्रसार का मंच बनता जा रहा है तथा आम लोग गलत सूचनाओं एवं अतिवाद से पीड़ित है। ऐसी स्थिति मे यह आवश्यक है कि हम सर्वधर्म समभाव और सर्वधर्म सदभाव का पालन करें एवं चरमपंथ के प्रतिकार के लिए करूणा का उपयोग करते हुए गांधी जी की शिक्षा का अनुसरण करें। स्कॉटिश इतिहासकार थॉमस कार्लाइल ने उन्नीसवीं शताब्दी मे अर्थशास्त्र के लिए एक दूसरा शब्द निराशाजनक विज्ञान का प्रयोग किया था। यह स्पष्ट रूप से अंग्रेजी विद्वान टी0आर माल्थस की भविष्यवाणी से प्रेरित था कि आबादी हमेशा खाद्य उत्पादन की तुलना मे अधिक तेजी से बढ़ेगी जो मानव जाति को असीम गरीबी और कठिनाइयों की तरफ ले जाएगी असीमित आवश्यकता और सीमित संसाधनों के बीच असंतुलन के रूप मे भी जाना जाता है। हांलाकि भारत मे हमेशा ही असीमित उपभोग के बजाय तर्कसंगत उपभोग की परम्परा रही है और इसलिए उपभोक्तावाद हमारे देश मे आसानी से जड़े नही जमा सके है। गांधीजी ने हमारे परिस्थितिकीय तंत्रों को संरक्षित करने, जैविक और पर्यावरण हितैषी वस्तुओं का उपयोग करने तथा पर्यावरण पर किसी भी तरह का दबाव न पैदा करने के लिए संतुलित उपभोग पर बहुत जोर दिया इसके लिए उन्होंने अपनी खुद की उपभोग आवश्यकताओं को भी कम कर दिया था।

महात्मा गांधी और अभिनव भारत

आलोक कुमार, शोधार्थी, राजनीति शास्त्र विभाग, एन.ए.एस कालेज, मेरठ (उत्तर प्रदेश)

भारतीय संस्कृति और परंपरा ने सदैव विश्व को शांति, और सद्भाव का संदेश दिया है। विभिन्न भारतीय मनीषी इस विश्व गुरु परंपरा को निभाते आए हैं। बुद्ध हो या गांधी सभी ने विश्व को न सिर्फ प्रेरित किया बल्कि शांति, सहिष्णुता, करुणा, वसुधैव कुटुंबकम के दृष्टिकोण से भारत और विश्व को बदलने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। गांधी ने अपने जीवन काल में सिद्धांतों और प्रथाओं को विकसित करने पर जोर दिया वह भी प्रयोग की कसौटी पर कसकर और भारत ही नहीं पूरी दुनिया में हासिये पर स्थित समूहों और उत्पीड़ित समुदायों की आवाज उठाने में भी अतुलनीय योगदान दिया है।अभिनव भारत की संकल्पना में हम एक ऐसे भारत का निर्माण करना चाहते हैं जो समस्या विहीन हो व संपूर्ण खुशहाली से परिपूर्ण हो। इस नवीन संकल्पना के सपने को साकार करने में गांधी की भूमिका पर कोई विवाद नहीं हो सकता है। गांधीजी आज भी उतने ही प्रासंगिक हैं जितने कि वह पहले थे। शोध पत्र में अभिनव भारत के लिए गांधी के विचारों की भूमिका पर प्रकाश डालने का प्रयास किया गया है। कुंजी शब्द: अभिनव भारत, शांति, गांधी, सद्भाव, स्वराज।

नये भारत में महात्मा गांधी

(प्रो.) अनिल कुमार सिंह, संकायाध्यक्ष, राजनीति विज्ञान विभाग, जय प्रकाश विश्वविद्यालय, छपरा (बिहार)

नया भारत जिसका अर्थ एक समृद्ध विकसित समावेशी भारत से है जो कि भारत के प्राचीन गौरवशाली इतिहास और संस्कृति से जुड़ा हुआ हो और भविष्य को आशा और विश्वास से देखता हो द्य नये भारत में कानून का शासन, आर्थिक वृद्धि, सामाजिक न्याय, राष्ट्रीय सुरक्षा और पर्यावरणीय संधारणीयता को प्रमुखता दी गई है द्य महात्मा गांधी के विचार जैसे – अहिंसा, सच बोलना, सामाजिक न्याय, सार्वभौमिक भाईचारा, ग्राम स्वराज, स्वशासन इन सब मूल्यों का इस समृद्ध विकसित और समावेशी भारत में क्या प्रासंगिकता रहेगी ए जैसे नए भारत में जब आर्थिक समृद्धि बहुत ज्यादा हो जाएगी तो लोगों के बीच में भाईचारा, सामाजिक सौहार्द, सामाजिक न्याय जैसे मुद्दे किस रूप में बचे रहेंगे द्य ऐसे समय में गांधी के विचार न केवल नये भारत के विकास का मार्ग प्रशस्त करेंगे बल्कि गांधी के नैतिक आत्मबल,अहिंसा जैसे सिद्धांत कल्चरल हेजेमनी के रूप में अन्य देशों के लिए वैचारिक रास्ता दिखाने का काम करेंगे द्य एक बहुभाषी,बहुसांस्कृतिक देश के निवासियों में स्वराज और स्वशासन जैसे विचार लोकतान्त्रिक विकेंद्रीकरण के गांधी के विचार के अनुरूप हैं और इससे न केवल सामाजिक समरसता सुरक्षित रहती है बल्कि आर्थिक वृद्धि का नया रास्ता भी खुलता है द्य अपने इस लेख में इसी तरह के तमाम मुद्दों का विश्लेषण किया जाएगा द्य

गांधी जी के साधन सुचिता विचार की प्रासंगिकता

प्रो. डॉ. बबिता येवले, राजनीति विभाग प्रमुख, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती (महाराष्ट्र)

'यदि साधन अपवित्र है, तो पवित्र से पवित्र साध्य को भी प्राप्त नही किया जा सकता'। गांधीजीं का यह कथन साधनो के पवित्रता का महत्व दर्शाती है। साध्य प्राप्त करने के लिये साध्य की पवित्रता पर गांधी जी बल देते है। उनके साधन सुचिता के विचारों का स्त्रोत भगवतगीता, बायबल, बौद्ध धर्म, जैन धर्म के मौ. लिक तत्व है। सत्य, अहिंसा, अस्तेय, अपरिग्रह, ब्रम्हचर्य, उपवास इ.। यह सभी तत्व विभिन्न धर्म ग्रंथायो में निहित थे। गांधीजी की सबसे महत्वपूर्ण योगदान यह है, की उन्होने तत्वों की धर्मग्रंथो के बाहर लाकर सामन्य व्यक्ती के आचरण हेतू प्रस्तुत किया तथा उसके सफल प्रयोग व्दारा स्वतंत्रता प्राप्त की उनका प्रचार एवं प्रसार करणा है। तथा इन्ही तत्वों को स्वयं के आचरन मे लाकर उनकी सफलता सिद्ध करना है। आज सौ साल बाद भी यह सभी साधन इतने ही उपयुक्त है, जितने वह गांधीजी के काल में थे। भारत में अण्णा हजारे, विनोबा भावे, अमर्त्य सेन जैसे लोगो ने इसके सफल प्रयोग द्वारा गावो को स्वयंपूर्ण करके यह सिद्ध किया है। विश्व के अनेक देशो में गांधीजी के साधनो का प्रयोग सामाजिक कार्यकर्ता ने विभिन्न आंदोलन को सफल बनाने के लिए किया और अपना साध्य प्राप्त किया है द. आफ्रिका में नेलसनमंडेला, इंडोनेशिया की गेडागबागुसओका, इटली के लांजाडेक वास्त्रो, डेन्मार्क की मारीथोमर, चेस्कोलव्हियां के 'वेलवेटक्रांती' के पुरोधीं वात्सल्य व हावेल, पोलंड के पूर्व राष्ट्रपती के वॉलेस, दक्षिण आफ्रिका के आर्चबीशपडेसमंडटूटूवर्माकीआन की स्यू, पेन्सीवानीकीया के चार्लसबाकर ऐसे अनेक व्यक्ती उसमे शामिल है। आज संयुक्त राष्ट्र जैसे संस्था गांधीजी के विचारो को प्रधानता देती है। आज विश्व की सबसे बडी समस्या पर्यावरण संरक्षण से जुडी है। पृथ्वी सम्मेलन, किया संम्मेलन तथा विश्वभर मे बार बार 'शाश्वत विकास' पर चर्चा होती है। गांधीजी के अस्तेय के द्वारा यही समझाया था। युनोका विश्वस्त मंडल, मानवाधिकार आयोग गांधी विचारो की देन है।

आधुनिक भारतीय राजनीति में 'गाँधीवाद'

डॉ0 देव कृष्ण थपलियाल, शोधार्थी, राजनीति विज्ञान विभाग, रा0 महाविद्यालय पैठाणी, पौडी गढ़वाल, उत्तराखण्ड

भारतीय राजनीति पर गाँधी दर्शन का व्यापक प्रभाव है। गाँधी जी के दर्शन व विचार की सबसे बडी विशेषता यह है, कि आध्यात्म और भौतिकता का सुन्दर समन्वय करती है। इसीलिए इसे बीसवीं सदी की सर्वाधिक महत्वपूर्ण विचारधाराओं मे गिना जाता है। यह विचारधारा आधुनिकता, आध्यात्मिकता व भौतिकतावाद के सन्तुलित मिश्रण का प्रतिनिधित्व करती है, या उस दिशा में एक सशक्त प्रयास करती है। गाँधीवाद के आधारभूत सिदान्त भारतीय संस्कृति द्वारा प्रदत्त 'सत्य' व 'अहिंसा' के सिदान्त हैं। गाँधी जी ने इसी सत्य और अहिंसा की बुनियाद पर ही अपनें सामाजिक–राजनीतिक चिंतन के भवन के निर्माण किया है, और वह विचारधारा हमें प्रदान की है, जिसे हम आज 'गाँधीवाद' के नाम से जानते हैं। गाँधीवाद की परिभाषा करते हुए पट्टाभि सीतारम्मय्या का कथन है, कि– "गाँधीवाद सिदान्तों का, मतों का, नियमों का, विनियमों का, और आदेशों का एक समूह मात्र नहीं है। वरन वह एक जीवन दर्शन है, वह एक दिशा की

A Multidisciplinary Approach to Higher Education

Volume I

Dr. Vikrant R. Wankhade
Dr. Khushal J. Alaspure
Dr. Akash V. More
Dr. Shrikant S. Mahulk

Copyright © DnyanPath Publication (INDIA) 2024

No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopy, recording, or otherwise or stored in a database or retrieval system without the prior written permission of publishers. This edition can be exported from India only by the Publishers.

या संपादकीय ग्रंथात समाविष्ट सर्व संशोधनपर लेखांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.समाविष्ट सर्व लेखांची जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखकांची आहे.

A MultidisciplinaryApproach to Higher Education / Volume III

Edited By

Dr. Vikrant R. Wankhade, Dr. Khushal J. Alaspure
Dr. Akash V. More, Dr. Shrikant S. Mahulkar

Published by the **DnyanPath Publication (INDIA)**
A Leading National Books Publishing House In India
The First edition published in April, 2024
ISBN 13 : 978-81-972505-1-4

ISO 9001 : 2015
ज्ञानपथ ®
पब्लिकेशन

Visit us
www.dnyanpath.com

Reg. Office	:	FFS-A, Block C,First Floor, Venus Plaza, Shegaon Naka, V.M.V. Road, Amravati - 444 603 (MH)
Branch Office	:	Kalash Apartment, Near Gulmohar Holl, Pande Layout Khamla Nagpur - 440 025 (MH)
Visit us	:	www.dnyanpath.org
Contact us	:	dnyanpathpub@gmail.com
Phone	:	08600353712, 09503237806

Printed at Shri Gurudeo Printers, Amravati.
Mahatma Fule Sankul, Shegaon Naka,
V.M.V. Road, Amravati - 444603 (Maharashtra)

₹ : 700/-

·INDEX·

1. **Role of customer relationship management (CRM) in enhancing business performance of hotel industry of Amravati City** 1-3
Dr. Shradha Chourasia

2. **The Role of Higher Education in Human Development: An Analysis** 4-6
Dr. Chandrashekhar R. Kasar

3. **Revolutionizing Physical Education: Exploring the potential of Mobile Learning** 7-9
Dr. Yogesh S. Nirmal

4. **Masefield's Ecocentric Perspective** 10-13
Dr. Sumedh Y. Ahate

5. **Ecocriticism Unveiled: Nature, Ethics, and Humanity in Select Works of Wordsworth** 14-17
Dr. S. S. Joshi

6. **Role of Sports Nutrition for Athletes: Nourishment In Health** 18-20
Prof. Mahendra W. Deshmukh

7. **Role of District Cricket Association of Vidarbha to Build-up The Sport Carrier of Vidarbha's Cricketers** 21-25
Dr. Vinod V. Kapile

8. **A Comparative Study of Personality Traits of Softball and Baseball Players** 26-28
Dr. Sameer P. Bijwe

9. **Career opportunities in physical education and sports** 29-31
Dr. Ashish Govindrao Barde

10. **Advancement in Physical Education and Sports** 32-34
Dr. Sanjay Madavi

11. **Walking is perfect exercise for improve our health...** 35-40
Prof. Dr. Shubhangi Damle

12. **A Comprehensive Analysis of Recent Advancements and New Trends Within The Faculty of Sports: A Case Study on the Maharashtra Athletics Association** 41-43
Dr. Nanasaheb Sapkal

13. **Yogic Practices and Physical Activities Enhancing Women's Life** 44-46
Dr. Mohammed Ajaz Sheikh

14. **Correlation of Academic Achievement with Sports Performance of Gymnasts** 47-49
Asst. Prof. Sanjay Hirode, Dr. K. K. Debnath

15. **Emerging Trends in Botanical Education** 50-54
Vishal Ramchandra Warghat, Mr. Vrushabh S. Dahake, Dr. Sumedh R. Warghat

16. **A Multi-Disciplinary Approach of Study is a Way to Move Forward in Life Sciences** 55-58
Dr. Shruti R. Pande

४८. अमरावती जिल्ह्यातील कृषी उत्पन्न बाजार समितीतील धान्याची आवक बाबत एक भौगोलिक अध्ययन वर्ष २०२२-२०२३ [illegible]
डॉ. वैशाली विजय बिजवे

४९. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० पुढील आव्हाने आणि उपाय [illegible]
प्रा. डॉ. बबीता येवले

५०. स्वामी विवेकानंद आणि महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार [illegible]
सहा.प्रा. रजनी आनंदराव काळे

५१. समकालीन साहित्य, प्रेरणा और स्वरूप का अध्ययन [illegible]
डॉ. निंघोट अर्चना महादेवराव

***

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० पुढील आव्हाने आणि उपाय

प्रा. डॉ. सविता येवले

सहयोगी प्रा. राज्यशास्त्र विभाग,

महात्मा ज्योतिबा फुले महा. अमरावती

ईमेल : bpyeolegmail.com

गोषवारा :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ने भारताच्या उच्च शैक्षणिक क्षेत्रात मोठे परिवर्तन केलेले असून त्याचा मुख्य हेतू सुधारणात्मक स्वरूपाचा आहे. कौशल्य आणि गुणवत्तेवर आधारित शिक्षणात संशोधनाचा भर राहणार आहे. संधी समानता, लवचिकता आणि उत्तरदायित्व या चार पायावर आधारित असणारी ही शिक्षण पद्धती विद्यार्थ्यांमध्ये उपजीविका देणारे शिक्षण क्षमता निर्माण करण्यात नक्कीच उपयोगी पडेल. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० या धोरणाची प्रमुख उद्दिष्टे म्हणजे अनिवार्य प्राथमिक शिक्षणावर भर, मातृभाषेतून शिक्षण, विद्यार्थ्यांना विषय निवडीचे स्वातंत्र्य, व्यवसायभीमुख शिक्षणावर भर, शिक्षणात पारदर्शकता व एकसमान व्यवस्था, पूर्व प्राथमिक स्तरापासून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी उपाययोजना, अनुभवाधिष्ठीत शिक्षण पद्धती, शिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीयीकरण इत्यादी काही ठळक बाबी आहेत. या सिद्धांतिकदृष्ट्या आकर्षित करणाऱ्या असल्या तरी सुद्धा खरी कसोटी अंमलबजावणी करताना लागणार आहे.या धोरणाची अंमलबजावणी करताना विद्यार्थी,शिक्षक, शासन आणि अन्य घटक यांना काही प्रमुख आव्हानांचा सामना करावा लागणार आहे ते पुढील प्रमाणे

१) शिक्षकाची क्षमता वाढवणे.

२) संसाधनाचे उपलब्धतेचा अभाव.

३) निधीची कमतरता.

४) ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांचे सक्षमीकरण.

५) विद्यार्थ्यांची क्षमता ओळखणे आणि वाढविणे.

६) संशोधन प्रकल्पाचे व्यवहारिक उपयोगितेचा अभाव.

हे आव्हान पेलत असताना वेगवेगळ्या स्तरावरील शिक्षकांसाठी प्रशिक्षणाची व्यवस्था करणे, त्यासाठी शिक्षकांना प्रोत्साहित करणे, शिक्षण व्यवस्थेतील सुधारण्यासाठी पुरेसा निधी उभा करणे, विशेषतः ग्रामीण भागातील शाळांसाठी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे,शाळा व महाविद्यालयीन स्तरावरील सर्व घटकांमध्ये त्यांची निगा राखण्या संबंधी,योग्य वापर करण्यासंबंधी साक्षरता आणि जागरूकता निर्माण करणे आणि सगळ्यात महत्वाचे म्हणजे महाविद्यालयीन स्तरावर रिसोर्स(संसाधन उपलब्धता आणि वापर याचे) ऑडिट करणे या प्रमुख उपाययोजना आहेत. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ही शिक्षण क्षेत्रात परिवर्तन करणारी एक महत्वाची योजना असून त्या संदर्भामध्ये शिक्षण क्षेत्राशी जुळलेले सर्वच घटक जसे - शिक्षक, पालक, विद्यार्थी, संस्थाचालक, आणि सरकार यांनी अंमलबजावणीतील आव्हानांचा नीट सामना केल्यास आणि आवश्यक उपाययोजना केल्यास ही शिक्षण पद्धती अत्यंत उपयुक्त आणि मोलाची ठरू शकते. ज्या उद्देशाने रोजगारक्षमता किंवा उपजीविकेची क्षमता निर्माण करणारे शिक्षणाचे उद्दिष्ट साकार होऊ शकते.

की वर्ड्स : राष्ट्रीय शैक्षणीक धोरण २०२०, कौशल्य प्राधान्य, गुणवत्तापूर्ण, अनुभवजन्य शिक्षण,संसाधन अनुपलब्धता.

प्रस्तावना :

भारतात पारंपरिक शिक्षण पद्धती चे जागी नवीन शैक्षणीक धोरण २०२० स्वीकारण्यात आले.हे धोरण शिक्षण पद्धतीत आमूलाग्र बदल घडऊन आणणारे असून त्याचा उद्देश सुधारनात्मक स्वरूपाचा आहे. पूर्व प्राथमिक स्तरापासून तर उच्च शिक्षणापर्यंत पोहोचणारा विद्यार्थी आपली उपजीविका नक्कीच करु शकेल. प्रस्तुत शोध लेखाचा उद्देश या धोरणाच्या अंमलबजावणीतील आव्हानाची चर्चा करण्यापुरता मर्यादीत आहे.सखोल अध्ययन केल्यावर या राष्ट्रीय शैक्षणीक धोरण अंमलबजावणीतील आव्हाने पुढील प्रमाणे आढळतात.-

१) शिक्षकाला आपली क्षमता वाढवावी लागेल-या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये अधिक महत्वाची भूमिका शिक्षकाची राहणार आहे. कौशल्य प्रधान आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण ही या धोरणाची उद्दिष्ट असल्यामुळे प्रथम शिक्षकाला या दृष्टीने सक्षम व्हावे लागेल. उदा. - तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण व ज्ञान, शालेय स्तरापासून विद्यार्थ्यांमधील कौशल्य ओळखण्यासाठी अभ्यासक्रमाची रचना, आपआपल्या विषयातील सखोल ज्ञान व रोजगाराच्या संधी शोधणे, त्या अनुषंगाने विद्यार्थ्यांना घडविणे, अध्ययन अनुभवजन्य होण्यासाठी कलाशाखेसारख्या

विषयात नवनवीन अभ्यासक्रमाच्या नवाचा वापर करणे, शाखा निहाय व शाखेबद्द शिक्षण प्रणालीचे सर्वांना खुल्या शिक्षण प्रणालीत झाल्यामुळे विज्ञान किंवा वाणिज्य शाखेचा विद्यार्थी जेव्हा कला शाखेचा एखादा विषय अभ्यासासाठी निवडेल तेव्हा अध्यापन सोपे सुरळीत व सुकर करण्यासाठी अभ्यासक्रमाचे आखणीसोबतच अध्ययन पद्धतीत बदल करताना शिक्षकाचा कस लागणार आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये शिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीयकरण झाल्यामुळे विदेशी विद्यापीठे जेव्हा भारतात येतील तेव्हा शिक्षण क्षेत्रातील स्पर्धेत टिकण्यासाठी व विद्यार्थ्यांना आकृष्ट करण्यासाठी गुणवत्ता पूर्ण व दर्जेदार शिक्षणासाठी शिक्षकांना सक्षम करणे हे सर्वाधिक मोठे आव्हान शिक्षकांपुढे असणार आहे.

२) संसाधनाचे उपलब्धतेचा अभाव-राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या अंमलबजावणी मधील दुसरी महत्त्वाची अडचण असणार आहे ती म्हणजे संसाधनाची अनुपलब्धता. अधिकृत आकडेवारीनुसार भारतातील सुमारे ३०% शाळांमध्ये कायमस्वरूपी इमारती नाहीत, १४ टक्के शाळांमध्ये पिण्याच्या पाण्याची सोय नाही व ६०% शाळांमध्ये स्वच्छतागृहे नाहीत १ एकूण असे निदर्शनास येते की शाळा किंवा महाविद्यालयांमध्ये पायाभूत सुविधा सुद्धा विद्यार्थ्यांना उपलब्ध होत नाहीत. जसे-आवश्यक वर्गखोल्या आणि फर्निचर, प्रसाधनगृह, तांत्रिक सुविधा, पिण्याचे स्वच्छ पाणी, खेळाचे मैदान किंवा क्रीडा सुविधा, अपंग विद्यार्थ्यांसाठी रॅम्प,लिफ्ट किंवा स्वयंचलित दरवाजे, व्हीलचेअर इत्यादी. काही शैक्षणिक संस्थांमध्ये या सुविधा असूनही त्याची योग्य निगा राखण्यात कमतरता आढळते. उदा.-वर्गखोल्या असून त्या स्वच्छ योग्य किंवा व्हेंटिलेशन असलेल्या, पुरेशी प्रकाश व्यवस्था, यांनी युक्त नाहीत, प्रसाधनगृहे असून सुद्धा त्यातील पाण्याची टंचाई, स्वच्छता, सिंक, हॅंडवॉश, मुलींसाठी सॅनिटरी नॅपकिन्स ची व्यवस्था,प्रसाधनगृहाची दारे व्यवस्थित असणे याकडे पूर्णतः दुर्लक्ष होते, २ पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था असली तरी वारंवार टाकीची स्वच्छता, पाण्याची गळती किंवा पाणी प्रदूषित होणार नाही याची खबरदारी घेणे, विद्यार्थी, शिक्षक त्यांचा वापर करण्यामध्ये पाणी साक्षरतेचा प्रचार याचा अभाव आढळतो. विद्यार्थी डिजिटल साधने व्यवस्थित हाताळू शकतील अशा व्यवस्थेची कमतरता आहे खेळाचे मैदान क्रीडा साहित्य वापरणे योग्य असणे गरजेचे नवीन शैक्षणिक धोरण लागू करताना प्रथम या पायाभूत सुविधांचा विचार करून शाळांची ही प्राथमिक आवश्यकता पूर्ण करणे हे फार मोठे आव्हान प्रथम या शैक्षणिक धोरणाचे राहणार आहे. खाजगी शैक्षणिक संस्था या सुविधांची पूर्तता करत असल्या तरी त्यांची फी [illegible] इतकी मोठी आहे की सर्वसामान्य विद्यार्थी यांना ? परवडणारी [illegible] [illegible] हे वंचित राहतात.

[illegible] पुढे [illegible] हे [illegible] आहे ते म्हणजे

३) निधीची कमतरता-सर्वात महत्त्वाचे आव्हान आहे ते म्हणजे निधीची कमतरता याचे. भारतामध्ये शिक्षणाच्या पायाभूत [illegible] करण्यासाठी व सुधारणा करण्यासाठी मोठा निधी उपलब्ध करून देण्याची गरज आहे. २०२३-२४ अंदाज पत्रकाचा विचार करता शिक्षण व उच्च शिक्षणासाठी देशाच्या जीडीपीच्या फक्त २.९% तरतूद आहे. ही जीडीपी ६% पर्यंत वाढविण्याची गरज आहे कारण इतर देशाच्या तुलनेत हे प्रमाण खूप कमी आहे. अमेरिकेमध्ये जीडीपी मध्ये [illegible] मध्ये ४.२% त्या तुलनेत भारताचा विचार करता शिक्षणावर होणारा खर्च अंदाजपत्रकानुसार फार कमी आहे ३. दुसरे केवळ निधीची तरतूद करून पुरेसे होणार नाही तर अभ्यासक्रमासाठी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे आणि उपलब्ध संसाधनाचे योग्य वापर करणे अनिवार्य असणार आहे. डॉ. सुभाषिश भट्टाचार्य यांनी बजेट २०२४ शैक्षणिक कोण इंडिया टुडे एमडीआरए या लेखात स्पष्ट केले की भारतीय शिक्षण क्षेत्राला अधिक निधी, अधिक मानकीकरण आणि अधिक पारदर्शकता याची गरज आहे. ४

३) **ग्रामीण शिक्षणाचे सक्षमीकरण :** ग्रामीण भारतातील विद्यार्थ्यांमध्ये शैक्षणिक प्रतिभा नसते असे नाही पण शहरी शैक्षणिक सुविधा त्यांच्यापर्यंत अपुऱ्या पोहोचतात संसाधने, अभ्यासक्रम, पायाभूत सुविधा यांच्या अभावामुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक पाया मजबूत होत नाही म्हणून शासनाने ग्रामीण शैक्षणिक पाया कसा मजबूत होईल यावर लक्ष केंद्रित करण्याची गरज आहे तशी तरतूद अंदाजपत्रकात होणे आवश्यक आहे. या नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये वर्गाबाहेरील शिक्षणावर विशेष भर असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना तशा संधी उपलब्ध करून देणे, कंपनीतील प्रकल्प, वास्तविक जीवनातील कौशल्य विकसित करण्यासाठी योग्य वातावरण आणि प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे. संशोधनावर विशेष भर व संशोधन अनुदान वाटप करताना पारदर्शक निकष असणे आवश्यक असणार आहे.

६) **विद्यार्थ्यांची क्षमता ओळखणे आणि वाढविणे :** विद्यार्थ्यांची क्षमता ओळखण्या साठी कोणती तंत्रे, नवनवीन अभ्यास पद्धती विकसित करण्याचे आव्हान असणार आहे.सर्व स्तरावरील वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या उपस्थितीचा प्रश्न कोविड २०१९ नंतर निर्माण झालेला आढळतो. उच्च शिक्षणात तांत्रिक शाखांचा अपवाद सोडला तर कला शाखेत मोठ्या प्रमाणात विद्यार्थ्यांची अनुपस्थिती आढळते. शालेय स्तरावर ही विद्यार्थ्यांची अनुपस्थिती सरासरी २०% तर महाविद्यालय

अपेक्षा असत आहे. • सध्या महाविद्यालयीन स्तराचा ... प्रश्न निर्माण झालेला आढळतो. नवीन शैक्षणिक ... राबविताना कौशल्य प्रधान शिक्षणावर भर असणार ... त्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या क्षमता ओळखणे ही पूर्व अट ... पण विद्यार्थ्यांची शाळा किंवा महाविद्यालयातील ... अनुपस्थितीमुळे हे राबविताना मोठी अडचण निर्माण होण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांची अनुपस्थिती हे एक मोठे आव्हान राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये असण्याची शक्यता आहे.

संशोधन प्रकल्पाची व्यवहारिक उपयोगीतेचा अभाव नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात विद्यार्थ्यांच्या संशोधनात्मक पैलू वर विशेष भर देण्यात आलेला आहे. विविध स्तरावर तो विकसित करण्याच्या अनुषंगाने अभ्यासक्रमात तशा तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत पण विद्यार्थ्यांच्या द्वारे केलेल्या संशोधन प्रकल्पाची किती दखल मानांकन संस्थाद्वारा घेतली जाते हा विषय चिंतनीय आहे. आचार्य पदवीसाठी किंवा मायनर/ मेजर रिसर्च प्रोजेक्टसाठी सादर केलेल्या संशोधनाला सादर केल्यानंतर त्याची किती व्यावहारिक उपयोगीता आहे. धोरणकर्ते, विविध कंपनी चालक किंवा तत्सम संस्था या संशोधनाचा किती व्यावहारिक उपयोग करतात हा प्राध्यापकवर्गाचा मुख्य चिंतनिय विषय आहे. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये संशोधन प्रकल्प मोठ्या प्रमाणात घेतले जातील पण त्याचा उपयोग सामाजिक कल्याणासाठी किती प्रमाणात होईल एक मोठे आव्हान या धोरणाचे असणार आहे.संशोधनावर होणारा खर्च, परिश्रम व वेळ तेव्हाच सार्थकी लागेल जेव्हा त्याचा उपयोग समाजहीता साठी होईल. वरील अध्ययनावरून असे निदर्शनास येते की नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० उत्कृष्ट असले तरी त्याची अंमलबजावणी करताना सर्व स्तरावरील शिक्षक, पालक, विद्यार्थी सरकार यांचा कस लागणार आहे.

उपाय योजना :

वरील आव्हानांना समोर जात असताना काही उपाययोजना करणे नितांत आवश्यक राहणार आहे.

१) वेगवेगळ्या स्तरावरील शिक्षकांसाठी प्रशिक्षणाची व्यवस्था करणे त्यासाठी शिक्षकांना प्रोत्साहित करणे गरजेचे आहे

२) शिक्षण व्यवस्थेतील सुधारणांसाठी पुरेसा निधी प्रत्येक वर्षीच्या अंदाजपत्रकामध्ये उपलब्ध करून देणे. क्रमाक्रमाने वाढवीत नेणे आवश्यक आहे.

३) पायाभूत सुविधा विशेषतः ग्रामीण भागातील शाळा किंवा महाविद्यालयांसाठी उपलब्ध करून देणे, त्याचबरोबरच पायाभूत सुविधा विशेषतः ग्रामीण भागातील शाळा आणि महाविद्यालयांसाठी उपलब्ध करून देणे. शाळा महाविद्यालयीन स्तरावरील सर्व घटकांमध्ये त्याची निगा, योग्य वापर यासंबंधी साक्षरता आणि जागरूकता निर्माण करणे नितांत आवश्यक आहे आणि त्यासाठी शाळा आणि महाविद्यालयीन स्तरावर रिसोर्स ऑडिट हा एक उपाय त्यासाठी उत्तम ठरवू शकतो. अशाप्रकारे वरील उपाय योजना केल्याने नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण अंमलबजावणी करताना अधिक सुटसुटीत, सुकर आणि सहज सोपे होईल असे निदर्शनास येते. धोरणं किंवा नीती हीची यशस्वीता नेहमीच अंमलबजावणी करणाऱ्या घटकांवर अवलंबून असते.म्हणून आपणा सर्वांना चिंतन करण्याची गरज आहे.

संदर्भ सूची :

१) https//bestcolleges.Indiatoday

२) भूनिया कुमार आणि ड्युअरी,२०१२

३) डॉ. सुभाषिश भट्टाचार्य, बजेट २०२४ शैक्षणिक कोण इंडिया टुडे एमडीआरए.

४) कपूर राधिका, शाळांमध्ये पायाभूत सुविधांचा विकास, रिसर्च गेट, जून २०१९, आवृत्ती आठवी.

५) डॉ. सुभाषिश भट्टाचार्य, बजेट २०२४ शैक्षणिक कोण इंडिया टुडे एमडीआरए.

***

Cert. No. : DP/2024/SP11/V3-49

April, 2024

Certificate of Publication

This is to Certify

प्रा. डॉ. बबीता येवले

Has Published his/her chapter in the edited book on

A MultidisciplinaryApproach to Higher Education / Volume III

bearing ISBN "978-81-972505-1-4" Entitled

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० पुढील आव्हाने आणि उपाय

Dr. Vikrant R. Wankhade
Director of Physical
Education & Sports
Bharatiya Mahavidyalaya,
Amravati

Dr. Khushal J. Alaspure
Director of Physical
Education & Sports
Narayanrao Rana Mahavidyalaya,
Badnera, Amravati

Dr. Akash V. More
Director of Physical
Education & Sports
Yuvashakti Arts & Science
College, Amravati

Dr. Shrikant S. Mahulkar
Director of Physical
Education & Sports
Late D. P. Arts College,
Nandgaon Peth, Amravati

ज्ञानपथ

A Leading National Books Publishing House In India

Yede madan - 23-24

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308
ISSUE NO.
(CDLXXVII) 477

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March-2024

MAHATMA BASAVESHWAR : DEMOCRACY AND MODERNITY

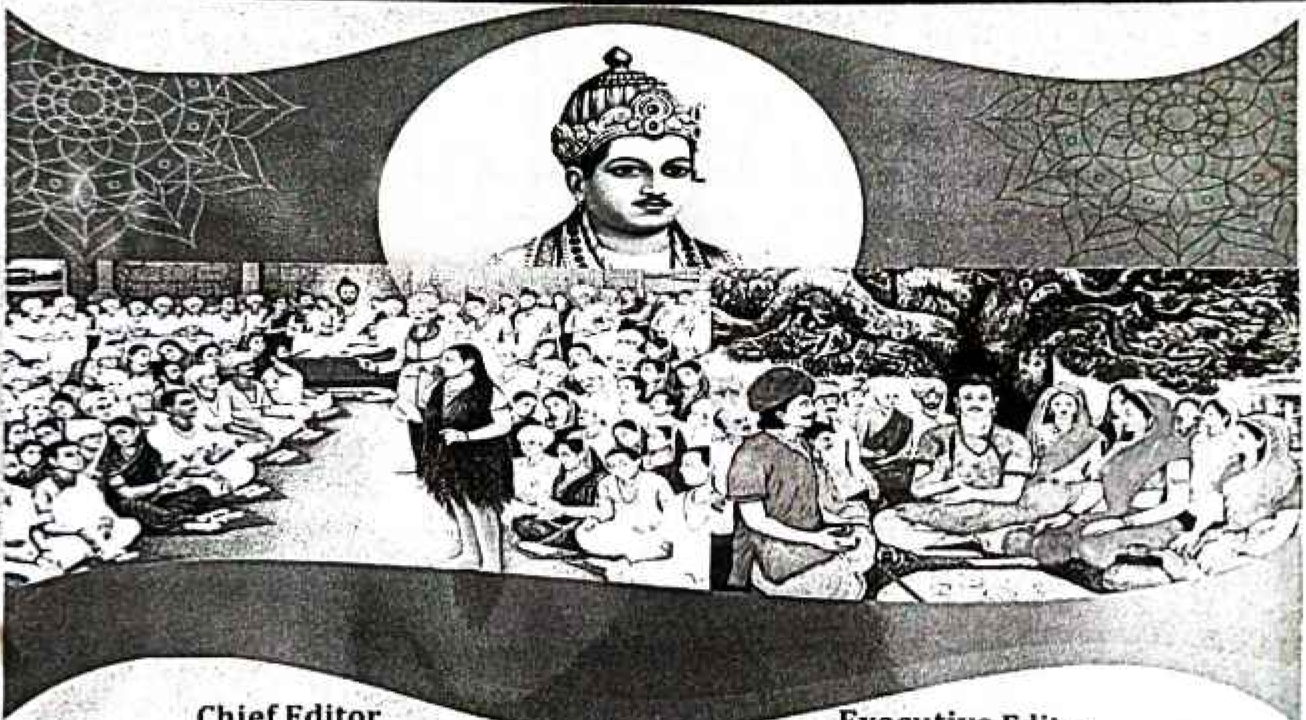

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
A. S. R. & D. Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. Bhaskar Waghale
Dept.of Political Science
Shri Binzani City College, Nagpur.

Co-Editor
Dr. Archana Patil
Assistant Professor & HoD, Pol.Sci.
Late Dr. Haribhau Admane Arts and Commerce College Saoner

Executive Editor
Dr. Vakil Sheikh
Associate Professor & HoD, Pol.Sci
Taywade College, Nagpur

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

ISSN - 2278-9308
Impact Factor - 8.632

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2024

ISSUE No - (CDLXXVII.) 477

MAHATMA BASAVESHWAR : DEMOCRACY AND MODERNITY

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development
Training Institute, Amravati.

Dr. Bhaskar Waghale
Executive Editor
Dept.of Political Science Shri Binzani City College, Nagpur.

Dr. Vakil Sheikh
Executive Editor
Associate Professor & HoD, Pol.Sci Taywade College, Nagpur

Dr. Archana Patil
Co-Editor
Assistant Professor & HoD, Pol.Sci. Late Dr. Haribhau Admane Arts and Commerce College Saoner

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Referred Indexed Multidisciplinary International Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDLXXVII.) 477
ISSN : 2278-9308 March 2024

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	लिंगायत धर्म संस्थापक बसवण्णांच्या विचारातील नैतिक व मानवी मूल्ये	डॉ. महिपाल रामराम मुळे	1
2	महात्मा बसवेश्वरांचे समताधिष्ठित तत्त्वज्ञान	कोमल मो. ढगे	6
3	महात्मा बसवेश्वरांच्या राजकीय विचारांचे महत्त्व : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	डॉ.डी.एम.वाघुले	11
4	शरण आंदोलन आणि स्त्री शक्ती व मुक्ती	डॉ. अतुल नारायण खोटे	13
5	आधुनिकतेचे अग्रदूत महात्मा बसेश्वर यांचे सामाजिक आणि राजकीय योगदान	डॉ. सुशांत चिमणकर	17
6	महात्मा बसवेश्वरांची सामाजिक क्रांती :एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. निता मेश्राम पाटील	24
7	समतेचे पुढारी महात्मा बसवेश्वरांचे सामाजिक कार्य.	डॉ. रोहित सुधाकर गायकवाड	31
8	बसवेश्वर यांची जातिनिर्मूलना विषयीचे विचार	डॉ. सरला वसंतराव मेश्राम	35
9	महात्मा बसवेश्वर आणि स्वातंत्र, समता, बंधुता	सतीश शंकरराव राठोड	38
10	आधुनिकतेचे पुरस्कर्ते महात्मा बसवेश्वर	डॉ. अमर कृष्णराव बोंदरे	40
11	स्त्री उद्धारक, मानवतेचे पाईक : महात्मा बसवेश्वर	डॉ.पूर्णिमा शिवराज दिवसे	43
12	महात्मा बसवेश्वरयांचे शैव तत्त्वज्ञान	प्रा. स्वामी सोनु मन्मथ	47
13	महात्मा बसवेश्वर स्त्री मानवाधिकाराचा	डॉ. प्रतिभा गडवे	50
14	महात्मा बसवेश्वरांच्या भाषणातून आणि वचनातून व्यक्त झालेले राजकीय विचार	डॉ. पद्माकर पी. दारोंडे	54
15	महात्मा बसवण्णाचे स्त्रियांच्या उन्नती विषयक कार्य आणि आजची स्त्री: समाजशास्त्रीय विश्लेषण	डॉ. सीमा विठ्ठलराव शेटे	57
16	आधुनिकतेचे अग्रदूत महात्मा बसवेश्वर	डॉ. हिराचंद चोखाजी वेस्कडे	63
17	महात्मा बसवेश्वरांची अहिंसा	प्रा. सोहन आर. सामृतवार	67
18	महात्मा बसवेश्वरांचे स्त्रीविषयक विचार व कार्य	डॉ. नेहा नितीन वाडेकर	70
19	महात्मा बसवेश्वर विचारधनाचा विश्लेषण अभ्यास	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	74
20	महात्मा बसवेश्वरांची शिक्षण व्यवस्था	डॉ. रमेश वि. मोरे	80

ISSN : 2278-9308
March 2024

21	समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचे हितचिंतक संत बसवेश्वर — प्रा. अर्चना पाटील	86
22	महात्मा बसवेश्वर आणि लोकशाही बद्दलची संकल्पना आणि विचार — डॉ. सवीता गेयते	89
23	वचन साहित्यातील मूल्यदृष्टी — राजू व. जुबरे	92
24	म.बसवेश्वरांच्या काळातील विचारांचे असाधारणत्व — डॉ.धर्मेंद्र तेलगोटे, डॉ. प्रशांत विघे	99
25	जागतिकीकरणात महात्मा बसवेश्वरांच्या सामाजिक न्यायाच्या प्रासंगिकतेवर एक दृष्टिक्षेप — किशोर नैताम, प्राची वासनिक	104
26	नागपूर महानगरपालिकेतील इतर मागासवर्गीय महिलांचे आरक्षण, प्रतिनिधित्व व महात्मा बसवेश्वर प्रणित लोकशाही आणि महिला सक्षमीकरण — शीतल चांभारे , राहुल बावगे	110
27	अनुभव मंटप आणि उमरेड नगरप रिषदेतील प्रतिनिधित्वाचे विश्लेपण — शुभांगी लामसोंगे , राहुल बावगे	114
28	आजच्या काळातीलम.बसवेश्वर विचार आणि आंदोलने — डॉ.प्रशांत विघे ,डॉ.धर्मेंद्र तेलगोटे	118
29	महात्मा बसवेश्वर आणि मानवधिकार — डॉ. अनिल रा. कढू , डॉ. निलेश निंबाळकर	122
30	सामाजिक क्रांतीचे प्रवर्तक - महात्मा बसवेश्वर — डॉ. प्रमिला भुजाडे , विजेंद्र प्रल्हाद मेंढे	125
31	महात्मा बसवेश्वरांचा वैज्ञानिक दृष्टिकोण — डॉ. प्रमिला भुजाडे , प्रीती परशुराम तभाने	128
32	जागतिक लोकशाही शासन प्रणालीचे जनक महात्मा बसवेश्वर — रुपाली मधुकर रोंघे , डॉ. संजय भ. गोरे	131
33	'महात्मा बसवेश्वरांचे सामाजिक समता व मानवतावादी विचार' — डॉ. गणेश सुकदेव रोडे , डॉ. कल्पना मुरलीधर अहिरे	135
34	महात्मा बसवेश्वर आणि मानवाधिकार — राजकुमार सोमेश्वर कोडापे, डॉ. नितीन तू कत्रोजवार	139
35	महात्मा बसवेश्वर आणि सामाजिक लोकशाही — सुवर्णा शिवानंद सावळकर (मानेकर) , डॉ. युवराज शामरावजी माहुरे	147
36	महात्मा बसवेश्वरांच्या राजकीय विचारांचे विश्लेपणात्मक अध्ययन — कु. वर्षा पी. पोडे , डॉ. राजेंद्र एस. मुद्दमवार	251
37	महात्मा बसवेश्वरांची लोकशाही संकल्पना आणि विचार — सुरज गौतम गोवर्धन , डॉ. विमल गोब्रा राठोड	155
38	महात्मा बसवेश्वर यांचे विचार आणि कार्यांचे समकालीन विश्लेपण — महेंद्र भीमराव भगत , डॉ. प्रतिभा अशोक भोरजर	160
39	महात्मा बसवेश्वर :महिला सबलीकरण एक अध्ययन — शितल बाबुलाल बिनकर, डॉ. अविनाश वसंतराव तलमले	163
40	बसवेश्वरांचा दासोह सिद्धांत — डॉ. रायन महाजन, प्रा. गजानन घुमडे	166

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDLXXVII.) 477
ISSN : 2278-9308
March 2024

महात्मा बसवेश्वर आणि लोकशाही बद्दलची संकल्पना आणि विचार

डॉ. बबीता येवले
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती

गोषवारा-

भारतीय संविधानाच्या प्रस्ताविकेतून भारतातील सर्व जनतेला न्याय स्वातंत्र्य समता आणि बंधुता याचे आश्वासन दिलेले असले तरी भारतात या लोकशाही मूल्याची रुजवणूक कितीतरी वर्षा आधीपासून झाल्याची आपल्याला आढळते. यामध्ये ज्या अनेक लोकांचे योगदान आहे त्यापैकीच एक महात्मा बसवेश्वर हे होत.महात्मा बसवेश्वरांची लोकशाहीची संकल्पना हे अनुभव मंडपाच्या द्वारे विषमतेवर आधारित मानवनिर्मित समाजाला विरोध,दसोहाच्या माध्यमातून समाजाला आर्थिक दृष्ट्या सक्षम करण्यावर भर स्त्री पुरुष समानतेच्या माध्यमातून सामाजिक न्यायाची रुजवनुक आंतरजातीय विवाहाच्या माध्यमातून धर्मनिरपेक्ष लोकशाहीची संकल्पना अनुभव मंडपाच्या माध्यमातून सर्व जाती धर्म पंथ आणि समुदायाच्या लोकांना एकत्र व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे ही त्यांची लोकशाहीची संकल्पना त्यांनी बाराव्या शतकामध्ये मांडलेली आपल्याला आढळते ती आजही तेवढीच प्रासंगिक आहे कारण नुकतीच नवीन संसद भवनाची रचना ही या अनुभव मंडपाचे वारशाचे जतन तसेच नुकत्याच जी 20 चीआंतरराष्ट्रीय स्तरावरील दिल्ली मधील बैठक सुद्धा भारत मंडपम मध्ये आयोजित करण्यात आली होती.यावरून हे सिद्ध होते की भारतात लोकशाहीचा उगम पाश्चिमात्य देशांत लोकशाहीचा उगम होण्याच्या आधीपासून झालेला आहे व बसवेश्वरांचे विचार आजही प्रासंगिक आहेत

की वर्ड्स -लोकशाहीची संकल्पना, आर्थिक विकेंद्रीकरण,दसोहा,अनुभवमंडप किंवा शिवमंडपम सामाजिक न्याय.

प्रस्तावना -नुकतेच प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांनी असा उल्लेख केला की भारताची लोकशाही मूल्य व्यवस्था ही इतर देशातील लोकशाही मूल्यापेक्षा खूप जुनी आणि प्राचीन आहे.या संदर्भामध्ये महात्मा बसवेश्वरांचे काय योगदान आहे याचा उल्लेख प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आलेला आहे.

महात्मा बसवेश्वरांचा जन्म 12 व्या शतकामध्ये कर्नाटक मध्ये झालेला आहे. ते एक धर्म सुधारक ,समाज सुधारक आणि लोकशाही संसदेची प्राथमिक आवृत्ती निर्माण करणारे आद्य संत मानले जातात त्यांची लोकशाहीची संकल्पना ही आताच्या लोकशाही संकल्पनेपेक्षा भिन्न असली तरीही स्वातंत्र्य समता बंधुता आणि न्याय या लोकशाही मूल्यांची स्थापना त्यांनी 12 व्या शतकात आपल्या कार्यातून केल्याचे आपल्याला आढळते.

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश महात्मा बसवेश्वरांची लोकशाहीची संकल्पना समजून घेणे आणि आधुनिक काळात तिच्या प्रासंगिकतेचे अध्ययन करणे या पुरता मर्यादित आहे

अध्ययनाची उद्दिष्टे

१.आधुनिक काळातील लोकशाहीचा अर्थ समजून घेणे

२.बसवेश्वरांच्या लोकशाही संकल्पनेचे अध्ययन करणे

३.बसवेश्वरांनी स्वातंत्र्य समता बंधुता या मूल्यांची रुजवनुक आपल्या कार्याच्या माध्यमातून केली त्या कार्याचे अध्ययन करणे

४.बसवेश्वरांच्या लोकशाही संकल्पनेची आधुनिक काळातील प्रासंगिकता तपासणे

गृहितक .

महात्मा बसवेश्वरांच्या वीरशैव लिंगायत धर्म स्थापनेतून भारतात लोकशाही मूल्यांचा पाया रचलेला आढळते. महात्मा 12 व्या शतकात विजापूर जिल्ह्यातील बागेवाडी येथे महात्मा बसवेश्वर यांचा जन्म झाला.१ महात्मा बसवेश्वर हे वीरशैव लिंगायत धर्माचे संस्थापक म्हणून ख्यातीप्राप्त असले तरी ते दक्षिण भारतातील एक सामाजिक कार्यकर्ते धार्मिक पुनर्जागरण घडवून आणणारे आणि भारतात लोकशाही मूल्यांची रुजवणूक करणारे होते. त्यांची लोकशाहीची संकल्पना ही त्यांच्या कार्यातून स्पष्ट होते ती पुढील प्रमाणे आहे.

१. समताधिष्ठित समाज रचना -

बसवेश्वराने आपल्या कार्यातून समताधिष्ठितसमाज रचना प्रस्थापित करण्याचे कार्य केले.याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे त्यांच्या अनुभव मंडपाची स्थापना. यात जात, धर्म ,पंथ ,वर्ण, लिंग ,असा भेदाभेद न करता सर्वांना प्रवेश होता. स्त्रियांची कौटुंबिक दास्यातून आणि विटाळचे सामाजिक मानसिकतेतून मुक्तता करण्यासाठी त्यांनी अनुभव मंडपामध्ये स्त्रियांना प्रवेश, शिक्षण, लिहिणे ,चर्चा किंवा परिसंवादामध्ये सहभागी होणे अशा सर्व स्वरूपाच्या स्वातंत्र्ये दिलेली होती.त्यांच्या अनुभव मंडपामध्ये 34 अस्पृश्य स्त्रियांनी वचन साहित्याची निर्मिती केल्याचे उपलब्ध साहित्य वरून सिद्ध होते.२

२.न्याय - हे लोकशाहीचे दुसरे महत्वाचे मूल्य आहे न्यायाची विशेषत्वाने सामाजिक न्यायाची स्थापना करण्याचा प्रयत्न बसवेश्वरांनी आपल्या कार्यातून केला त्यासाठी त्यांनी अनुभव मंडपाच्या माध्यमातून आंतरजातीय विवाह किंवा सर्वधर्म भावाची संकल्पना मांडली. त्यांचें मते देवळे ही सामाजिक शोषणाची केंद्र आहेत३.त्याच्या माध्यमातून शूद्रांना मंदिर प्रवेश नाकारले जातात म्हणून त्यांनी देहालाच देऊळ मानुन शूद्रांना प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचे कार्य केले

३.बंधुता -बंधुत्व म्हणजे समाजामध्ये भातृत्वभावाची भावना. डॉ आंबेडकराचे मते 'लोकशाही ही मानसिक अवधारणा आहे.बंधूभावाची भावना ही जोपर्यंत लोकांच्या मनात निर्माण होणार नाही तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने लोकशाहीची संकल्पना फलद्रूप होऊ शकत नाही.'४तत्कालीन समाज व्यवस्थेत व्यवस्थेत उच्च नीच,शूद्-अशुद्रअसा जो सामाजिक भेदभाव निर्माण झालेला होता त्यावर मात करण्याचे कार्य महात्मा बसवेश्वरांनी आपल्या कार्याच्या माध्यमातून केलेले आढळते म्हणून बंधुत्वाची भावना ही महात्मा बसवेश्वरांच्या लोकशाही संकल्पनेचं एक महत्त्वाचे मूल्य मानलं जाते.

४.अनुभव मंडप -संसदीय लोकशाहीची मूर्तमेढ महात्मा बसवेश्वरांनी अनुभव मंडपाच्या माध्यमातून केले ती आढळते.अनुभव मंडपामध्ये सर्व जाती धर्म यांच्या लोकांना प्रवेश होता वचन साहित्य निर्माण करण्याचे स्वातंत्र्य आणि अधिकार होता आणि ते वचन साहित्य ताम्रपटावर लिहून त्याचे संगोपन केले जात असे काही विचारत असे म्हणतात की अनुभव मंडप म्हणजे आताच्या भारतीय संसदेची तत्कालीन जननी होय. संपूर्ण भारतातून विद्वान आणि विदुशी स्त्रियांना चर्चा आणि परिसंवादामध्ये सहभागी होऊन आपले विचार समाजापर्यंत पोहोचवण्यासाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्याचे कार्य त्या काळामध्ये अनुभव मंडपाने केलं यामध्ये सर्व स्तरातील लोकांचे प्रतिनिधी सहभागी होत असत आणि चर्चा करत असत. वॉल्टर बेझोट म्हटल्याप्रमाणे 'लोकशाही म्हणजे चर्चेतून आलेले सरकार होय'५ तर अशी चर्चा आणि परिसंवाद 12 व्या शतकात अनुभव मंडपाच्या माध्यमातून केला जात असे.अनुभव मंडप म्हणजे आताच्या भारतीय संसदेचे प्रतिनिधित्व करणारी पहिली आवृत्ती होय असे उपलब्ध साहित्याच्या अध्ययनावरून निदर्शनास येते .अनुभव मंडपाने भारताची लोकशाही समृद्ध करण्यासाठी प्रयत्न केल्याचा उल्लेख अनेक शिलालेखांमध्ये आढळतो

५.आर्थिक विकेंद्रीकरण- समाजात लोकशाही खऱ्या अर्थाने फलद्रूप व्हावयाची असेल तर ती केवळ राजकीय किंवा सामाजिक स्तरावर फलदरूप न होता आर्थिक स्तरावर सुद्धा फलद्रूप होणे आवश्यक आहे आणि त्यासाठी आर्थिक विकेंद्रीकरण गरजेचे आहे. आर्थिक विकेंद्रीकरणाच्या माध्यमातून आर्थिक समता प्रस्थापित करण्याचा उद्देश महात्मा बसवेश्वरांचा दिसतो त्यासाठी त्यांनी श्रमप्रतिष्ठेला महत्त्व आणि दसोहा हा सिद्धांत मांडला. श्रमप्रतिष्ठेला महत्त्व म्हणजे कायक हे कैलास हा त्यांचा सिद्धांत आणि दसोहा म्हणजे अतिरिक्त संपती समाजाला दान करण्यासाठी ती प्रथम

B.Aadhar' Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDLXXVII.) 477
ISSN : 2278-9308
March 2024

शिवनिधी मध्ये दान करणे आणि शिव निधीचा उपयोग समाजातील गरीब आणि गरजू लोकांच्या कल्याणासाठी करणे असा होता.दासोहा सिद्धांत महात्मा गांधीजींच्या विश्वस्त संकल्पने सारखा वाटत असला तरी मातृत्व भावनेतून अहंकार निर्माण होऊ नये यासाठी त्यांनी शीव निधीची योजना सांगितली.६

बसवेश्वरांच्या लोकशाही संकल्पनेची प्रासंगिकता

१.बसवेश्वरांची लोकशाही संकल्पना ही भारताला मिळालेली एक अमूल्य देणगी आहे. ब्रिटनमध्ये संसदीय मूल्य व्यवस्था स्थापण्याच्या कितीतरी वर्षा आधीपासून भारतात ही मूल्य व्यवस्था रुजवली गेली होती हे बसवेश्वराचे तत्वज्ञानावरून सिद्ध होते.

२.बसवेश्वराने स्थापन केलेले अनुभव मंडप किंवा शिव मंडप हे भारतीय संसदेचे प्राथमिक स्वरूप आहे असे काही विचारक मानतात.कारण भारतीय संसदेमध्ये सर्वसामान्यांना आपले प्रतिनिधी निवडून पाठवता येतात आणि हे प्रतिनिधी चर्चा संवाद किंवा वादविवादाच्या माध्यमातून कायद्याच्या प्रक्रियेला मूर्त स्वरूप देत असतात त्याचप्रमाणे अनुभव मंडपामध्ये सर्व जाती-धर्माच्या लोकांना प्रवेश होता आणि त्या ठिकाणी चर्चा आणि परिसंवादाच्या माध्यमातून वचन साहित्याची निर्मिती केली जात होती म्हणून अनुभव मंडप हे भारतीय संसदेचे प्राथमिक स्वरूप आहे असे ऐतिहासिक पुराव्यातून स्पष्ट होते.

३.मनुष्याची योग्यता ही जातीवर आधारित नसून त्याचे गुण चरित्र आणि शिक्षणावर आधारित आहे हा महात्मा बसवेश्वरांचा विचार भारताच्या पुढील वाटचालीस अतिशय प्रेरणादायी ठरल्याचे आढळते

४.नुकतीच G20 ची आंतरराष्ट्रीय परिषद दिल्ली या ठिकाणी भरली होती. भारत हे लोकशाहीचे माहेरघर आहे रामायण आणि महाभारतातही लोकशाहीची मूल्य व्यवस्था आढळते असा संदेश जगाला देण्यासाठी ही परिषद भारत मंडपम मध्ये भरवण्यात आली.

भारतीय संस्कृतीला लोकशाहीचा वारसा आहे हे त्यातून सिद्ध केलं गेलं.

निष्कर्ष- वरील अध्ययनावरून हे सिद्ध होते की महात्मा बसवेश्वरांच्या धार्मिक तत्त्वज्ञानामध्ये भारतीय लोकशाहीची मूल्य व्यवस्था आढळून येते. भारतीय मूल्यांची रुजवणूक त्यांनी आपल्या कार्याच्या माध्यमातून केलेली आहे न्याय स्वातंत्र्य समता आणि बंधुता ही लोकशाहीचे मूल्य सर्वप्रथम भारतात रुजवण्याचे कार्य महात्मा बसवेश्वर यांनी आपल्या तत्त्वज्ञानाच्या माध्यमातून केलं सामाजिक न्याय, स्त्रियांची कौटुंबिक दास्यातून मुक्तता, श्रमप्रतिष्ठेला महत्त्व,कायक ते कैलासचे माध्यमातून शूद्रांना प्रतिष्ठा आणि प्रोत्साहन, धर्मनिरपेक्ष लोकशाही,दासोह चे माध्यमातुन आर्थिक समता व समाज कल्याण इत्यादी.याचे प्रतिबिंब आज भारताच्या संविधानाचे मार्गदर्शक तत्त्वात आढळते ज्याचा उद्देश कल्याणकारी लोकशाही प्रस्थापित करणे आहे. फक्त गरज आहे त्याची प्रभावी अंमलबजावणी होण्याची.

संदर्भ सूची -

१.http//www.sundaygardian.com

२http//www.sant sahitya.com

३.https//www.anubhavmandapam.com

४https//www.drustiias.com

५https//www.chanakya.com

६.महात्मा बसवेश्वर यांचे आर्थिक तत्वज्ञ

Kale Sir - 23-24

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - XII Issue - II March - August - 2024

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal No. 47026

Single Blind Review/Double Blind Review

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2023 - 7.537
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asslt. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - XII, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2024
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 7.537 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	आदिवासी स्त्रियांची जीवनपद्धती व मानवी मूल्य उपासना प्रा. डॉ. विठ्ठल जीवतोडे	१-६
२	बंजारा जमात आणि त्यांची लोकगीते अमोल अमरसिंग चव्हाण	७-११
३	भारतीय चित्रपट संगीत प्रचाराचे एक प्रभावी माध्यम-आकाशवाणी प्रा. डॉ. जगन्नाथ खे. इंगोले	१२-१३
४	शास्त्रीय संगीताच्या प्रचाराकरिता प्रसार माध्यमांची विशेष भुमिका गजानन बाळासाहेब काळे	१४-१७
५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांतील प्रासंगिकता प्रा. विजया ना. शिरसाट	१८-२२
६	मराठा समाजातील महिलांची सद्यस्थिती व परिवर्तन डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड (गोरे)	२३-२७
७	संगीतातील संशोधन पद्धती डॉ. नेत्रा श्रीकांत तेल्हारकार	२८-३१
८	सांगितीक वाटचालीत प्रसार माध्यमाची भूमिका सहा. प्रा. अमोल दशरथ वाडवे	३२-३४
९	पालि साहित्यातील जातक कथांचे महत्व सुरेखा प्रल्हादराव तायडे प्रा. डॉ. चिंचोलीकर अश्वनीकुमार नामदेवराव	३५-३९
१०	कव्वाली या गीत प्रकाराचा उगम विकास व वाटचाल श्री. प्रशांत डी. राजवर्धन डॉ. राजीव बोरकर	४०-४५
११	बंदिश - शास्त्रीय संगीतातील अमुल्य ठेवा श्री. राजू लक्ष्मणराव सरकटे डॉ. राजीव बोरकर	४६-४८
१२	उच्च शिक्षणात प्रदर्शन कलांचा महत्व भाग्यरेखा रामरावजी नागमोते (कोंढ्रा) डॉ. अनिल दहमल	४९-५२

VOLUME - XII, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2024
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 7.537 (www.sjifactor.com) CC - 5

४. शास्त्रीय संगीताच्या प्रचाराकरिता प्रसार माध्यमाची विशेष भुमिका

गजानन बाळासाहेब काळे
सहाय्यक प्राध्यापक, महात्मा जोतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती.

सारांश

प्राचीन काळापासून तर आजपर्यंत सतत सामाजिक परिस्थीतीत परिवर्तन होत आले आहे. याचे कारण असे आहे की काळाच्या सोबत मानवाची मुल्ये आणि त्याची रहन-सहन, आचार-विचार करण्याचा जो ढंग आहे त्यामध्ये बदल होत चाललेला आहे.

प्रस्तावना

आज आपण बघतो सामाजिक जीवन खुप कठीण झाले आहे मानव सकाळी उठल्यापासून तर रात्रीपर्यंत आपल्या कार्यामध्ये व्यस्त असतो त्याला मनोरंजन व मानसिक शांती करिता वेळ देणे खुप कठीण होवून बसले आहे. अशा परिस्थतीत मनुष्याला आत्मीक शांती मिळण्याकरिता एकमेव आधार म्हणजे संगीत आहे. आज वर्तमानात कठीण परिस्थीतीमुळे शास्त्रीय संगीताच्या प्रसार व प्रचार माध्यमांचे अदभुत योगदान राहले आहे.

प्रचार व प्रसार यांचा साधारण अर्थ कोणतीही वस्तु विषय आणि कलेच्या विकासांच्या दृष्टीने घेतल्या जातो. कोणत्याही कला किंवा विषयाचे स्वरूप याचा विस्तार करणे म्हणजे प्रचार करणे होय. समाजात या विषयाला न्याय व स्वरूप देणे म्हणजेच प्रचाराचे दुसरे नाव आहे. प्रचाराच्या माध्यमातूनच विषयाच्या किंवा कलेमध्ये सतत वाढ होत आहे. आणि प्रचार होतो म्हणून हया विषयाचा प्रसार पण होतो. प्रचार व प्रसार हे दोन शब्द एक दुसऱ्याच्या मिळते जुळते आहे. म्हणून दोघाचे माध्यम एकच राहील. माध्यम अर्थात प्रसार व प्रचार या दोघांद्वारा कोणत्याही विषयांचा विस्तार होईल आणि विस्ताराच्या हेतूने कोणत्याही साधनाचा प्रयोग होणे आवश्यक असते. ज्यामुळे आपल्याला त्याचे मुर्त स्वरूप प्राप्त होईल हे साधन त्या विषयाचा प्रचार व प्रसार करण्याकरिता मुख्य रूपाने सहायक असते.

संगीत मुख्य रूपाने एक श्राव्य कला आहे आणि याचे कारण संगीत विकासाच्या उद्देशाने कोणत्या ना कोणत्या माध्यमांवर निर्भर राहीला आहे. याच उद्देशापोटी प्रचार-प्रसार माध्यमाचा संगीतात महत्वपुर्ण योगदान राहले आहे. संगीताचे श्रवण करण्याकरीता एखादे माध्यम असणे आवश्यक असते. जसे की संगीत सम्मेलन रेडीओ टी.व्ही इत्यादी प्रकाराने संगीताचा प्रचार व प्रसार माध्यमांशी जोडल्या गेला आहे. शास्त्रीय संगीताच्या प्रसार व प्रचारा करीता खालील माध्यमाचा प्रयोग संगीताच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण आहे असे मानण्यात हरकत नाही, १-शिक्षण संस्था २-रेडीओ ३-इलेक्ट्रानिक माध्यम ४-टी.व्ही ५-ग्रामोफोन ६-काम्प्युटर ७-सी.डी.प्लेअर ८-संगीत नाटक अकादमी ९-संगीत समारोह १०-संगीत स्पर्धा ११-संगीत संबधीत विविध ग्रंथ आणि पत्रिका १२- चित्रपट १३-संगीत कला अकादमी वरील सर्व माध्यमाच्या पेक्षा अधिक माध्यमे आहेत ज्यांच्याव्दारा संगीताला प्रसार-प्रचार व्दारा संगीत समाजात जनमानसात बरोबर पोहचवल्या जावू शकते. रेडीओ वर संगीत संबंधीत चर्चांच्या अंतर्गत १९५४-५५ मध्ये रेडीओवर पहिल्यांदा निमंत्रीत श्रोत्यांच्या समोर यांच्या आयोजनाची सुरूवात झाली. ज्यामध्ये उत्तर भारतीय संगीत व दक्षिण भारतीय संगीत यामध्ये काय उणीवा आहेत, काय समस्या आहेत, यावर विशेष चर्चा केल्या गेली. विचार केल्या गेला. रेडीओवर संगीत वर्गांअंतर्गत स्टुडीओच्या अंदर एखादया शिक्षकाचा विद्यार्थ्यांसोबत वर्ग लावल्या जातो म्हणूनच संगीताचे सर्व सामान्य ज्ञान श्रोत्यांना जाते. संगीत वर्गामध्ये अतिरिक्त 'प्रश्न-मंच' यांचे सुध्दा आयोजन होतात. ज्यामुळे श्रोत्यांना रेडीओवर ऐकणाऱ्यांना भारतीय संगीताच्या विविध क्षेत्राची माहिती

होते. अशाप्रकारे अखिल भारतीय संगीताचे राष्ट्रीय स्तरावर आयोजन रेडीओ करत असते. ह्या राष्ट्रीय कार्यक्रमाचे आयोजन शास्त्रीय संगीताकरीता सर्वोन्मुख विकासाचा अभुतपूर्व प्रयत्न आहे.

भारतात विविध स्थानांवर सांगीतीक सम्मेलनाचे प्रसारण आकाशवाणी द्वारा होत असते. त्या अंतर्गत कार्यक्रमाच्या अतिरिक्त दैनिक प्रसारीत होणारे कार्यक्रमाची संख्या खुप मोठी आहे 'संगीत सरिता' या कार्यक्रमाचे प्रसारण होत असते. यामध्ये कोणत्याही एका रागाची संपूर्ण माहिती दिल्या जाते. याप्रकारे स्थानिक विविध कलाकार व उच्चस्तरीय कलाकार यांचे गायन वादन होते, हा एक शास्त्रीय संगीताचा सर्वात मोठा कार्यक्रम आहे. 'अनुरंजनी' नावाचा शास्त्रीय कार्यक्रमाचा प्रसार विविध भारतीद्वारे केल्या जातो. त्यामुळे सर्वात गुणी गायक वादक ऐकायला मिळते अशाप्रकारे रागाला शास्त्रीय संगीत संबधी कार्यक्रम प्रसारीत होतात. त्यांचे संगीताच्या प्रचार-प्रसार करीता विशिष्ट योगदान देतात. अशाप्रकारे कार्यक्रम प्रसारीत झाल्याने जनमाणसामध्ये शास्त्रीय संगीताच्या प्रती आवड निर्माण होते. याप्रकारे रेडीओ संगीताच्या विकासाच्या दृष्टीने एक चांगले माध्यमाच्या रूपाने सहायक ठरते.

टी. व्ही. (दुरदर्शन)

ही वर्तमान काळातील संगीताच्या दृष्टीने विज्ञानाची एक महत्वपुर्ण देन म्हणावी लागेल. आज रेडीओच्या सारखेच दुरदर्शन पण संगीताच्या प्रसार-प्रचारांचे उत्तम माध्यम होत आहे. आज देशामध्ये जवळजवळ सर्व दूरपर्यन्त सर्वांना ज्ञात आहे, माहीत आहे, सर्वसामान्या पर्यंत पोहोचले आहे. दुरदर्शन मुळे गायनासोबतच म्हणजेच आपण जे श्रवण करतो त्या श्रवणासोबतच आपल्याला त्याचे चित्र पण दिसायला लागते या प्रकारामध्ये आपल्याला श्रवणासोबतच चित्र दिसणे म्हणजेच श्रवण व दृष्य ह्या दोन्ही क्रियांचा आपण आनंद घेऊ शकतो. दुरदर्शनवर सर्व प्रकारचे कार्यक्रमाचे प्रसारण केले जाते. ज्यामध्ये जसे की शास्त्रीय संगीताचे बरेचसे कार्यक्रमाचे प्रसारण केल्या जाते त्याच बरोबर सुगमसंगीत प्रसारित केल्या जाते.

दुरदर्शन असे प्रसाराचे माध्यम आहे की यामध्ये रोजचे दैनिक कार्यक्रम बरेच असे कार्यक्रम आहे की त्याचे प्रसारण केल्या जाते आणि त्या प्रसाराकरिता खुप वेळ दिला जातो. शास्त्रीय संगीत रोज सकाळी प्रसारीत केल्या जाते. म्हणजे दुरदर्शन वर शास्त्रीय संगीताचे प्रसारण केल्या जाते. या कार्यक्रमाच्या प्रसारणामध्ये उत्तर व दक्षिण भारतीय दोन्ही पध्दतीने गायन वादनाचे प्रसारण केल्या जाते. सुगम संगीताच्या संबधीत कार्यक्रमाचे सुध्दा रोज प्रसारण केल्या जाते.

याप्रमाणे दुरदर्शनवर शास्त्रीय संगीतावर आधारीत जुगल बंदीचे प्रसारण केल्या जाते यामध्ये असे सुध्दा असते एक कलाकार उत्तर भारतीय व दुसरा दक्षिण भारतीय असतो आणि हा कार्यक्रम अतीशय प्रशंसनीय असतो.

दुरदर्शन वर शास्त्रीय संगीताची शैक्षणिक कार्यक्रम पण प्रसारित होते. ज्यामध्ये विद्यार्थी लहान लहान मुलांना काही रागाबद्दल शिकविले जाते. दुरदर्शन ब्दारा संगीताच्या संबधीत वृत्तचित्राचे वेळोवेळी जवळ जवळ प्रसारण केल्या जाते. ज्यामध्ये मोठमोठे कलाकार संगीतज्ञ जाणकार व त्याच्या घराण्या संबधीत विशेष माहिती दिल्या जाते. त्याचबरोबर वाद्यसंगीतावर पण वृत्तचित्र प्रसारित केल्या जाते. अशा प्रकारे दुरदर्शन द्वारा देशामध्ये होणाऱ्या सांगीतिक महोत्सव सम्मेलन यांचे वेळोवेळी प्रसारण केल्या जाते.

अशाप्रकारे दुरदर्शनवर शास्त्रीय संगीत, सुगम संगीत व त्यांच्या विविध शाखा यांच्या संबधीत विविध कार्यक्रम प्रसारीत केल्या जाते. दुरदर्शनचे संगीत प्रसारणामध्ये संगीताच्या बाबतीत भरपूर योगदान राहले आहे. ज्यामध्ये समाजात संगीताचे प्रति आत्मीक समाधान मिळते व भावना जागृत होऊन समाजात दुरदर्शन प्रति एक प्रेमाची भावना निर्माण झाली आहे.

ग्रामोफोन

एडीसन यांनी ग्रामोफोन चा सन १८७७ मध्ये शोध लावला ग्रामोफोन ने एक नविन क्रांती निर्माण केली. ध्वनी विस्तारक यंत्र जे आले त्यापासून श्रोत्यांची संख्या वाढु लागली. परंतु ग्रामोफोन रेकॉर्ड च्या अविष्काराने विविध कलाकारांची कला केवळ पोहोचली जेव्हा श्रोतु वर्ग यापासून दुर होता. परंतु आज गावागावात ग्रामोफोन रेकॉर्ड पोहोचले वाजू लागले श्रोतावर्ग श्रवण करु लागला व विविध कलाकारांची कला पोहचू लागली. व कलाकारांना स्थान मिळु लागले व कलाकारांना मानाने वागणूक मिळू लागली.

ग्रामोफोन रेकॉर्डद्वारे एकच रचना कितीही वेळा कोणत्याही वेळी ऐकायला मिळत होती. याचे मुल्य सुध्दा खुप जास्त नव्हते त्यावेळी शास्त्रीय संगीत कार्यक्रम खुप मोठे होत होते. इथे त्याला एक सीमा प्राप्त झाली. मोठेमोठे कलाकारांचे रेकॉर्ड उस्ताद फैयाज खॉं, अब्दुल करिम खॉं, पं.डी.वी. पलुस्कर जी यांचा तीन मिनिटांचा रेकार्ड आज ही उपलब्ध आहे

ज्यावेळेस ग्रामोफोन नव्हते त्यावेळी कलाकारांच्या बरोबर त्यांची कला सुध्दा लोप पावत चालली होती. परंतु ग्रामोफोन रेकॉर्ड जेव्हा आले, तेव्हा या माध्यमातून आज पण जुन्याकाळातील उच्चकोटीच्या कलाकारांच्या कलेचा आनंद घेतल्या जात होता. कलाकारांची कला ऐकण्याकरिता कलाकारांना उपस्थित राहणे आवश्यक नव्हते, ग्रामोफोन च्या अविष्कारामुळे संगीताचा प्रसार आपल्या देशातच नव्हे, तर विदेशात सुध्दा आपल्या कलेचा प्रसार झाला. व शिक्षणासोबतच शास्त्रीय संगीताचा प्रसार होवू लागला.

टेपरेकॉर्डर व कॅसेट

हा प्रकार पण आधुनिक काळात संगीताच्या दृष्टीने विज्ञानाची एक उपयोग व महत्वपूर्ण देन समजली जाते. कॅसेट आणि रेकॉर्ड चा प्रयोग कॅसेट प्लेयर व टेप रेकॉर्डर च्या माध्यमातून केला जात होता. याचे आज संगीत जगतात भरपूर महत्व वाढले आहे. या द्वारे घरी बसून सुध्दा आपल्याला आपल्या मनाप्रमाणे संगीताचा आनंद घेता येवू शकतो. कॅसेट च्या क्षेत्रात काही वर्षांपूरान सीरीज कम्पनीव्दारा शास्त्रीय संगीताच्या कलाकारांच्या कॅसेट भरपूर प्रमाणात उपलब्ध असून भरपूर प्रमाणात प्रचारात आहेत. अशाप्रकारे "इनेपब व्यकंल" नावाच्या कंपनीने सर्वप्रथम सोळा कॅसेट चा एक सेट तयार केला होता. ज्यामध्ये सकाळ, दुपार, सांयकाळ व रात्रीच्या रागांच्या कॅसेट बनून पूर्ण सोळा कॅसेट ची निर्मीती केली होती. ज्यामध्ये लोकप्रिय व युवाकलाकाराच्या द्वारा गायन व वादनाचे राग आहेत. अशाप्रकारे आकाशवाणी व्दारा संग्रहालयात बऱ्याचशा दुर्लभ रेकॉर्डीग कॅसेट जपून ठेवल्या आहेत. व आताही त्या संग्रहीत करून ठेवण्याचा पायंडा पाडल्या जात. वादनाच्या क्षेत्रात अशा कितीतरी कॅसेट काढल्या आहेत. ज्यामध्ये त्यांच्या वादनासोबतच त्यांचे बोलणे पण त्यामध्ये रेकॉर्ड आहेत. ज्यामध्ये उस्ताद अमजद अली खॉं साहेब व पं. ब्रजनारायण इत्यादी कलाकार आहेत. बिसमिल्ला खॉं. यांची शहनाई, गुलाम अली खॉं. साहेब, यांच्या ठुमरी, रईस खॉं. बब्दुल हकीम जाफर खॉं यांच्या वादनाचे कितीतरी रेकॉर्ड अल्बम आहेत.

अशाप्रकारे सी.डी. प्लेयर द्वारा सुध्दा शास्त्रीय संगीताचे श्रवण केल्या जाते. हीच आजच्या नविन विज्ञानाची देण आहे.

कॉम्प्युटर

आजच्या वैज्ञानिकयुगात कॉम्प्युटर ने सर्वच क्षेत्रात आपली खुप मोठी भुमिका बजावली आहे. ज्यामध्ये संगीत कुठेच सुटले नाही. ज्यामध्ये कॉम्प्युटर मध्ये शास्त्रीय संगीताची अलग अलग वेबसाईट आहेत. जसेकी इंटरनेट द्वारा संगीताचा कलाकारांना आपण वेळोवेळी ऐकू शकतो. व त्यांची माहीती पण मिळवू शकतो कॉम्प्युटर ला आपण त्याचे जे कि. बोर्ड आहे त्याला आपण सिंथेसाईजर च्या प्रमाणे प्रयोग करु शकतो. अशाप्रकारे वर्तमान काळात आपण कॉम्प्युटर चा संगीताकरिता कशाप्रकारे उपयोग करु शकतो. बरेचशे सॉफ्टवेअर आणि साउंड रेकॉर्डीग, मिक्सीग अशा कितीतरी गोष्टी आपल्याला कॉम्प्युटरने दिल्या आहेत.

युट्युब, इंस्टाग्राम, फेसबुक

सोशल मिडिया कलाकारांच्या विकासाच्या दृष्टीने एक नविन प्लॅटफॉर्म आला आहे. कलाकारांच्या कलेच्या प्रसाराकरिता व करीयर च्या दृष्टीने यासारख्या प्लॅटफॉर्म चा उपयोग व्हायला लागला आहे. संगीतकारांना पुर्वी रेकॉर्ड कंपनीच्या द्वारे अवसर मिळत होता परंतु डेमो रेकॉर्ड करण्यासाठी व वितरीत करण्यासाठी खुप मेहनत घ्यावी लागत होती. स्टुडीओ मध्ये वेळ मिळत नव्हता त्याकरीता भरपुर पैसे मोजावे लागत होते. परंतु इंटरनेट सोशल मिडीया मुळे एक क्रांती झाली आहे. लाईव्ह वाजवणे, संगीत रेकॉर्ड करणे व त्याचे वितरणर करणे या सर्व बाबी युध्द पातळीवर कराव्या लागत असे. परंतु विविध सोशल मिडीया प्लॅटफॉर्म कलाकारांच्या अगोदर अधिक व्यापक दृष्टीने श्रोतावर्ग, अभ्यासक यांच्या पर्यंत पोहचवल्या जाते. बॅन्ड, एकल कलाकार आणि संगीतकार व सर्व संभावित प्रशंसकापर्यंत पोहचविल्या जावू शकतो. जर आपला विकास व फायद्याच्या दृष्टीने सोशल मिडीयाचा उपयोग व्हायला लागला तर नविन कलाकार, दर्शक यांना आकर्षित करण्यासाठी इंस्टाग्राम, युट्युब, फेसबुक यावर आपली सर्व सामुग्री तयार करून वितरीत करू शकतो. संगीतकार आपली शैली व वैकतील्य प्रदर्शीत करण्याकरीता संगीत व्हीडीओ, गीत व्हीडीओ, चित्र, स्कीट यासारखी सामुग्री तयार करून वितरीत करू शकतो. हे एक आजचे नविन प्रसार माध्यमाचे साधन आहे. व आजच्या दृष्टीने अतिशय महत्वपूर्ण विकासाच्या, प्रचाराच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे.

निष्कर्ष

अशाप्रकारे आधुनिक युगात इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाद्वारे प्रसार झाला आहे. आणि यात विविध साधनाचे माध्यमातून संगीताने जनमानसाला, समाजाला आकर्षित केले आहे. यांच्याद्वारे संगीताचा प्रसार आणि प्रचार अधिक सरळ व सोप्या दृष्टीने झाला आहे. प्राचीन काळापासून तर आजपर्यंत याच साधनांद्वारा संगीत व समाजाचा घनिष्ठ संबंध राहीला आहे, व संगीत सतत प्रगती च्या मार्गाने वाटचाल करीत आहे मार्गक्रमण करीत आहे.

संदर्भग्रंथ

१. वसंत-लक्ष्मी नारायण गर्ग
२. कलासंगम-अजय देशपांडे खंड १
३. संगीत निबंध-लक्ष्मीनारायण गर्ग
४. इंटरनेट

Thoke 23-24

Impact Factor-8.632 (SJIF) **ISSN-2278-9308**

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

ISSN : 2278-9308
November, 2023

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Role of Information Technology in Environment Conservation **Dr. Prafull Prakash Varale**	1
2	Inner World of Shashi Deshpande's Women Protagonists **Dr. D. R. Khanderao**	4
3	Role Of Women In Environmental Conservation **Dr. Meenal N. Gavande, Ashalata Gavande**	7
4	Ecofeminism In Library Science : Need Of The Day **Mr. Indrasing P. Pawar**	9
5	Eco-Feminism in Anita Desai's select Novels **Mohammad Nasiruddin Bashiruddin**	13
6	Constitutional Gender Equality And Women Development **Dr. Vinod B. Khaire**	16
7	Exploring Feminine Sensibility in Literature: A Critical Analysis **Mr. Nagesh Wasudeo Ingle**	20
8	'Hydropolitical studies: Where are 'women'? **Chittatosh Khandekar**	24
9	Awakening Eco-Feminist Ethos **Dr.Shalini A. Bang**	30
10	The Madness and Muteness in the Novels of Elie Wiesel **Vijay Sahebrao Bhagat , Dr. Ulka S. Wadekar**	33
11	Depiction of Gender Inequality in Shashi Deshpande's " That Long Silence." **Rameshwar S. Saykhede**	37
12	Thematic Variations in the Novel of Elie Wiesel **Vijay Sahebrao Bhagat , Dr.Ulka S. Wadekar**	40
13	Role of Maharashtra State Rural Livelihood Mission (UMED) in Women Empowerment **Mr.Shubham Purushottam Dhonde**	45
14	International Efforts for Protecting the Environment and Women's Rights in India **Dr. Seema V. Shirsat**	50
15	'Role of Women in Environmental Protection in Green Accounting' **Namita Satish Koltedr ,Varsha S. Sukhadeve**	55
16	Environment Awareness in the Poetry of Robert Frost **Dr. Anjali P.Pande**	60
17	Nurture For Future **Dr. Aruna T. Pawar**	63
18	Discussion and Overview on Dalit Feminism **Dr. Vijaysing Kisanrao Pawar**	68
19	Feminine Sensibility As Revealed In The Novels of Sudha Murty **Pramodini Arjun Nanir**	71
20	Gender Equality and Constitution **Dr. Harsha Ramesh Dhule**	74
21	Significance Of Rural Scenes In The Stories Of Rabindranathtagore **Girish Vishnupant Kulkarni**	78

22	मराठी साहित्यातील कालपरत्वे बदललेली स्त्री अभिव्यक्ती महादेव उत्तमराव टापरे	82
23	बालकाच्या जन्मपूर्व विकासात पर्यावरणीय- योगदान कु. जयश्री त्र्यंबकराव कात्रे (नवलकार)	87
24	पर्यावरण संवर्धनासाठी महिलांचे योगदान डॉ. वैशाली रा. मोरे	91
25	शाश्वत विकास ध्येये आणि राष्ट्रीय महिला धोरण श्री. अविनाश जगदेवराव साबळे	95
26	आदिवासी 'बारेला' जमातीतील विविध सण, उत्सव आणि सोहळ्यांमागील पर्यावरणीय जाणिवा प्रा. निलेश पाकदुने	101
27	लैंगिक समानता,संविधान आणि आदिवासी महिला सक्षमीकरण श्रीमती.प्रा.सोनाली जिजाबराव पवार	108
28	मराठी प्रवासवर्णनातील निसर्गचित्रण डॉ. मनिषा दादाभाऊ औटी	112
29	लोकरूढी, लोकसंकेत याणि पर्यावरणीय स्त्रीवाद डॉ.योगिता बारी , श्रीमती प्रभाबाई सर्जेराव पाटील	117
30	असंघटित महिला कामगारांच्या सामाजिक समस्या गणेश रामकृष्ण मानकर	120
31	वसंत पुरुषोत्तम काळे यांच्या कथेतील स्त्री व्यक्तिरेखांचा अभ्यास हेमंत एकनाथराव पदमने	124
32	19 व्या शतकातील सांस्कृतिक स्त्री पर्यावरण वादाच्या पार्श्वभूमीवर महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे स्त्री सुधारणावादी कार्य डॉ. दीपाली प्रल्हादराव गावंडे	127
33	मराठी कवितेतून अभिव्यक्त झालेल्या स्त्रीवादी जाणिवा हेमंत दिनकर सावळे	130
34	पारधी जमातीची उपजिविका - एक अध्ययन सहा . प्रा. वसंता सिताराम वंजारी	136
35	मराठी साहित्यातील कालपरत्वे बदललेली स्त्री अभिव्यक्ति प्रा.भैरवी कावरे	141
36	भारतीय महिलांच्या आरोग्याच्या समस्या आणि उपाय: एक चिकित्सक अभ्यास प्रा.शैलेजा मधुकरराव परळीकर	144
37	संत साहित्यातील पर्यावरण विषयक दृष्टीकोन स्वप्नील सा.फोकमारे	147
38	लैंगिक समानता आणि संविधान कु. मोहिणीगंधा विशुध्दानंद जवंजाळ	149
39	प्रतिमा इंगोले यांच्या 'पार्ट टाइम' कादंबरीतील महिलांचे शोषण - एक अभ्यास तेजस्विनी नामदेवराव ठाकरे	152
40	प्रतिमा इंगोले यांच्या कादंबरीतील स्त्री चित्रण प्रा.पुरुषोत्तम एस. निर्मळ	158
41	पर्यावरणीय स्त्रीवाद:एक दृष्टिक्षेप	161

	Dr. Vijay Chavan , Trishila Jadhav Salve	
42	अकोला जिल्हयातील महिलांचा भारत छोडो आंदोलनातील सहभाग कु.शुभांगी कमलाकर फुकट	166
43	मध्ययुगीन काळातील महाराणा प्रतापकालीन स्त्रियांची स्थिती राधिका सुभाषराव धोत्रे	169
44	हिन्दी साहित्य में स्त्री विमश्ज्ञ प्रा. डॉ. सुशांत एस. ठोके	172
45	नारी मुक्तिदाता डॉ. बाबासाहब आम्बेडकरजी : सुरों के माध्यम से प्रा.डॉ.प्रिती. बी. इंगळे (वाकपांजर)	175
46	जनवादी कवि नागार्जुन के काव्य में नारी संवेदना डॉ.अर्जिनबी युसुफ शेख	179
47	महिला सक्षत्तीकरण आणि आर्थिक विकास डॉ. दयाळू राठोड	185
48	मुंशी प्रेमचन्द्र का हिन्दी साहित्य मे योगदान- एक समीक्षा डॉ. शेखर नामदेव खडसे	190
49	कालिदासाच्या मेघदूतातील पर्यावरण व स्त्री अभिव्यक्ती सौ. शिवानी शाळीग्राम,प्रो. सौ. नंदा पुरी	201
50	पर्यावरणीय स्त्रीवाद आणि पर्यावरण संरक्षण डॉ.सुमेध बाबूराव सगणे	207
51	हिंदी साहित्य में नारी विमर्श **Pro. Vaishali kashinath Sonone**	210
52	स्त्रीवादी साहित्यातून व्यक्त होणारे आत्मभान सौ.अंजली भगवान पारधी	212
53	Operation Personified: Zora Hurston's Their Eyes Were Watching God **Prof. Renuka Prakash Somwanshi**	214
54	Narratives of Violence Through Gender Lens: A Study of Dina Mehta's *Brides are not for Burning* **Aatika Hussain**	217

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDXXXVI) 436-B

ISSN : 2278-9308 November, 2023

हिन्दी साहित्य में स्त्री विमर्श

प्रा. डॉ. सुशांत एस. ठोके

हिन्दी विभाग प्रमुख, महात्मा ज्योतीबा फुले महाविद्यालय, अमरावती

sushantsthoke@gmail.com, ,Mob. 9730540897

नारी समस्त मानव सृष्टी की जन्मदात्री है। नारी की प्रेरणा से पुरूष को जीवन संग्राम के लिए शक्ति मिलती है। वह अपने स्नेह – भावना, त्याग, सहनशीलता आदि गुणों से परिवार का पालन पोषण करती है। परंतु उसे अपने स्थिति, उसके अपने व्यक्तित्व के विकास के लिए कहीं कोई प्रेरणास्त्रोत नहीं है।

सृष्टि के आरंभ से ही सृष्टि के निर्माण और संचालन में नारी की महत्वपूर्ण भूमिका रही है। स्त्री विमर्श को यदी बृहत्तर अर्थों में परिभाषित करना चाहे तो यह कहा जा सकता है कि, वह परिवार, समाज–रीति और राष्ट्रनीति में नारी की अस्मिता, अधिकार और उन अधिकारों के लिए संघर्ष चेतना से जुड़े संवाद की संकल्पना है।

वैदिक काल से ही नारी विदुषी थी। स्त्रियों ने मंत्रो की रचना की थी। उन्हें शिक्षा के पूर्ण अवसर प्राप्त थे। इस युग में स्त्रि पुरुषो के साथ शास्त्रार्थ करती थी। पितृसत्तात्मक परिवार के होते हुये भी नारी के प्रति दृष्टिकोण उदार था। विवाह के लिए अध्ययन की अनिवार्यता के भी संकेत मिलते है। गृहस्थाश्रम मूल में स्त्री थी। पुरुष के द्वारा बाह्य कार्यों का एवं स्त्री के व्दारा परिवार के आंतरिक कार्यों का संपादन होता था। आध्यात्मिक एवं भौतिक दोनों ही क्षेत्रों में उसे महत्व दिया जाता था। ऋग्वेद में स्त्रियों के युद्ध में जाने के भी संकेत मिलते है। इस प्रकार वैदिक काल में स्त्री पुरुषो के साथ बराबरी से रक्षा दायित्व में भी भागीदारी करती थी।

वैदिक काल से आधुनिक काल तक आते–आते नारी जीवन का इतिहास वेदना का दस्तावेज बनकर रह गया है। समय के साथ–साथ परिस्थितियाँ भी बदलती गयी। सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक और धार्मिक परिस्थितियों में नारी का स्थान बदलता गया। इतिहास गवाह है कि, नारी ने ही सबसे पहले खेती की खोज लगाई। इसी कारण आज पूरी मानव जाति जीवित है। कहते है कि, साहित्य समाज का आइना होता है। साहित्य ही समाज के प्रश्नों को प्रस्तुत करता है। कहीं साहित्यकारो ने नारी को भोगविकास का साधन बनाया, परंतु लेखिकाओं ने उस विषय को एक समस्या के दृष्टिकोण से देखा। नारी पर हुए आत्याचारों को एक नारी ने ही साहित्य के माध्यम से प्रस्तुत किया।

हिन्दी ही नहीं, विश्व के तमाम देशों में 'स्त्री विमर्श' की दो धाराए रही है। एक धारा पुरुष के वर्चस्व को तोड़–फोड़कर सम्पूर्ण आझादी चाहती है, तो दुसरी धारा पुरुष के सह–अस्तित्व मे अपनी आझादी चाहती है। हिन्दी साहित्य यात्रा में 'स्त्री विमर्श' अलग– अलग दौर में महिला कथाकारों द्वारा अलग–अलग दृष्टियों से देखा–परख्या तथा लिखा गया।

ज्वालामुखी सी धधक रही औरतें,
मुक्ती का औजार बन रही औरते।,
– सरला महेश्वरी

मन्नू भंडारी की प्रसिद्ध कहानियों में 'यह सच है', 'एक प्लेट सैलाब', 'त्रिशंकु', 'अकेली' नई नौकरी आदी में मन्नूजी ने हमेशा नारी मन की पूर्ण ईमानदारी से अभिव्यक्ति तथा किसी दुराव – छिपाव के हृदयगत भावों को बेबाक प्रस्तुत किया है, साथ ही आधुनिकता और पुरातन के भवर में फसी हुई नारी जो घर और बाहर से बुरी तरह टूटती हुई विवशता की जिंदगी जीती है – उन्हें चित्रित करती है। बदलती स्थितियों में प्रेम को तलाशती आधुनिक नारी की विवशता का अंकन किया है।

कृष्णा सोबती हिन्दी की कविताओं में सबसे अधिक चर्चित रही है। इस चर्चा का कारण पंजाबी संस्कारों से युक्त नारी मन का विशेष खुलेपन के साथ चित्रण करना । 'सिक्का बदल गया', 'तिन पहाड', 'ऐ लडकी' आदि खूब चर्चित रही। नारी के देह–धर्म को खुले रूप में प्रकट करने

वाली इनकी कहानियाँ होती है। कृष्णा सोबती की कहानियों में नारी को अपना एक स्वतंत्र अस्तित्व दिखाई देता है तथाकथित बोल्डनेस को वह व्यक्त करती है।

हिंदी की सुप्रसिद्ध लेखिका नासिरा शर्मा का समकालीन हिन्दी कथाकारों में महत्वपूर्ण स्थान है। नासिरा शर्मा कई देशों की औरतों की आवाज है। नारी जीवन की समस्याओं और नारी चेतना पर नासिरा शर्मा ने जो लिखा है, वैसा अन्यत्र दुर्लभ है। उनके लिए नारी चेतना एक सकारात्मक नैतिक मूल्य है। न तो वह पुरुष विरोधी है और न ही परिवार विरोधी। नासिरा शर्मा कहती है – ''मेरा अपना ख्याल है कि, औरत मर्द इंसान के दो रूप है। इनमें कोई छोटा–बडा नहीं होता। औरत–मर्द के संबंध इसीलिए कडवे हो जाते है कि वे एक दूसरे को बराबर समझ, प्यार और सम्मान नहीं दे पाते है या तो डरते है या फिर हुकूमत करते है।''

मृदुला गर्ग की 'तुक' कहानी की ऐसी नायिका जो अपने आपको बेवकूफ मानती है जो अपने उस पति को प्यार करती है और उस विवाह के प्रति भी प्रतिबद्धता व्यक्त करती है जिसने उसकी भावनाओं को कोई किंमत न मानकर नाम की अर्धांगिनी और काम की दासी सदृश व्यक्तित्वहीन बनाकर घर–परिवार का बोझ लाद दिया है। मृदुला गर्ग की 'आकाश', सुषमा वेदी की 'संगीत पार्टी', शशिप्रभा शास्त्री की 'इल्लत' आदी कहानियाँ मातृत्व को नकारती–स्वीकारती अंतर्द्वन्द्व को प्रकट करती है।

प्रभा खेतान के उपन्यासों में नारी विद्रोह खुलकर सामने आया है। प्रभा खेतान कहती है – ''अक्सर सोचती हूँ कि औरत अपने बारे में ऐसा कुछ लिखे जिसे किसी पुरुष ने अभी तक न लिखा हो। क्या लिखना चाहिए? मैं अब भी नहीं समझ पा रही हूँ। ऐसी कोई स्पष्ट विचारधारा मेरे पास नहीं है। किन्तू जानती हूँ स्त्री के अनुभवों की अभिव्यकि कुछ विशेष और अलग रंगों और रेखाओं की पहचान है। कम–से–कम कुछ तो अखोजा रहा है जिसे केवल औरत ही खोज सकती है।''

निम्नवर्गीय नारी की बेरोजगारी की समस्या को चित्रा मुदगल ने 'आवाँ' उपन्यास की मुख्य पात्र 'नमिता' के माध्यम से रंगिन कीया है। नमिता उन सभी नारियों का प्रतिनिधिक रूप है, और बेरोजगारी की समस्या से ग्रसित है। नमिता जैसी अनेक लड़कीयो का समाज मैं शोषण होता है। नमिता घर में बड़ी होने के कारण गृहस्थी को चलाने के लिए नौकरी ढूंढती है लेकिन उसे रोजगार कार्यालय में नाम लिखाने के बावजूद नौकरी नहीं मिलती। जिसके परिणामस्वरूप वह साड़ियों में फॉल लगाती है और पापड़ बेल कर अपनी गृहस्थी को चलाने का प्रयास करती है।

मंजुल भगत की कहानियाँ नारी मन की अंतर्व्यथा को व्यक्त करते हुए संघर्षरत नारी के संपूर्ण रूप को ही अभिव्यंजित करती है। विभिन्न स्तरों पर दैनिक जीवन के संघर्ष से गुजरने वाली नारी मन की व्यथा–कथा को उन्होंने बड़ी सूक्ष्मता से अंकित किया है। आज की नारी के मन की भिन्न –भिन्न संवेदना और मनोभावों को जितनी मार्मिकता से उन्होंने रूपायित किया है, वैसी मार्मिकता बहुत कम महिला कहानीकारों में देखने को मिलती है। उनकी समग्र कहानियों का अध्ययन स्पष्ट होता है कि नारी और पुरुष के सम्बन्ध को लेकर एक नितांत नया दृष्टिकोन इस लेखिका में हैं। सत्य तो यह है, कि आधुनिक पति–पत्नी की वैमानिक चेतना को उनकी मानसिकता के संदर्भ मे बिल्कुल नये रूप में प्रस्तुत किया है।

मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों का मुख्य विषय नारी की अपनी ही मुक्ति के प्रति कड़ा संघर्ष माना जाता है। इनके उपन्यासों में नारी की सामाजिक नियति और मानसिकता को बडी गहराई के साथ उजागर किया गया है। 'इंदन्मम' उपन्यास मैत्रेयी पुष्पा द्वारा लिखित है जिसमें 'विंध्य अंचल का सजीवता से चित्रण किया गया है। इस उपन्यास में 'सोनपुरा' और 'शामली' दो गांवों के माध्यम से 'नारी संघर्ष' की कथा का वर्णन किया गया है।

कुल मिलाकर समकालीन हिन्दी महिला लेखन की एक तरह से नए समाज की वैचारिक आधार शिला तैयार करने की दिशा में अत्यंत जरूरी कदम है और साथ ही भारत की आधी आबादी के सच तक पहुँच कर अपने विशिष्ट संवेदनात्मक धरातल पर पहचान बनाने की ओर अग्रसर है। स्त्री विमर्श को स्त्री जीवन की चुनौतियों से अलग कर नहीं देखा जा सकता। उसके प्रश्न और समाधान स्त्री के संघर्षपूर्ण जीवन से ही निकालने चाहिए।

यह शोध लेखन स्त्री के सबलीकरण के प्रयासो को पुष्ट करेगा, साथ ही देश–दुनिया को नारी शक्ति के बल पर सक्षम, समृद्ध और मानवीयता से पूर्व करते हुए अपनी सार्थकता सिद्ध करेगा और महिलाओं में ललकत्व जीने की हिम्मत भरने की क्षमता रखेगा।

सदर्भ ग्रंथ :

१. सं.पा. डॉ. वसंत कुमार गणपत माळी : समकालीन महिला लेखन एवं स्त्री–विमर्श : पूजा पब्लिकेशन–६–बी, बौद्धनगर, नौबस्ता कानपुर–२०८०२१ प्रथम संस्करण २०१७.
२. लेखक : पं. धर्मदेव विद्यामार्तण्ड : 'वेदों में स्त्री अधिकार' : खुशी पब्लिकेशन्स, अंसारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण २०१८.
३. लेखिका : डॉ. तनुजा चौधरी : साठोत्तरी लेखिकाओं का स्त्री विमर्श, बुक पब्लिकेशन, गोमती नगर, लखनऊ, प्रथम संस्करण, २०१६.
४. स.पा. कल्याणी डाकोरे : 'स्त्री संघर्ष : संवेदना के साथ' : विनय प्रकाशन, हंसपुरम, कानपुर, प्रथम संस्करण २०१८
५. स.पा. डॉ. यूसुफ अली: स्त्री विमर्श का सच, अनुसंधान पब्लिशर्स ऑण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स, चमनगंज, कानपुर प्रथम संस्करण–२०१७.

S.D.Girase

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - XII Issue - II March - August - 2024

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal No. 47026

Single Blind Review/Double Blind Review

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2023 - 7.537
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांचे नाट्यसंगीतामधील योगदान **विद्या प्र. गावंडे**	५९-६१
१४	आजची मानवी सृष्टी व प्रदूषणाचा परिणाम **प्रा. डॉ. स्वाती गिरासे**	६२-६४
१५	"गुरुवंदना" एक निरंतर प्रवास : गुरूंच्या प्रती देण्यात येणारी सांगीतिक "मानवंदना" **प्रा. वनिता संजय मोहोड**	६५-६७
१६	जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा **प्रा. डॉ. अनिल दडमल**	६८-७२
१७	नवदोत्तर वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरीतील नवजाणिवा **प्रा. डॉ. गजानन मुंधे**	७३-७६
१८	नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी : नव्या जाणिवा **प्रा. डॉ. विनोद नामदेव इंगळे**	७७-८५
१९	एकविसावे शतक : मराठी भाषा, संस्कृती आणि भाषांतर **प्रा. डॉ. अरविंद विजय हंगरगेकर**	८६-९०
२०	भारताचा पोलादी पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल **श्री. एस. एस. तायडे**	९१-९३
२१	भारतात वस्तु आणि सेवा कर प्रणाली (GST) **प्रा. डॉ. विष्णु ब. पवार**	९४-९६
२२	भारतीय शास्त्रीय संगीतातील बदलते प्रवाह **डॉ. उत्तरा तडवी (प्रधान)**	९७-१०२
२३	भारतीय समाजा समोरील भ्रष्टाचार : एक आव्हान **प्रा. राजेश आर. पाटील**	१०३-१०६
२४	संत शिरोमणी मन्मथ माऊली यांचे सामाजिक, सांगितिक कार्याचा आधुनिक सामाजिक जीवनावर परिणाम **कैलास राजेश्वर भुरे**	१०७-११३
२५	श्रीचक्रधर निरुपित कथेतील संवाद व नाट्य **डॉ. माधुरी मनोहरराव पाटील**	११४-११८

VOLUME - XII, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2024
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 7.537 (www.sjifactor.com) CC - 5

१४. आजची मानवी सृष्टी व प्रदूषणाचा परिणाम

प्रा. डॉ. स्वाती गिरासे
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती.

नैसर्गिक वातावरण आणि मानव निसर्ग हे प्रामुख्याने परस्पर संबंधित आहेत एकंदरीत पर्यावरणीय भूगोल मानव पर्यावरण संबंध त्यांच्या समस्या आणि व्यवस्थापन याबाबतीत विविध स्तरावर शासकीय निमशासकीय त्याचप्रमाणे सामाजिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न झाल्याचे सर्वत्र स्रोत आहे परंतु आपल्या सभोवताली जसे की प्राण्यांचे विविध पर्यावरणीय समुदाय या पृथ्वीवरील हवामानामुळे जैविक जीवांचे वितरण हे एकसमान कधीच राहू शकत नाही म्हणूनच तर अजैविक वातावरण आणि जैविक वातावरण यांचा संबंध अभ्यासण्यासाठी त्याच्या सखोल अध्ययन करण्यासाठी पर्यावरणीय आणि पर्यावरण शास्त्र ह्याच्या मूलभूत संकल्पना आहेत ह्या विस्तारित करण्याकरिता जैव भूगोल अभ्यास मानव आणि त्याचे पर्यावरण याच्या संबंधात असलेले परस्पर संवाद नव्हे पर्यावरण शास्त्र आणि इकोसिस्टीमच्या मूलभूत संकल्पना ह्या आपल्याला अतिशय महत्वाच्या वाटतात अगदी आजच्या या २१ व्या शतकामध्ये पर्यावरणाचा होत असलेला परिणाम या मानसृष्टीवर केलेले विविध प्रयोग या पर्यावरणाचा भौगोलिक जीवनामध्ये होत असलेला बदल यांचा सांगळमेड घालण्यासाठी विषुववृत्तीय वाळवंट आणि किनारी प्रदेश यासारख्या पर्यावरण आणि मानव याचा अभ्यास केला असता सर्वात मोठी चिंता एक जटिल समस्या गुंतागुंतीची होऊन बसलेली आहे प्रदूषण ही जगातील सर्वात मोठी चिंता बनली आहे मग ही प्रदूषण वातावरणातील असेल दूषित झालेली हवा असेल दूषित झालेला पाणी असेल किवा दूषित झालेली माती असेल अगदी अलीकडे सर्वात जटिल समस्या ध्वनी प्रदूषण असेल या ध्वनी प्रदूषणामुळे मोठ्या प्रमाणात लोकांना समस्येच्या सामोरे जावे लागत आहे या वातावरणातील प्रदूषणामुळे मानवाचे जीवन हे भयभीत झालेले आहे अशा विविध समस्यांना आज या गंभीर समस्यांना तोंड देत असताना घेतला मनुष्य सामना करतो आहे. भौगोलिक वातावरणामुळे प्रदूषणाची समस्या ही अतिशय जटिल स्वरूपाची होत आहे. औद्योगिक कारखान्यामधील औद्योगिक कचरा थेट जमिनीमध्ये आणि पाण्यामध्ये हवेमध्ये मिसळत आहे त्याचे विपरीत परिणाम मानवी जीवनावर होत आहे. एवढं सर्व ज्ञात असूनही कोणीही ते मनावर घेत नाही, याकडे गांभीर्याने बघितले जात नाही. याचा परिणाम येणाऱ्या भावी पिढीला मात्र मोजावे लागेल येणारी भावी पिढी ही सुदृढ असेल की विविध आजार घेऊनच राहील की काय अशी शंका व्यक्त केल्या जात आहे

प्रदूषणाचे कारणे

प्रकाश प्रदूषण, ध्वनी प्रदूषण जल प्रदूषण, वायु प्रदूषणाचे अनेक कारणे आहेत.

१. झपाट्याने झालेली लोकसंख्येची वाढ

२. शासनाचे अनियंत्रित धोरण

३. औद्योगिकरण व कारखान्यातील प्रदूषित सांडपाणी

४. अनियंत्रित वाहतूक

५. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रसार...

६. निरक्षरता व गरीबी

७. खते आणि कीटकनाशकांचा अतिवापर...

८. जंगलांचा नाश

यापेक्षाही आणखी कारणे सांगता येईल

प्रदूषणाचे संभाव्य धोके

प्रदूषण म्हणजे मानवी जीवनाला लागलेली एक कीड आहे यातून सावरता सावरता गेले कित्येक वर्ष सातत्याने त्यावर उपाय सुचविले जात आहेत वाढत्या प्रदूषणाचे संभाव्य धोके कोणते.

१. त्वचेचे कर्करोग सारखे धोके निर्माण होऊ शकतात

२. जागतिक तापमानात वाढ होऊ शकते

३. वाढत्या तापमानाने उष्मघात ही समस्या उद्भवू शकते

४. कारखान्यातील रसायन मिसळलेले पाणी नदी तलावात मिसळल्यास

५. इंधनातून सल्फर असलेला धूर वातावरणात मिसळतो

६. ध्वनी प्रदूषण वायू प्रदूषण अशा अनेक साऱ्या समस्यांनी संपूर्ण समाज व्यवस्था रसातळात जाईल की काय अशी भीती सर्वच स्तरातून व्यक्त केल्या जात आहे यावर वेळीच आवर घालायला लागेल

प्रदूषण हे कोणत्याही प्रकारचे असो ते मनुष्याला घातक तर आहेच शिवाय वनस्पती प्राणी यांनाही तेवढेच जबाबदार आहे. भौगोलिक दृष्टिकोनातून विचार केला असता असे निदर्शनास येते की वायु प्रदूषण, जलप्रदूषण, ध्वनी प्रदूषण या तिन्ही बाबी अतिशय घातक स्वरूपाच्या ठळक आहे.

निष्कर्ष

वाढत्या प्रदूषणाचे भौगोलिक क्षेत्र तपासून त्यावर वेळीच उपाय केले पाहिजे.

१. निसर्गाचे संतुलन कायम राखावे

२. संभाव्य प्रदूषणाचा सामना करण्यास उपाय सुचवावे

३. भौगोलिक क्षेत्र तपासून साधनांचा विकास करावा

४. ध्वनी प्रदूषण वायू प्रदूषणावर आळा घालावा

५. मनुष्य आणि निसर्ग यातील संबंध दृढ करावे

६. अगदी अलीकडे प्लास्टिक पिशवी बंदी आणि वाढता मोबाईलचा कर्कश आवाज यावरही आवर घालणं आवश्यक आहे

संदर्भसूची

१. प्रा. सीमा भोसले - आधुनिक महाराष्ट्र परिवर्तन, इतिहास - पायल पब्लिकेशन २००७.

२. प्रा. दिनेश मोरे -आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास केएस पब्लिकेशन २००७.

३. राजगोपालन, आर. पर्यावरणीय अभ्यास: संकटापासून उपचारापर्यंत.- (2005)

४. पर्यावरणीय भूगोल: - जॉन ग्रोसा, जूनियर (2002).

५. एच.एम. सक्सेना - पर्यावरणीय भूगोल. नवी दिल्ली: रावत पब्लिकेशन्स.

६. पीटर डी. मूर - जैवभूगोल : एक पर्यावरणीय आणि उत्क्रांतीरिचर्ड जे हगेट - जैव भूगोलाची मूलभूत तत्वे. न्यू यॉर्क: रूटलेज. (2004).

S D Girase 23-24

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

Issue-[illegible], Vol-11, Jan. to March 2024

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Editor
Dr.Bapu G. Gholap

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

Jan. To March 2024
Issue-49, Vol-11

07

A Geogapical Analysis of Literacy in Amravati District

Dr. Swati D. Girase
Associate Professor
Department of Geography
M.J.F.College, Amravati

****

Abstract :-

Literacy is important parameter for the study of demographic, Socio-cultural and economic status of any region. Literacy is critical to economic development, quality of human life and basic of human right."Educate one man you educate one person, But educate a women ad you educate a whole civilization." (Mahatma Gandhi) The objective of the paper is to examine the literacy in Amravati District. Of Maharashtra. The study is based on secondary sourses of data mainly collected from census in India 2001 & 2011.In the present study attempt has been mode to analysis the changed phenomena of Literacy. In total population of Amravati District of Maharashtra state the demographic parameter has been taken into account for the study of human resource development. Any part of the world, Literacy rate in Amravati District was 87.38% as compare to the state 82.34%. The study has observed that in Amravati district the effective literacy rate was recorded 82.54% in 2001. And it reached upto 87.38% in 2011. It should notable positive growth during the last decade due to the development of educational facilities, transportation, agricultural & economic development as compared to other districts. In the state.

Keywords:- Population, Literacy, Male-female Literacy

Study Area:-

For the present investigation the Amravati District is selected as a study region. The Amravati district is lies between 20 32' and 21 46' North latitude & 76 37' and 78 27' East longitude. Amravati district covers an area of 12235 square km. which is 3.97% of the total state area. The Amravati District divided into 14 tehsils for administrative set up. These Tahsils are Amravati, Achalpur, Warud, Chandur Bz., Dharani, Morshi, Daryapur, Anjangaon Surji, Dhamangaon rly, Nandagaon Kh., Chikhaldara, Bhatkuli, Teosa, Chandur Rly . The total population as per 2011 census 28.88 lack and density of population is 550 persons per square km of the study.

Location Map

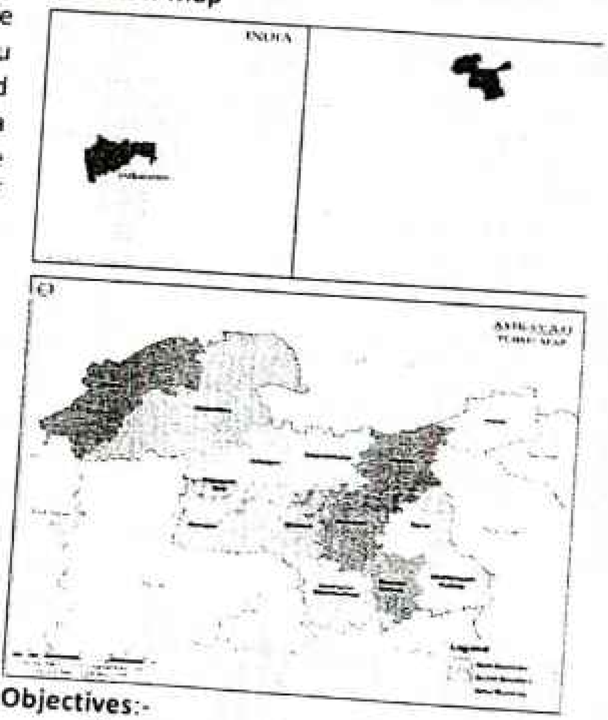

Objectives:-

The present study has been under taken with the following specific objectives.

1) To examine tehsil wise literacy of Amravati district of Maharashtra from the year 2001 to 2011.

2) To assess the spatial temporal changes in effective literacy pattern of Amravati District.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Journal | Jan. To March 2024 Issue-49, Vol-11 | 033

Database & methodology :-

This paper is based on secondary data sources. To fulfil this objectives data regarding literacy rate of Amravati District is obtained from Census of India Amravati district Socio-economic abstract of Amravati District.

The data regarding climate & physiography is collected from the Socio-economic abstract & Gazetter of Amravati District.The Tahsil is taken as the component unit of investigation . The analysis & interpretation of data has been done from the geographical point of view. Ms-excel was applied to process analyze and represent this data, high moderate and low literacy patterns were examined in detail literacy rate of India.

Literacy rate of India:-

Literacy rate of Indian in 2011 is 74.04 %. The male literacy rate is 82.14% and female literacy rate is 65.46% according to census 2011. All over India male literacy has 82.14% and female literacy has 65.46%. Among the Indian states Kerala has the highest literacy rate 93.91% and then lowest is Bihar 63.82%.

Literacy rate of Maharashtra:-

Total population of Maharashtra state has 11,23,74,333 as per census data of 2011. Literacy rate in Maharashtra is 82.34% in 2011. All over Maharashtra male literacy has 88.38% and female literacy has 75.87%. Literacy in rural areas are not as good as than urban areas. Maharashtra first five district in literacy having Mumbai suburban 89.91%, Mumbai city 89.21%, Nagpur 88.39%, Akola 88.05%, Amravati 87.38%. Literacy is lowest in Nandurbar 64.38%, Jalana 71.52%, Dhule 72.80%, Parbhani 73.74% and Gadchiroli 74.63%.

Discussion- Tehsil wise Literacy rate in Amravati District:-

Literacy rate 2001:-

Literacy reflects the socio economic & cultural set up of a nation, ethnic group of community. The main advantage of literacy is that it provides relatively more opportunities of employment (Mote 2010) It is found that the average literacy rate of study area was 82.54% which was comparatively more than the state average 76.88% in 2001. Over all observed in all Tahsils the female literacy rate was lower than the male literacy in study area. In Indian Society it is the male literacy rate which is generally higher than the female literacy. Both in rural & urban areas . Achalpur city Tahsil having 88% literacy which is highest in study area.Chikhaldara has 67.8% literacy ratio which is lowest in District. The table show that male literacy is highest in Amravati tahsil and lowest in Chikhaldara tahsil.And the table show that female literacy highest in Chandur Bz. Tahsil and lowest in Dharani Tahsil.

Tehsil wise literacy rate percentage 2001 & 2011 Table

	Literacy rate 2001			Literacy rate 2011			Change in 2001 & 2011		
Tehsil	Total	Male	Female	Total	Male	Female	Total	Male	Female
Amravati	82.54	88.91	75.71	87.38	91.46	83.10	4.84	2.55	7.37
Achalpur	88	84.41	76	91.48	94.10	88.68	3.48	9.69	12.68
Warud	82.3	84.02	80.2	91.1	93.8	88.4	8.8	9.6	8.2
Chandur Bz	83.3	85.2	81.2	91.35	94.44	88.18	8.5	9.24	6.98
Dharani	70.02	65.26	50.21	75.71	71.98	56.75	5.5	6.72	6.54
Morshi	79.2	74.8	70.90	87.83	82.2	75.2	8.63	7.4	4.09
Daryapur	78	72	70.12	88.27	82.72	75.55	10.27	10.72	5.43
Anjangaon Surji	80.93	81.1	80.77	88.59	92.19	84.8	7.66	11.5	4.08
Dhamangaon Rly	80	83	79.20	86.32	90.83	81.99	6.32	7.83	2.79
Nandgaon Kh.	70.84	74.8	65.9	83.82	80.05	72.49	8.98	6.75	6.59
Chikhaldara	67.8	70.5	54.2	76.9	73.6	57.41	8.29	2.4	5.21
Bhatkuli	84.35	83.31	74.87	88.95	92.98	83.48	4	9.67	8.81
Teosa	80.2	74.2	69.4	87.2	82.08	74.42	7	7.84	5.02
Chandur Rly	73.2	84.1	74.1	86.87	91.14	82.18	13.67	7.04	7.38
Amravati Dist	82.54	88.91	75.71	87.88	91.46	83.10	4.84	2.55	7.27
Maharashtra	76.88	85.97	67.03	82.34	88.38	75.87	5.46	2.41	8.84
India	64.84	75.26	53.67	74.00	80.90	64.70	8.16	5.64	11.03

Literacy Rate 2001

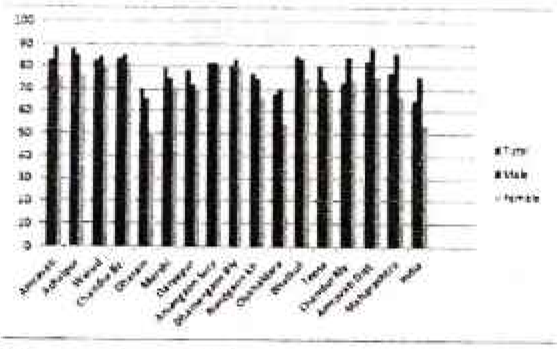

Literacy Rate 2011

The Literacy rate of Amravati district has

increased by 7.37% points from 82.54 persent to 87.38 percent in 2001 & 2011. It is found that the average literacy rateof study area was 91.46 % which is highest literacy in state of Maharashtra & it is much less that the average literacy of the state of 87.38%. The over all literacy rate of study area varied from a minimum of 75.71% in Dharani tahsil toa maximum of Achalpur tahsil 91.48 in Amravati District. The female literacy in the district was 83.10% which is less than their counter part male literacy 91.46 as wel as the state average 83.10 % female literacy as it shows is about 15.23 percent less than the male literacy and more than 5.8% less than the state average.

Literacy rate 2011

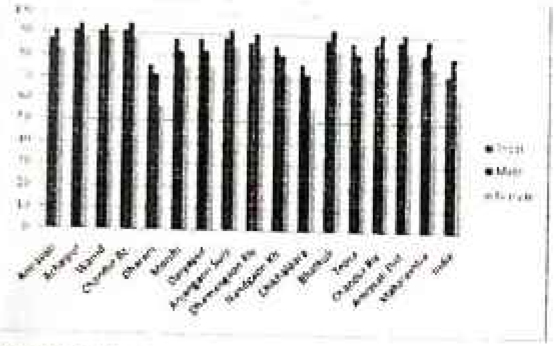

Conclusion :-

It is found that the average literacy rate of study area was 87.38% which is highest literacy in state of Maharashtra and it is more than that the average literacy of the state 82.34%. The overall literacy rate of study area varied from a minimum 75.71 percent in Dharani tahsil to a maximum of 91.48 % in Achalpur tahsil. The female literacy is very less in Dharani, Chikhaldara, Nandgaon Kh., Morshi tahsils. Literacy rate is comparatively higher in males than females.The northern hilly and tribal areas having less amont of literacy ratio. Literacy ratio is quite high in urban areas of Amravati district. Amravati city is known as cultural and educational capital of Amravati district due to increasing high amount of educational facilities. Amravati district literacy rate change in good manner but rural areas of Amravati District ratios lower in average of state. This is due to poverty, Undevelopment, poor roads,and communication facilities, location of school, teacher absenteeism lack of hostel facilities etc. are some reasons for low literacy, therefore it is need to develop plan improvement of literacy and provide employment, medical services and other essential facilities for raising their living standard. Government should implemented number of programs for literate people and child education. Maharashtra state having 'Sarva shiksha Abhiyan' due to this movement the education level increase in Maharashtra as well as in Amravati district.

Reference :-

1- District census handbook (1981,1991,2001)

2- District social and economic review report, Economics & statistical department, Amravati District (2000-01)

3- MoteYuvraj S. (2015) "Literacy in Nandurbar District of Maharashtra: A Geographical Analysis", Research front Special issue1, August 2016 Pp.271- 274

4-Tiwari,R.C. (2006):" Geography of India", Prayag pustak Bhawan, Allahabad P769

5- Majid Husain (2011) "Human Geography", rawat Publication, Jaipur, Pp.138-147

6- R.C Chandana: Geography of Population

❑❑❑

S.D.Girase 23-24

UGC CARE LISTED
ISSN No 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक – डिसेंबर २०२३ (त्रैमासिक)

● शके १९४४ ● वर्ष : ९० ● पुरवणीअंक : ३

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे ● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा ● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● प्रा.डॉ.जय बागुल ● प्रा.डॉ.एस.बी.पाटील ● प्रा.डॉ.एम.व्ही.गांगुर्डे

✲ प्रकाशक ✲

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

मूल्य ₹ १००/-
वार्षिक वर्गणी ₹ ५००/-; आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे 21.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

७० Use of Family Planning Methods among Tribal Women in Nandurbar District of Maharashtra - Prof. Uttam Sonkamble ---------- ३५३

७१ Institutions (TEIs) with reference to NAAC and NEP 2020 for Professional Development of Pre-Service Teachers - Prof.Rajabhau Yedke, 2) Dr. A. D. Shinde, Solapur ---------- ३६१

७२ Online Teaching Issues And Challenges In Physical Education - Dr. Tekale A. D., Sirsala, Dist.Beed ---------- ३६९

७३ Role of Cities in Sustainable Development - Dr.Ganesh Kathar, Deogaon, Dist.Aurangabad ---------- ३७५

७४ Analysis of Development Programs for Tribal and Funds allocated under Tribal Sub Plan (TSP) by the Government of India - 1) Dr.Mahendra Agale; 2) Mr. Umesh Bhartiya, Pune ---------- ३८०

७५ Impact of COVID-19 on Indian Agriculture- Dr.Swati Girase, Amrawati ---- ३८५

७६ Nanoscience Dynamics: New Trends by G20 - Dr. Digvijay Gore, Ausa, Dist.Latur ---------- ३८९

७७ The Role of Cloud Computing in the Assessment of Today's Modern Higher Education System- 1) Dr.Shaikh Faheem, 2) Dr. Memon Ubed, Aurangabad - ३९५

७८ Analysis of Socio Economic Status and Problems of Availing Common Service Centre (CSC) In Akkalkuwa Tehsil of Nandurbar district (M.S) - Dr.Uttam Nile, Shahada, Dist.Nandurbar ---------- ४०१

७९ Micro Level Assessment Of Rural Socio-economic Transformation In Shirpur Tahsil Of Dhule District (Maharashtra) - 1. Dr.Rupesh Deore, 2.Sandip Bhavsar, Nandurbar ---------- ४११

८० Pedagogy Skill Training to Higher Education Teachers and Trainers - Dr. Subhashbhai Makwana, Anand, Gujarat ---------- ४१८

८१ Online Teaching, Learning and Challenges - Dr. Devendra Rangacharya, Amrawati ---------- ४२४

८२ Understanding the Challenges of Teacher Educational Institutions in 21st Century - Prof.Bharti Malik, Devlali, Nasik ---------- ४२८

८३ Teaching Basic Language Skills Online: Issues and Challenges - Prof. Smita Borade, Nasik ---------- ४३३

८४ Yoga Education In Higher Education - 1) Dr.Sudhir Mane, 2) Dr. Prakash Rodiya, Latur ---------- ४३८

८५ NEP : 2020 And Indian Knowledge System - 1) Dr. Sudhir Panchgalle, Murum, Dist.Osmanabad. 2) Dr.Prakash Rodiya, Latur ---------- ४४४

८६ 21st Century Skills And NEP 2020 - Dr.Prakash Rodiya, 2) Someshwar Panchakshari, Latur ---------- ४४९

८७ A study of attitude of customers towards food delivery applications in Jalgaon city - Prof. Surekha Palve, Jalgaon ---------- ४५४

Impact of COVID-19 on Indian Agriculture

Dr. Swati D. Girase
Associate Professor,
Department of Geography,
Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya, Amravati.

Abstract :

This research paper aims is to show the positive as well as negativealsoimpact of COVID-19 pandemic on Indian agriculture. It will be explains that, how long lasting these changes may be happening on agriculture. Agriculture is the main occupation of the rural Indianpopulation.Although the nature of occupations has changed over time, agriculture is still the main source of livelihood for the majority of the rural population. However, farmers face many difficulties while doing this business. As a result, farmers seem to be stuck in a cycle of indebtedness. These problems are common in the agricultural sector. Farmers are facing the worst crisis in 2020. This crisis is contagious tothe COVID-19 virus, which has had an adverse effect on agricultural production. Due to the closure of markets, transportation system and closed borders, there is no rise in agriculture. Also, due to mass migration of labor, agriculture has suffered a lot. Farmer are uprooting the crops or disposing of the crops by turning the tractor in the field. The Corona epidemic has wiped out farmers, increasing their poverty and indebtedness.

Key Words :

Agriculture, kharif, rabi.

Introduction :

This is the main source of livelihood for the rural people butAgriculturm to be flourishing as there are many difficulties in this business. Debt appears to be the result of natural disasters, unpredictable commodity prices. However, the year 2020 has brought a different problem due to this for agriculture. However, the year 2020 has brought a different problem for agriculture. The Corona virus spread throughout the world and parlyzed the global economy. The Indian economy is in crisis virus. Naturally, this has had an adverse effect on the agricultural son Product sales are closed, borders are closed, labor migration is closed processing industries are closed, and warehouses are closed. The business appears to have collapsed. Facing these crises, saving oneself and farming business is a big challenge for the farmers.

Hypothetical Analysis :

During this pandemic lockdown period all living beings including birds, animals as well as plants were in vulnerable state of anxjety and uncertainty having impact on physical, mental, moral and economic health of individual and community along with the agriculture.

Research Objectives :

1. To know the importance of agriculture.
2. To study the effect of KOVID-19 on the agricultural sector.
3. To suggest solutions to the problems created in agriculture

Methodology :

The present research paper is based on secondary factual material Information is collected from newspapers and the internet.

Importance of Agriculture :

Agriculture is the backbone of the Indian economy. Agriculture provides direct and indirect employment. The need for food, fodder for animals is available only from agriculture. The industrial sector of the country is dependent on agriculture. Foreign exchange is derived from agriculture. This business seems to be important even in the 21st century.

Effect of Covid 19 on Agricultural Sector :

Agriculture is the main occupation of the rural people but this occupation is completely dependent on nature. Therefore, the farmer is plan this business throughout the year and taking the produce.Hoever natural calamities, unpredictable production,

ISSN No. 2394-5990

fluctuations incommodity prices are permanent problems in agriculture. For farmers, thereby season is more important than the kharif season, but this year the Rabin season appearstohave created a Corona crisis. Corona, a contagious disease, has been on lockdown in the country since March 22. The fourth phase of the lockdown will begin after the 17th. The lockdown has affected all sectors. The economy is stagnant. The laborers have migrated to their respective villages. Markets are closed. This has affected agriculture and farmers. The farmer was looking at rabi crops for profit as there was not much profit in the kharif season. Due to the availability of water, higher yielding crops were planted in less time. However, due to the Corona, the country was locked down and the planning of the farmers was completely thwarted. Apart from food grains and onions, vegetables, fruits and flowers have to be sold immediately. However, many workers migrated in the lockdown. As it is done, there are no laborers available for harvesting the goods, there are no transport facilities and there is no guarantee of getting a fair price in the market. With all the communication bans and border bans, it has become impossible to sell value. The administration is appealing not to rush to the markets as the Corona is rampant. Due to overcrowding, traders in some places have contracted Corona and markets have been closed. As a result, farmers are facing difficulties due to non-sale of goods. As a result, crops have been disposed of by turning tractors and uprooting orchards. There are no markets for dairy products and floriculture. The Corona has put the floriculture business in trouble as the wedding ceremony is not takingplace. The question before the farmers is how to sell milk. Product price shave started falling due to high inflow of goods into the markets and lack of consumers. But in the retail market, consumers have to buy goods at higher prices. Lack of storage planets, limited cold storages are causing the farmers to see their goods being destroyed. Goods cannot last long due to lack of processing industries. Although the governmer h decided to procure goods, the purchasing power and quota of the government is limited. This has been taken advantage of by traders and brokers. They have bought goods at low prices and stored them on the storage planet and they are seen selling goods at higher prices in lockdown. Nature is also furious as farmers cope with the Corona epidemic. In many places, unseasonal rains, hurricanes, and hailstorm shave caused severe damage to crops. In short, due to the Corona crisis,the farmer is completely stuck in a cycle of poverty and indebtedness. In short, due to the Corona crisis, the farmer seems to be completely stuck in the cycle of poverty and indebtedness. The role of the government, the people's representatives and the society will be very important to get handout of this problem.

Guidelines for Farmers by RBI and ICAR in World Pandemics :

The Indian Council of Agricultural Research (ICAR) and RBI have guided to farmers in complete lockdown. ICAR has some state-wise guidelines for farmers to be followed during the lockdown period inCOVID-19. The advisory mentions specific practices during harvest and threshing of various rabbi (winter sown) crops as well as post-harvest, storage and marketing of the farm produce. The Reserve Bank of India(RBI) has also declared specific measures that address the "burden off loans have been granted a moratorium of three months (till May 31) by debt servicing" due to COVID-19 pandemic. Agricultural term and crop banking institutions with 3% concession on the interest rate of crop loan sup to INR 300,000 for borrowers with good repayment- customer. On the every step government as well as NGO's tried to help the farmers.

Action Plan :

The Corona epidemic poses many challenges and challenges to the agribusiness.

1. The government should procure goods at reasonable prices.

2. Expansion of storage planets, promotion of processing industries to make the goods time-consuming.
3. Compensation to farmers.
4. Implement projects like online metro market everywhere.
5. Guide farmers to re-enable.
6. Provide online training to farmers on how to process manure at home. If the above measures are taken, it will help alleviate the problems of the farmers to some extent.

Conclusion :

COVID-19 virus became infected all over the world and its adverse effects on the agricultural sector began to be seen. Already in crisis due to the sale and purchase of goods, the farmer is mired in poverty, indebtedness and depression. It is certain that the farmer will rise again in the face of these problems, Fir Muskurayega India' or there will be no doubt that India will be self-reliant again.

Reference :

* Belluz, J. (2020). China's Cases of COVID-19- are Finally Declining. AWHO Expert Explains Why. Acessoem, 3.
* Carlos, W.G., Dela Cruz, C.S., Cao, B., Pasnick, S. & Jamil, S. (2020).COVID-19 Disease Due to SARS-CoV-2 (Novel|Coronavirus). . AmericanJournal of Respiratory and Critical Care Medicine, 201(4), P7-ps
* Chen, N., Zhou, M., Dong, X., Qu, J., Gong, F., Han, Y.,... & Yu, T. (2020)Epidemiological and Clinical Characteristics of 99 Cases of 2019Novel Coronavirus Pneumonia in Wuhan, China: A DescriptiveStudy. The Lancet, 395(10223), 507-513.
* Guan, W.J., Ni, Z.Y., Hu, Y., Liang, W.H., Ou, C.Q., He, J.X.,... & Du, B.(2020). Clinical Characteristics of Corona Virus Disease 2019 inChina. New England Journal of Medicine, 382(18), 1708-1720.
* Ho, CS., Chee, C.Y. & Ho, R. (2020). Mental Health Strategies to Combatthe Psychological Impact of Corona Virus Disease 2019 (COVID-19)Beyond Paranoia and Panic. Annals, Academy of Medicine, Singapore.Lu, H., Stratton, C.W. & Tang, Y.W. (2020). Outbreak of Pneumonia ofUnknown Etiology in Wuhan, China: The Mystery and theMiracle. Journal of Medical Virology, 92(4), 401-402.
* McKibbin, W.J. & Fernando, R. (2020). The Global Macroeconomic Impacts of COVID-19: Seven Scenarios.
* Rajkumar, R.P. (2020). COVID-19 and Mental Health: A Review of the Existing Literature. Asian Journal of Psychiatry, 102066.Rao, TS., Asha, M.R., Ramesh, B.N. & Rao, K.J. Indian. loun'ialofGTome.
* Roy, D., Tripathy, S., Kar, S.K., Sharma, N., Verma, S.K. & Kaushal, V.(2020). Study of Knowledge, Attitude, Anxiety & Perceived Mental Healthcare Need in Indian Population during COVID-19Pandemic. Asian Journal of Psychiatry, 102083.
* WHO. Mental health of Older Adults. World Health Organization. https/www.who.int/newsroom/fact-sheets/detail/mmental-health-of-older-adults. Published 2017. Accessed 4 April, - 2020.
* World Health Organization. (2020). Mental Health and Psychosocial Considerations during the COVID-19 Outbreak, 18 March 2020Organization(No. WHO/2019-nCoV/Mental Health/2020.1)- World Health

Wadve Sir 23-24

Bharatiya Seva Sadan's

Smt. Radhadevi Goenka College For Women, Akola

(Certified Minority Institution) (Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)

NAAC Accredited "A" Grade with CGPA 3.07 in III Cycle

CERTIFICATE

One Day International Multidisciplinary Conference

on

ECO FEMINISM

Organized by

Departments of Languages

This is to certify that Dr. / Mr. / Mrs. / Ms. Amol Dashrathrao. Wadve

has participated and presented the paper entitled संगीतातील स्त्री पर्यावरण वादी दृष्टिकोन

in One Day International Multidisciplinary Conference on **"ECO FEMINISM"** held on 4th November, 2023, organized by Departments of Languages, Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola, Maharashtra, India.

Diliprag Goenka	[signature]	[signature]	CRumale
Mr. Diliprai Goenka	Dr. [illegible]	Dr. Swapnil Ingole	Dr. Charushila Rumale
President	Dept. of English	Dept. of Marathi	Principal
Bharatiya Seva Sadan	Convener	Convener	Smt. RDG College for Women, Akola

Empowerment of Women through Economic Independence for the Betterment of Society.

4G 12:40 PM 4G 23%

← mar -D.pdf

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

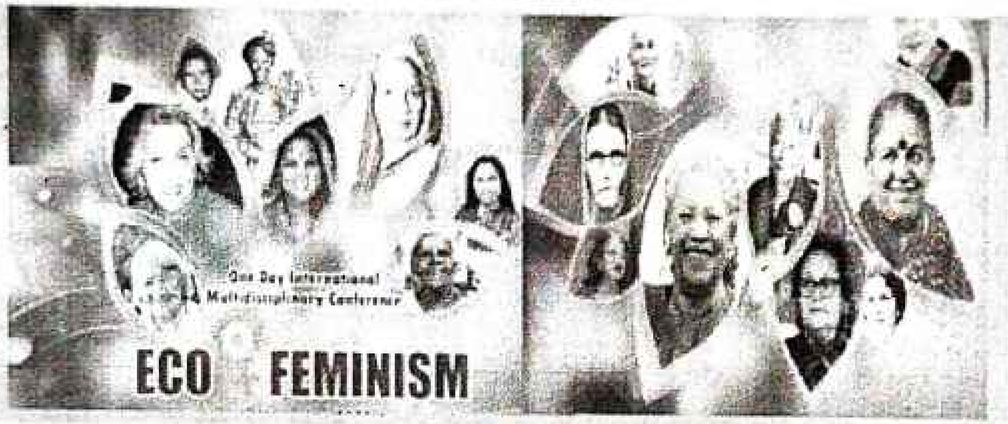

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Pu...

4G 12:40 PM 4G 23%

← mar -D.pdf

Impact Factor – (SJIF) –8.632 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November – 2023

ISSUE No - (CDXXXVI) 436

One Day International Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Charushila Rumale
Executive-Editor
Principal,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola (M.S.)

Editors

Dr.Umesh Patil
Dept. of Marathi
Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Dr. Swapnil Ingole
Dept. of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

2/5

4G 12:39 PM 4G 24%

mar -D.pdf

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDXXXVI) 436-D
ISSN : 2278-9308
November, 2023

38	व. पु. काळे यांच्या 'गुलमोहर' कथा संग्रहातील निवडक पुरुष व्यक्तिरेखा **हेमंत एकनाथराव पदमने**	140
39	संगीतातील स्त्री पर्यावरण वादी दृष्टीकोण **प्रा. अमोल दशरथराव वाडवे**	143
40	महाराष्ट्रातील महिलांचा संस्कृत संस्था आणि नियतकालिकांमधील सहभाग **डॉ . कल्याणी अनंत काळे**	145
41	स्त्री मुक्ती के लिए कर्तृत्ववान महिलाओंका योगदान **डॉ. गजानन गणपत वानखडे**	150
42	पारिस्थितिक नारीवाद को बढ़ावा देने में गृहअर्थशास्त्र की भूमिका **प्रा.डॉ.राधा रू. सवजीयानी**	152
43	महादेवी वर्मा के काव्य में प्रकृति-चित्रण **डॉ. ज्योति एन. मंत्री , सौ. संगीता अजयकुमार शर्मा**	158
44	सांगीतिक साहित्य और स्त्री पर्यावरण वाद **सहा. प्रा.राहुल बापुराव सोनवणे**	162
45	भारतीय संगीत और पर्यावरणीय—नारीवाद **प्रा. अनिल प्रल्हाद निंबाळकर**	167
46	वैदिक वाङ्मय आणि पर्यावरणातील स्त्री भूमिका **प्रा. किरण र. नागपूरकर**	171
47	भारतीय महिला डॉक्टरों पर व्यावसायिक तनाव कोविड-19 के दौरान का विश्लेषणात्मक अध्ययन **श्वेता भारती**	174
48	आर्यकाव्ये नारीपर्यावरणंच **प्रीतिः शर्मा**	179
49	वैदिकसंहितासु नारीपर्यावरणयोः चेतना **अनूपकुमारः**	185
50	पुराण तथा पर्यावरण **Mrs. Swapna Vishal Tayde**	191

संगीतातील स्त्री पर्यावरण वादी दृष्टीकोण

प्रा. अमोल दशरथराव वाडवे

(सहाय्यक प्राध्यापक)महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती.

amolwadve1978@gmail.com

प्रस्तावना :— भारतीय समाजातील स्त्रियांचा विचार करत असताना वेदकाळापासून सुरवात करावी लागेल. प्राचिन संस्कृतीमध्ये सुरवातीला स्त्रियांना हक्क मान्य होता त्यामुळे निश्चितच स्त्रियांचा दर्जा हा उच्च स्वरूपाचा होता. स्त्रिला विवाहाच्या बाबतीत स्वातंत्र्य होते. तसेच वेदकाळात बालविवाह करण्याची पध्दती देखील अस्तित्वात नव्हती, स्त्रीया या पुरूषांच्या बरोबरीने यज्ञात सहभागी होत असत, तसेच वेदकाळात मुलींवर विवाहपुर्वी उपनयन संस्कार केले जात असत. शिक्षण सुध्दा दिले जात असत, म्हणजेच याचाच अर्थ स्त्रिया हुशार आणि तत्वज्ञानी होत्या. समाजात त्यामुळे त्यांना उच्च दर्जाचे स्थान होते. पुढे परिस्थिती बदलत गेली कुटूंबाची संख्या वाढत गेली स्त्रीला घरातच गुंतून रहावे लागले.

भारतीय संस्कृतीत स्त्रीला मानाचे स्थान देवून तिचा गौरव केलेला आहे. आतापर्यंतच्या साहित्य लेखनात तिची महतीही गायलेली आहे. मात्र समाजात तिला कायमस्वरूपी दुय्यम वागणूकच दिलेली आहे. पारंपारिक समाज व्यवस्थेने स्त्रीचे स्वत:चे अस्तित्व जरी नाकारले असले तरीही सामाजिक बंधनासोबत कौटूंबिक बंधने तिच्यावर लादली. स्त्रीयांच्या व्यक्तीमत्वाला समाजात संगीत कला क्षेत्रात नुसते स्थानच नाही तर, त्यांना स्त्री म्हणून त्यांची वेगळी जागा निर्माण केली हा एक स्त्रीवाद आहे. स्वत:च्या पायावर उभी राहीलेली स्त्री आता पुरूषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करू लागली आहे. शैक्षणिक प्रवासातून नोकरी व्यवसायात अधिकार पद भुषविणारी स्त्री अनेक ठिकाणी दिसू लागली. संगीत क्षेत्रात तिची झेप आकाशाला गवसणी घालणारी आहे. आज स्त्रियांच्या समस्या या वेगळया प्रकारच्या आहेत तीची होणरी घुसमट ही वेगळी आहे. खरे तर तिची होणारी तडफड आधीपण होती आणि आताही आहे. फक्त त्याचे स्वरूप बदलले आहे. काही संगीत क्षेत्रातील स्त्रियांनी त्या मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संगीत क्षेत्रात असो वा कोणत्याही क्षेत्रात असो स्त्रीकडे कुणी वस्तु म्हणून पाहू नये कुटुंबात समाजात तिला माणूस म्हणून जगात यावे तिच्या भावनांचा आदर व्हावा एवढी सर्वसामान्य व रास्त जीवन जगण्यास लागणारी मुभा स्त्रीला हवी असते. ती खंबीर असते. संघर्ष तिच्या पावलोपावली आहे स्त्रीयांची समाजातील स्थिती विदारक आहे. परंतु पर्यावरणीय दृष्टीकोण ठेवून सांगितीक माध्यमाने स्त्री सद्यस्थितीत बदलू पहात आहे. सांगितीक क्षेत्रात काम करित असतांना स्त्री मनोरंजन करीत असते तरी विविध नाती जपतांना दिसते कळत नकळत पुरूष वर्गाला संस्कारीत करीत असते. स्त्री ही एक चांगली गायीका, नृत्यांगणा, वादक एक श्रेष्ठ कलाकार म्हणून समाजाने स्वीकारावे हीच अपेक्षा असते. स्त्री खुप मोठे कार्य करू शकते, विश्वाची प्रगती करतांना तीची मदत होऊ शकते, ती प्रेरणा बनू शकते, कारण तिचे गुण हृदयाशी संबधीत आहेत. सहहृदय असलेली स्त्री कोणालाही दुःखा:त ठेवू शकत नाही. स्त्रीच्या कलेचा, तिच्या दयेचा चेतनेचा आज पूर्ण उपयोग होत नाही आज ही स्त्री बुध्दीवान असून तीला योग्य मार्ग मिळतांना जो त्रास सहन करावा लागतो. जो संघर्ष करावा लागतो ती जर व्यर्थ वस्तु साधनामध्ये अडकली नाही तर फार मोठी क्रांती होऊ शकते.

भारतीय संगीतात लोकगीत, लोकसंगीत शास्त्रीय संगीत यामध्ये स्त्रीयांचा खुप मोठया प्रमाणात सहभाग पहायला मिळतो. लावणी, नांदी, गोंधळ, वगनाट्य, तमाशा, अशा अनेक माध्यमात स्त्री ही सक्षम भुमिका आपली मांडताना दिसते. पुर्वी स्त्री भुमिका हे पुरूष वजावत असत परंतु काळानूरूप सर्व भुमिका आता स्त्री मोठया प्रमाणात करित आहेत. नाटयक्षेत्र असो, चित्रपट सृष्टी असो, किंवा क्रिडाक्षेत्र असो, व्यावसायिक, ऑफिस कलाक्षेत्र असो अशा अनेक पैलू मध्ये स्त्रीयांनी आपले वर्चस्व स्थापन करण्याकरीता संघर्ष केला आहे.

मगील दोनशतका पासून उत्तर भारतातील संगीत क्षेत्रात महीलांचा प्रवास हा त्यांच्या जिवनात संघर्षमय होता अशाच समाजात गंगूबाई हंगल, बेगम अख्तर, केशरबाई केरकर, मोघुबाई कुर्डीकर, सिध्देश्वरी देवी अशा अनेक नामवंत गायिका आपल्या कृतिव्दारे समाजात नावलौकिक

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDXXXVI) 436-D | November, 2023

मिळविल होत्या, परंतु समाजातील पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रीयांची अवहेलना करण्यात आली त्यामुळेच स्त्रीवादाची सुरूवात झालेली दिसून येते. पुरुष प्रधान संस्कृतीत अजूनही स्त्रीया फार कमी संख्येने आहेत त्यांना टिकुन सहण्यासाठी खूप कष्ट करावे लागतात, कौशल्य सिध्द करावा लागत. ज्या स्त्रीयांनी संगीतातील गायन, वादन, नर्तन कलेत प्रवेश केला व कौशल्य सिध्द केल त्यांच धाडस म्हणजे एव्हरेस्ट चढण्या एवढच आहे, या स्त्रीयांचा प्रवास आश्चर्यकारक असा आहे तसाच प्रेरणादायी सुध्दा आहे.

समाजात स्त्री प्रतिमा हया घडविल्या बनविल्या व बिघडविल्या जातात काळाच्या गरजेनुसार या प्रतिमांचे सौंदर्यीकरण व विकृतीकरण होत आलेले आहे. स्त्री प्रतिमाच्या बाबतीत हे प्रतिमा प्रदर्शन अधिक झाले; पण त्याचा वास्तव्याशी काहीही संबंध नव्हता. स्त्रियांना स्वत:च्या हक्कासाठीच नाही, तर स्वत:च्या शरीरासाठी सुध्दा भांडावे लागले आहे. स्त्री ही संस्कारातून घडत जात नसुन तिच्या पूर्वनियोजित प्रतिमामधून घडविली जाते. जेव्हा स्त्रीयांना स्वत्वाची जाणिव होते. तिला आपल्या व्यक्तीमत्वाचा अर्थ कळतो, तिला तिच्या अस्मितेचा सार्थ कळतो तिचे हक्क, अधिकार कळतात, तिच्या अवमुल्यनाची व शोषणाची जाणिव होते आपल्या दडपल्या जाणाऱ्या स्वतत्वाची जाणिव होते तेव्हाच स्त्रीवाद निर्माण होते.

आज स्त्री आपल्या अनूभवाचे वर्णन बिनधास्त करीत आहे तिला कोणाचेही दडपण नाही विविध क्षेत्रात ती काम करित असताना दिसत आहे. संगीत क्षेत्रात काम करित असतांना वेळेचे नियोजन, तंत्रज्ञाना विषयी माहीती, वेगवेगळया वादयाचे अनुकरण, शिकण्याची आवड अशा सांगितीक व्यावसायिकता आणि कलात्मकता असे दोन्ही पैलु स्त्रियांनी आत्मसात केले आहे ती खऱ्या अर्थाने उप्रयत्नवादी होत आहे.

संगीत क्षेत्रामध्ये कार्यरत असलेली स्त्री आपल्या सुमधूर आवाजाने समाजात एक छाप सोडून जाते उदा. स्व. स्वरसम्राज्ञी लता दिदी ज्यांनी आजवर गायलेली अनेक गिते जुण्या पिढी पासुन तर नवीन पीढी पर्यंत पोहचवली. पर्यावरणीय दृष्टीकोणातून ती खऱ्या अर्थाने समाजात संगीत प्रति प्रेम व आदर निर्माण करण्याचे कौशल्य हे त्यांना प्राप्त झाले आहे. नावलौकिक मिळवत असतांना त्यांनी केलेला त्याग, समर्पण तेवढेच महत्वाचे आहे. संपुर्ण जिवन कलेला वाहून घेणाऱ्या अजरामर असलेली ती एक स्त्रीच आहे.

कौटूंबिक व्यवस्थापनेत स्त्रियांचे महत्वपूर्ण स्थान आहे तसेच पर्यावरण व्यवस्थापनेत सुध्दा ती महत्वपुर्ण भुमिका वजावू शकते. आज संगीत क्षेत्रात काम करित असतांना तीच्या मधूर वाणीने प्रेक्षकाना भूरळ घालते तिच्या सुमधूर वाणीने समाजाच्या विकासातून देश व देशाच्या विकासातून संपुर्ण विश्वाचे पर्यावरण संतुलित राहण्यास मदत होते हे एक निर्विवाद सत्यच आहे.

संगीतकारानी व कलाकारांनी स्त्रीच्या वेदना आणि समानतेसाठी लढण्याची उत्कटता त्यांच्या संगीता सह एकत्र केली, पौराणिक व निषेध गाणी स्त्रीयांनी लिहली आपल्या नाजूक व मधूर आवाजाचा वापर सुध्दा करण्यात आला. अशी अनेक लोकप्रिय गाणी समाजात लोकरंजन आणि लोकजागृती करीता म्हणण्यात आली. त्या करीता स्त्रीयांचा पर्यावरणवादी दृष्टीकोणच आपणास दिसतो.

निष्कर्ष :—

संगीत क्षेत्रात स्त्रीयांनी आपल्या वेदना आणि समानतेसाठी लढण्याची उत्कटता त्यांच्या संगीतासह एकत्र केली पुरूष प्रधान संस्कृतीत आपले स्थान मिळविण्यासाठी वैचारिक दृष्टया परिवर्तन वादी ठरली, आज समाजात स्त्रीचे परिवर्तन समाज सुधारण्या करीता होत आहे. हाच खऱ्या अर्थाने स्त्रीयांना समाजाप्रती पर्यावरणीय दृष्टीकोण दिसून पडतो.

संदर्भ :—

१. प्रा. डॉ. ज्योती लांजेवार — 'भारतीय समाज आणि स्त्री' सुगावा प्रकाशन, पुणे — २००५
२. https//enn.wikipedia.org.Feminism
३. डॉ. शर्मा सत्यवती — संगीत का समाजशास्त्र
४. आ.ह. साळुंखे — हिंदू संस्कृती आणि स्त्री (फेब्रु २०११)

Wadve SIV 23-24

International Conference

On

"Recent Trends in Humanities, Commerce and Sciences-2024"

Organized by

Pratibha Shikshan Prasarak Mandal Januna's

GHULAM NABI AZAD ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, BARSHITAKLI DIST. AKOLA (MS) INDIA

Affiliated to SGBA University, Amravati.

NAAC RE-ACCREDITED WITH "A" GRADE

I R T H C S - 2 0 2 4

Certificate

This is to Certify that, Prof./Dr./Mr./Miss **Amol Dashrathrao Wadve**

of **Mahatma Jyotiba Fule Mahavidyalaya, Amravati.** has participated/presented a paper

(Oral/Poster) entitled **सांगितिक वाटचालीत प्रसार माध्यमाची भूमिका**

in the Conference IRTHCS-2024 held at Ghulam Nabi Azad Arts, Commerce and Science

College, Barshitakli Dist. Akola on 10th March, 2024.

DR. PRAVEENKUMAR RATHOD IQAC CO-ORDINATOR	PROF. DR. PRAVEEN DESHMUKH ORGANISING SECRETARY	PROF. SUDHIR RAUT CO-CONVENER	PROF. DR. TARESH AGASHE CONVENER AND IN-CHARGE PRINCIPAL

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - XII Issue - II March - August - 2024

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal No. 47026

Single Blind Review/Double Blind Review

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2023 - 7.537
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	आदिवासी स्त्रियांची जीवनपद्धती व मानवी मूल्य ओपासना प्रा. डॉ. विठ्ठल जीवतोडे	१-६
२	बंजारा जमात आणि त्यांची लोकगीते अमोल अमरसिंग चव्हाण	७-११
३	भारतीय चित्रपट संगीत प्रचाराचे एक प्रभावी माध्यम-आकाशवाणी प्रा. डॉ. जगन्नाथ खै. इंगोले	१२-१३
४	शास्त्रीय संगीताच्या प्रचाराकरिता प्रसार माध्यमाची विशेष भुमिका गजानन बाळासाहेब काळे	१४-१७
५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारातील प्रासंगिकता प्रा. विजया ना. शिरसाट	१८-२२
६	मराठा समाजातील महिलांची सद्यस्थिती व परिवर्तन डॉ. सुनिता तुकारात राठोड (गोरे)	२३-२७
७	संगीतातील संशोधन पद्धती डॉ. नेत्रा श्रीकांत तेल्हारकार	२८-३१
८	संगितिक वाटचालीत प्रसार माध्यमाची भूमिका सहा. प्रा. अमोल दशरथ वाडवे	३२-३४
९	पालि साहित्यातील जातक कथांचे महत्त्व सुरेखा प्रल्हादराव तायडे प्रा. डॉ. चिंचोलीकर अश्वनीकुमार नामदेवराव	३५-३९
१०	कव्वाली या गीत प्रकाराचा उगम विकास व वाटचाल श्री. प्रशांत डी. राजवर्धन डॉ. राजीव बोरकर	४०-४५
११	बंदिश - शास्त्रीय संगीतातील अमुल्य ठेवा श्री. राजू लक्ष्मणराव सरकटे डॉ. राजीव बोरकर	४६-४८
१२	उच्च शिक्षणात प्रदर्शन कलांचा महत्व भाग्यरेखा रामरावजी नागमोते (कोंढ़ा) डॉ. अनिल दडमल	४९-५२

VOLUME - XII, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2024
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 7.537 (www.sjifactor.com) CC - 5

८. संगितीक वाटचालीत प्रसार माध्यमाची भूमिका

सहा. प्रा. अमोल दशरथ वाडवे
संगीत विभाग, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती.

सारांश

संगीत ही मानवाला निसर्गाने दिलेली अमूल्य देणगी आहे. मानवाला शारीरीक तसेच मानसिक विकासाकरीता प्राचिन काळापासनच संगीत हे महत्वपूर्ण ठरते. संगीत तज्ञानुसार मनुष्याच्या हृदयातील ठोके, नाडीचे स्पंदना मध्ये सुध्दा एक प्रकारे लय असते त्यानुसार मानवी शरीर हे संपूर्ण संगीतमयच आहे. मानवी जीवनात प्रत्येक कलेचे एक महत्वपूर्ण स्थान असते. संगीत कला ही सर्व श्रेष्ठ कला मानल्या जाते, गायन, वादन, नर्तन या तीन कलांचा समूह म्हणजे संगीत होय.

भारतीय संगीत हे समृध्दतेने नटलेले संगीत आहे. यामध्ये लोकगीत, सुगमसंगीत, शास्त्रीय संगीत असे अनेक प्रकार संगीताचे पहावयास मिळतात. या सर्व संगित क्षेत्रातील वाटचालीस प्रसार माध्यमाद्वारे जनसामान्य पर्यंत पोहचवू शकलो यात मात्र शंका नाही. संगीत सामान्यान पर्यंत पहचवण्याचे सक्षम माध्यम म्हणजे प्रसारमाध्यम आहे. जे त्याच्या उत्क्रांती पासून तर आज पावेतो कार्य करीतच आहे. देशाच्या जडणघडणीत जसे माध्यमे सक्षम कार्य करतात त्याचप्रमाणे संगीत घराघरात पोहचवण्याचे महान कार्य प्रसार माध्यमाद्वारे (मिडीया) झालेले आहे. वर्तमान युगात जनसामान्याच्या जवळ आपले आचार विचार, कला,संस्कृती,घडामोडी पोहचवण्या करीता प्रचार माध्यम एक दुवा आहे. प्रसार माध्यमांना आपण लोकशाहीचा चौथा आधार स्तंभ मानतो. या आधार स्तंभाने जनसामान्यांच्या समस्ये बरोबरच कलेचे संवर्धन ही प्रसार माध्यमांव्दारे झालेले आपणास पहावयास मिळते.

प्रस्तावना

जागतिकीकरणाच्या वर्तमान परिदृश्यात प्रसार माध्यमाचे बदलते स्वरूप व स्थान महत्वपूर्ण ठरते. आज प्रसारमाध्यमांचा कायापालट झालेला असून पारंपारिक माध्यमांसह अत्याधुनिक माध्यमानी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात पदार्पण केलेले आहे. आकार व दिशा देण्यात प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्वपूर्ण राहीलेली आहे. पूर्वीच्या काळातील आकाशवाणी, दूरदर्शन, रेडिओ, ग्रामोफोन, रेकार्ड इत्यादी प्रसार माध्यमे अस्तित्वात होती त्याचे वर्तमानात स्वरूप जरी बदलले असले तरी प्रसारमाध्यमाचे कार्य अविरत सुरू आहे. चित्रपट संगीत, सुगम संगीत, शास्त्रीय संगीत, नाटयगीत, गझल, भावगीत, लोकगीत अशा अनेक संगीताचा प्रचार प्रसार हे करीत असते. प्रसार माध्यमांव्दारे विविध प्रांतातील वेगवेगळया बोलीतील गायन वादनाचे कार्यक्रम राबविल्या जातात. त्यामुळे जनसामान्यात त्याची आवड निर्माण होत असते. विविध भारती, बिना का गीत माला या सारखे रेडीओवर येणारे कितीतरी कार्यक्रम जनसामान्याचे मनोरंजन करीत असतात. ज्या प्रमाणे संगीत हे मनुष्य जीवनाला सुगंधित करते तो कलाकार एक प्रकारे सांगितीक समाजकार्यच करीत असतो.

विसाव्या शतकामध्ये आकाशवाणी त्यानंतर दुरदर्शन हे दोन महत्वाचे तांत्रिक शोध लागले व ज्ञानमाहिती मनोरंजनाच्या क्षेत्रात अभूतपूर्व क्रांती घडून आली. आकाशवाणी वरून ज्ञान, माहिती, मनोरंजन, प्रबोधन या सोबतच शैक्षणिक पाठावर आधारित कार्यक्रमाचे ही प्रसारण शालेय विद्यार्थ्याकरीता करण्यात येवू लागले. नविन गायक वादक यांचे ही कार्यक्रम प्रसारित होत असत. त्यामुळे समाजाला अभिजात संगीताची जाण होऊ लागली. कधीही न ऐकलेले संगीत प्रसार माध्यमामुळे ऐकायला मिळाले जनसामान्यात संगीत कले विषयी आवड निर्माण होण्यास मदत झाली.

अतिप्राचिन काळापासून भारतीय संगीत अस्तित्वात आहे. संगीत कलेला सर्वश्रेष्ठ कलेचा दर्जा देवून भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य घटक म्हटल्या गेले आहे. कलेने भारतीय समाजात संस्कृती जोपासण्याचे कार्य केले आहे. निसर्ग निर्मीत संगीत समयानुरूप बदलत दरबाराची शोभा वाढवणारे संगीत २० व्या शतकात हळूहळू विज्ञानाच्या युगात नविन आविष्कारसह जनसामान्यात प्रचलित होत गेले. यामागे विशेष कार्य विज्ञान युगातील प्रसार माध्यमे आकाशवाणी, दुरदर्शन रेडीओ केंद्र ही आहेत.

भारतीय शास्त्रीय संगीत १६३८-३९ दरम्यान प्रख्यात कलाकार फैयाज खान, ओंकारनाथ ठाकुर, हिराबाई बडोदेकर, बडे गुलाम अली खान, गंगुबाई हंगल, बेगम अख्तर, यांचे रेडीओ या प्रसार माध्यमाद्वारे अनेक संगीत मैफिलीचा आनंद जनसामान्यापर्यंत पोहचला होता. भारतामध्ये सर्व प्रथम संगीत कलाकारांना आकाशवाणीने मंच प्रदान केला. त्यामध्ये शास्त्रीय संगीत, सुगम संगीत, लोकगीत यात वर्गवारी करून त्याचे ध्वनिपरिक्षण केले गेले व त्यानुसार त्यांना कार्यक्रमाकरीता आमंत्रित केले गेले. यात राजकीय पक्षाचे प्रचार होत गेले सोबतच जनसामान्याचे मनोरंजनासाठी खूप मोठे माध्यम मिळाले. कलाकारांच्या कले प्रति आगळा आंनद मिळाला. हळूहळू आकाशवाणीचा विस्तार होत गेला व क्षेत्रीय कलाकारांचा सहभाग कलाप्रदर्शनासाठी होत असत. पुढे अखिल भारतीय संगीत कार्यक्रमात चित्रपट संगीत वादयवृंद, गीतनाटय या सारखे कार्यक्रमांना श्रोत्यांचा प्रंचड प्रतिसाद मिळाल्यामुळे आकाशवाणी लोकप्रियतेकडे वाटचाल करू लागली या प्रसार माध्यमामुळे अनेक कलाकार आपली कला प्रदर्शित करू लागले.

प्रसार माध्यमात सिनेमाजगात सुध्दा अनेक कलाकारांना कला सादरीकरणाकरीता मंच प्राप्त झाला. संगीत निर्माण करणारे संगीतकार यांची संख्या वाढू लागली. वेगवेगळ्या प्रांतातुन जे संगीत निर्देशक आले त्यांनी आपल्या घराने आणि क्षेत्रातील संगीताच्या धुनातून सिनेमा जगात नविन लोकप्रिय असे गीत रचना स्वर रचना निर्माण केल्या. त्यामुळे सिनेसंगीत समृध्द होत गेले. बालवयातील मुले सुध्दा आपल्या गल्लीत गाणे गात असत.

एच.एम.व्ही., ट्विन् कोलम्बिया, हिंदुस्थान आणि यंग इंडिया कंपनी चे डिस्क रिकार्ड या काळात लाखोच्या संख्येने विकल्या गेली. धृपद, धमार, तराणा, भजन, गझल, दादरा आणि लोकगिते फिल्मी दुनियेत आल्यावर त्याच्या प्रसाराने जनसामान्याच्या आनंदाला सीमा राहत नसे. सिनेमा, संगीतकला, अभिनय कला अनेक अशा कला प्रसार माध्यमामुळे विकसित झाल्या.

गायकांन सोबतच संगीत दिग्दर्शक ची ही संख्या वाढु लागली. गुलाम मुहम्मद, एस.एन. त्रिपाठी, सरस्वती देवी, कृष्णराव चोणकर, आर.सी मदन मोहन. सलिल चौधरी, सी.रामचंद्र, हुस्नलाल भगतराम, शिवराम, ओ.पी. नयर तिमिर बरन, शंकर जयकिसन, वसन्त देसाई, कल्याणजी-आनंदजी,लक्ष्मीकांत प्यारेलाल, आर.डी.बर्मन अशी अनेक संगीत निर्देशके आपल्या दिग्दर्शनाच्या प्रचार प्रसारामुळे नावलौकीकास अजरामर आहेत. यामध्ये प्रसार माध्यमाची विशेष भूमिका आपल्याला दिसून येते.

जनसामान्यात सांस्कृतीक चेतना उत्पन्न झाली तेव्हाच संगीत साहित्य अन्य कलेचा चार ही अंगाने विकास होत गेला. त्याच काळात दूरदर्शनचा प्रभाव जनसामान्यात पडला. ज्या कलाकारांना नुसते कानाने ऐकत होते ते आता प्रत्यक्षात दिसु लागले. गायन, वादना व्यतिरिक्त नर्तनाचे कलाकार सुध्दा पहावयास मिळत होते. संगीत कार्यक्रमा व्यतिरिक्त संगीत आणि नृत्याचे धडे, संगीत पत्रिका,संगीत परिसंवाद संगीत प्रतियोगिता राष्ट्रीय वादवृन्द , पाश्चात्य संगीत, वृन्दगान, चित्रपट संगीत तसेच भारतीय प्रवाशांकरिता विविध रंगीबेरंगी कार्यक्रमाने श्रोत्याचे आणि जनसामान्याचे मनाला मोहणारे कला प्रदर्शन दुरदर्शन व्दारे प्रसारीत होत असत. या प्रसार माध्यमामुळे महान संगीतकार व त्यांच्या संबधित वृत्तचित्र आणि नाटक ही प्रदर्शीत होत गेले.

आकाशवाणी प्रसार माध्यमाने ९१ प्रसारण केंद्र आणि दुरदर्शन चे अनेक केंद्राने मानव समाजाला मनोरंजन देण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे सांगितिक वाटचालीत सुध्दा प्रसार माध्यमे अत्यंत उपयुक्त ठरली. आज आधुनिक तंत्रज्ञानाने प्रगती करीत असताना मनोरंजन प्रसार माध्यमांचे बऱ्याच प्रमाणात अविरत कार्य सुरूच आहे, व राहील.

निष्कर्ष

भारतीय संस्कृती जोपासण्याचे काम ही कला करीत असते. कलेला जनसामान्या पर्यंत पोहचविणे गरजेचे असते प्रसार माध्यमांनी कलेस जनसामान्यापर्यंत पोहचवून मानव समाजाला दिलेला मनोरंजनाचा अमुल्य ठेवा आहे. मानव जिवनात कलेचे महत्वपूर्ण स्थान असते. भारतीय संगीत समृध्दतेने नटलेले आहे. परंतु प्रसार आणि प्रचार करण्याची साधने नसती तर कदाचित विशिष्ट समूह, विशिष्ट घराने, विशिष्ट क्षेत्रापूरते मर्यादित राहीले असते. आज प्रसार माध्यमामुळे सामाजिक आचार विचार सोबतच कलेचीही देवाण घेवाण होते.

संदर्भ

१. मुलर लिवा स्थापित लोकशाहीत मास मिडीयाची तुलना

२. शास्त्रीय संगीत शिक्षत-समस्याक एवं समाधान, संपादक डॉ. अलकनंदा पाळनीटकर

३. कला संगम खण्ड-१, लेखक अजय देशपांडे, सई देशपांडे, प्रकाशक गांधी नगर नागपूर प्रथम प्रकाशक १० फेब्रु २०१८

४. 'बसंत' संगीत विशारद, डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग संगीत कार्यालय हाथरस (उ.प्र)

ISSN 2319 - 359X

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - XII Issue - II March - August - 2024

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal No. 47026

Single Blind Review/Double Blind Review

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2023 - 7.537
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	आदिवासी स्त्रियांची जीवनपद्धती व मानवी मूल्य जोपासना **प्रा. डॉ. विठ्ठल जीवतोडे**	१-६
२	बंजारा जमात आणि त्यांची लोकगीते **अमोल अमरसिंग चव्हाण**	७-११
३	भारतीय चित्रपट संगीत प्रचाराचे एक प्रभावी माध्यम-आकाशवाणी **प्रा. डॉ. जगन्नाथ खै. इंगोले**	१२-१३
४	शास्त्रीय संगीताच्या प्रचाराकरिता प्रसार माध्यमाची विशेष भुमिका **गजानन बाळासाहेब काळे**	१४-१७
५	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारातील प्रासंगिकता **प्रा. विजया ना. शिरसाट**	१८-२२
६	मराठा समाजातील महिलांची सद्यस्थिती व परिवर्तन **डॉ. सुनिता तुकारात राठोड (गोरे)**	२३-२७
७	संगीतातील संशोधन पद्धती **डॉ. नेत्रा श्रीकांत तेल्हारकार**	२८-३१
८	संगितीक वाटचालीत प्रसार माध्यमाची भूमिका **सहा. प्रा. अमोल दशरथ वाडवे**	३२-३४
९	पालि साहित्यातील जातक कथांचे महत्त्व **सुरेखा प्रल्हादराव तायडे** **प्रा. डॉ. चिंचोलीकर अश्वनीकुमार नामदेवराव**	३५-३९
१०	कव्वाली या गीत प्रकाराचा उगम विकास व वाटचाल **श्री. प्रशांत डी. राजवर्धन** **डॉ. राजीव बोरकर**	४०-४५
११	बंदिश - शास्त्रीय संगीतातील अमुल्य ठेवा **श्री. राजू लक्ष्मणराव सरकटे** **डॉ. राजीव बोरकर**	४६-४८
१२	उच्च शिक्षणात प्रदर्शन कलांचा महत्व **भाग्यरेखा रामरावजी नागमोते (कोंड्रा)** **डॉ. अनिल दडमल**	४९-५२

VOLUME - XII, ISSUE - II - MARCH - AUGUST - 2024
IDEAL - ISSN - 2319 - 359X - IMPACT FACTOR - 7.537 (www.sjifactor.com) CC - 5

३. भारतीय चित्रपट संगीत प्रचाराचे एक प्रभावी माध्यम-आकाशवाणी

प्रा. डॉ. जगन्नाथ खी. इंगोले
संगीत विभाग, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती.

सारांश

भारतीय लोकांना आनंद देण्याचे महान कार्य आकाशवाणी या प्रसार माध्यमाने केले. भारतात इ.स.1923 मध्ये काही शहरात आकाशवाणी प्रसार माध्यमाचे कार्य सुरू होवून, इ.स. 1936 मध्ये ऑल इंडिया रेडिओची स्थापना करण्यात आली. संपूर्ण भरतात आकाशवाणीच्या नऊ केंद्राद्वारे विविध प्रसारणाचे कार्य होऊ लागले. इस. 1936-37 नंतर आकाशवाणीने विविध भाषांचे प्रसारण सुरू करून, भारतात एक मोठे जाळे विनले होते. देशातील व देशाबाहेरील राजकीय, सामाजिक आर्थीक घडामोडींचे प्रसारण लोकांपर्यंत पोहचविण्याचे एक प्रबळ माध्यम आकाशवाणी ठरले होते.

"भारतीय लोकांकडे मनोरंजनाचे कोणतेही साधन नव्हते, त्यामुळे संगीत कलेचा चाहता वर्ग सहजपणे रेडिओ 'सिलोन' द्वारा प्रसारीत कार्यक्रमाकडे आकर्षित झाला होता." (3) प्रत्येक भारतीय आपल्या व्यस्त जीवनातील वेळ काढून रेडिओवर प्रसारित होणारे कार्यक्रम ऐकत होता. हा कालखंड आकाशवाणी प्रसार माध्यमांद्वारे भारतीय लोकांना प्रचंड प्रभावित करणारा ठरतो.

प्रस्तावनाः

भारतीय लोकांना आनंद देण्याचे महान कार्य आकाशवाणी या प्रसार माध्यमाने केले. भारतात इ.स. 1923 मध्ये काही शहरात आकाशवाणी प्रसार माध्यमाचे कार्य सुरू होवून, इ.स. 1936 मध्ये ऑल इंडिया रेडिओची स्थापना करण्यात आली. संपूर्ण भरतात आकाशवाणीच्या नऊ केंद्राद्वारे विविध प्रसारणाचे कार्य होऊ लागले. इस. 1936-37 नंतर आकाशवाणीने विविध भाषांचे प्रसारण सुरू करून, भारतात एक मोठे जाळे विनले होते. देशातील व देशाबाहेरील राजकीय, सामाजिक आर्थीक घडामोडींचे प्रसारण लोकांपर्यंत पोहचविण्याचे एक प्रबळ माध्यम आकाशवाणी ठरले होते. देशातील नामवंत कलावंतच्या मैफली आकाशवाणीद्वारे प्रसारीत होत होत्या. अनेक नामवंत कलाकारांनी आपल्या व्यावसायिक जीवनाची सुरूवात या माध्यमाद्वारे केली. त्यात संगीतकार रोशन, मदन मोहन, पार्श्वगायक मोहम्मद रफी, तलत महमुद इत्यादी कलावंतांचा समावेश आहे.

इ.स. 1949 हे वर्ष 'आकाशवाणी' साठी अत्यंत महत्वाचे ठरले कारण या वर्षी आकाशवाणी 'सिलोन' केंद्राद्वारे सर्वात अधिक 78 आर.पी.एम. रिकॉर्डस संग्रही करून लोकांसाठी मनोरंजनाचे मोठी दालण उघडले. इ.स. 1952 साली आकाशवाणी केंद्र 'सिलोन' द्वारा प्रसारीत होणारा "बिनाका गीत माला" हा इतिहासातील पहिला प्रयोजित कार्यक्रम होता. "हा कार्यक्रम भारतीय चित्रपटाच्या इतीहासातील एक क्रातीकारी कार्यक्रम होय." (1) त्यामुळेच या कालखंडात "रेडिओ सिलोन भारतीय कला जीवनासाठी नव्हे तर दैनंदिन जीवनणाचे अविभाज्य अंग बनले होते."(2)

"भारतीय लोकांकडे मनोरंजनाचे कोणतेही साधन नव्हते, त्यामुळे संगीत कलेचा चाहता वर्ग सहजपणे रेडिओ 'सिलोन' द्वारा प्रसारीत कार्यक्रमाकडे आकर्षित झाला होता." (3) प्रत्येक भारतीय आपल्या व्यस्त जीवनातील वेळ काढून रेडिओवर प्रसारित होणारे

कार्यक्रम ऐकत होता. हा कालखंड आकाशवाणी प्रसार माध्यमांद्वारे भारतीय लोकांना प्रचंड प्रभावित करणारा ठरतो. या काळात भारतीय समाजात 'रेडीओ' अत्यंत महत्वाचे व प्रतिष्ठेचे साधन मानले जात होते. ''भारतीयांना एका वेळेचे जेवन नसले तरी फारसा फरक पडत नव्हता परंतु रेडिओ वर प्रसारीत कार्यक्रम न ऐकणे त्याला मान्य नव्हते.'' (4) 'सिलोन' या वाहीनी द्वारे प्रसारीत ''बिनाका गीत माला'' या कार्यक्रमाने भारतीय समाजाला वेड लावले होते. या कार्यक्रमाचे उद्घोषक 'अमीत सयानी' यांच्या भारदस्त (आकर्षक) आवाजने या कार्यक्रमाला अधिक लोकप्रियता मिळवून दिली. त्यांच्या बाहेर पडणारा मुखातून 'बहनो और भाईयो' हा शब्द प्रयोग ऐकण्यासाठी रसिक आतुर होत असते. या कार्यक्रमाचा प्रचंड प्रभाव भारतीय संगीत रसीकावर झाला होता. त्यामुळेच 'सिलोन' या आकाशवाणी केंद्राची लोकप्रियता अधिक वाढली होती. हीच लोकप्रियता आपल्या वाट्याला यावी म्हणून विविध भारती या वाहिनीने 'संगीत सरिता' या कार्यक्रमाचे प्रसारण सुरू केले होते. परंतु त्याला ''बिनाका गीत माला''या कार्यक्रमाएवढी लोकप्रियता प्राप्त होऊ शकली नाही. हा संपूर्ण कालखंड आकाशवाणी प्रसार माध्यमाच्या प्रभावाचा काळ होता. त्याकाळात विविध केंद्राद्वारे हिंदी चित्रपट गीताचे वेगवेगळे कार्यक्रमाचे प्रसारण होत होते. त्यात ''हमेशा जवा'', आवाज दे कहाँ है, तामील-ए-इरशाद इत्यादी कार्यक्रमाचा समावेश होता. आकाशवाणी व्दारे प्रसारीत अशा विविध कार्यक्रमातून हिंदी चित्रपट संगीताचा चाहता वर्ग मोठया प्रमाणावर निर्माण झाला. या कार्यक्रमापासून लोकांना गायक संगीतकार गीतकारांची ओळख होवून चित्रपट गितांची आवड निर्माण करण्यास महत्वाचे कार्य ठरले.

भारतीय संगीताला लोकापर्यंत पोहचवून त्यांची रुची अधिक प्रमाणात वाढवण्याचे मोठे कार्य आकाशवाणी व्दारे झाले.

निष्कर्ष

मार्गील काळात भारतीय चित्रपट संगीताला विविध कार्यक्रमाव्दारे प्रसारित करून, चित्रपट संगीत अधिक लोकप्रिय करण्यासाठी आकाशवाणी एक प्रभावी माध्यम होते.

संदर्भ

१. कला संगम खंड I, अजय देशपांडे, सई देशपांडे गांधी नगर नागपूर, प्रकाशक, सई देशपांडे गांधी नगर नागपूर

२. संगीत विशारद वसंत हातरस प्रकाशराव, उ. प्रदेश

३. https: //www.bbc.com artictes

Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

SUSTAINABLE DEVELOPMENT : IMPLEMENTATION IN HUMAN DEVELOPMENT

October -2023

ISSUE No- (CDXXX) 430

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editors

Dr. Sunil Akhare
Principal
Arts & Science College
Kurha, Dist. Amravati

Dr. Ajay Solanke
Principal
Shivramji Moghe Arts, Commerce and Science College
Tq. Kelapur, Dist. Yavatmal.

Dr. Anil Korpenwar
Principal
Rajiv Vidnyan
Va Vanijya Mahavidhyalay,
Zari-Jamni Dist. Yavatmal

Dr. Nitin Singhavi
I/C. Principal
Sardar Patel
Arts and Commerce College,
Mohada, Tq. Kelapur, Yavatmal.

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor - (SJIF) -8.632 ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October -2023

ISSUE No - (CDXXX) 430

SUSTAINABLE DEVELOPMENT : IMPLEMENTATION IN HUMAN DEVELOPMENT

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Editors

Dr. Sunil Akhare
Principal
Arts & Science College, Kur
ha, Dist. Amrava

Dr. Ajay Solanke
Principal
Shivramji Moghe Arts, Commerce and Science College,
Tq. Kelapur, Dist. Yavatmal.

Dr. Anil Korpenwar
Principal
Rajiv Vidnyan
Va Vanijya Mahavidhyalay,
Zari-Jamni Dist. Yavatmal

Dr. Nitin Singhavi
I/C Principal
Sardar Patel Arts and Commerce College,
Mohada, Tq. Kelapur, Yavatmal.

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632 ISSUE No - (CDXXX) 430
ISSN : 2278-9308
Octember, 2023

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Environmental Hazards Caused By Mining **Dr. Omprakash B. Munde**	1
2	A study on impact of Education in Promoting Sustainable Development of Human **Dr. J. D. Gupta**	5
3	Environmental Monitoring and Metal Oxide Semiconductors Gas Sensors. **Suyog Surendra Mankar**	10
4	Knowledge Gaps in Mathematical Models for Sustainable Development: Bridging Theory and Practice **Sandip Madhavrao Pawar**	14
5	Harnessing the Power of Physics for Sustainable Development: Recent Advances and Future Prospects **Pragati K. Tale**	18
6	Physical Fitness And Psychology Of An Old Age People **Mr. Sunil G. Dhakulkar**	22
7	Meditation And Yoga: A Healthy Way Of Living **Prof. Sachin J. Kokode**	25
8	Bridging the Gap: Unravelling the Enigmatic Realm of Traditional Health Care Systems **Vikas Manohar Kothare**	29
9	Importance Of Sustainable Development In Future **Dr. Pawan Kumar Gupta**	32
10	Assessing the Impact of Dimethoate and Chlorpyrifos Pesticides on Chlorophyll Content of Vicia faba L. **Santosh G. Atram**	37
11	A Comparative Analysis of Emotional Intelligence VariationAcross Combative Players **Dr. Khushal J. Alaspure**	40
12	Agri-Tourism Development in Maharastra **Prof. Abhijit Prabhakar Dod ,Dr. Sunil B. Akhare**	47
13	२०२३ मधील नैसर्गिक आपत्त्याचे भौगोलीक अध्ययन प्रा. डॉ. विजय के. टोम्पे प्रा. डॉ. सचिन एन. भोंबे,	50
14	कृषीच्या शाश्वत विकासासाठी मृदा आणि जलसंधारणाची आवश्यकता **प्रा. डॉ. दीपक उदयराज अंबोरे**	54
15	अडाण नदी खोऱ्यातील आठवडी बाजार केंद्राची वैशिष्ठ्ये डॉ. तिलकचंद जि. धोटे प्रा. कुणाल अनिलराव झोटींग	59
16	आदिवासी समुदाय का पर्यावरण संरक्षण में योगदान डॉ. संगीता भांगडिया मालाणी	65
17	Effect Of Biorhythms On Positive Mental Health Of Athletics Track Event Players Retired From Competitive Arena **Mr. Nilesh S. Ingole**	70
18	Optimizing Resource Allocation for Sustainable Development: A Mathematical Modelling Approach **Kunal Singh Manoj Singh Kale**	73
19	Global Warming and Sustainability: Understanding the Beliefs of Marketing Faculty **Chetan Harishchandra Rathod**	77
20	A Primary Study on the Role of Sustainable Tourism in Socio- Economic Development in Birbhum District of West Bengal **Sandipan Ganguly, Dr. Sunil B. Akhare**	82

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.632 ISSUE No - (CDXXX) 430

ISSN : 2278-9308
Octember, 2023

कृषीच्या शाश्वत विकासासाठी मृदा आणि जलसंधारणाची आवश्यकता

प्रा. डॉ. दीपक उदयराज अंबोरे
सहयोगी प्राध्यापक व भूगोल विभाग प्रमुख
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती – ४४४६०५
मोबाईल क्र – ९७३०१९८६७८, इमेल – deepakambore710@gmail.com

सारांश

सतत वाढणारी लोकसंख्या आणि बदलत्या हवामानामुळे प्रचंड दबावाखाली या ग्रहावर मर्यादित नैसर्गिक संसाधने उपलब्ध आहेत. मृदा आणि पाणी हे कृषी उत्पादन प्रणालीसाठी मूलभूत नैसर्गिक संसाधने आहेत. मानववंशजन्य आणि प्रतिकूल नैसर्गिक क्रियाकलाप हे नैसर्गिक संसाधनांच्या ऱ्हासाचे प्रमुख घटक आहेत. विविध ऱ्हास प्रक्रियांपैकी, मृदेची धूप हा मृदा आणि जलस्रोतांच्या ऱ्हासासाठी एक गंभीर धोका आहे. भारतात, पाण्याच्या धूप प्रक्रियेमुळे एकूण भूभागापैकी सुमारे ६८.४०% जमीन खराब झाली आहे.

मृदा आणि पाण्याचे ऱ्हास होण्यापासून संरक्षण करण्यासाठी सुधारित तंत्रज्ञानाचा विकास आणि अवलंब, नैसर्गिक संसाधनांचा विवेकपूर्ण वापर आणि प्रभावी व्यवस्थापन पद्धती ही काळाची गरज आहे. प्रस्तुत संशोधन निबंधात शेतीसाठी मृदा आणि जल यांच्या संधारणा संदर्भात चर्चा करण्यात आलेली आहे.

बीजसंज्ञा

कृषी, शाश्वत विकास, मृदा, जल, संधारण

प्रस्तावना

सर्व सजीव जीवनाच्या अस्तित्वासाठी आणि जगण्यासाठी मृदा आणि पाणी अपरिहार्य आहेत. मानवाच्या अन्न, खाद्य, इंधन आणि पोषणासाठी आवश्यक असलेली ही मूलभूत संसाधने आहेत. मृदा त्यांच्या वाढीसाठी आणि विकासासाठी एक माध्यम प्रदान करून वनस्पतींच्या जीवनास आधार देते. हे नूतनीकरण न करता येणारे नैसर्गिक संसाधन आहे आणि विविध प्रकारच्या क्षरण प्रक्रियेद्वारे जलद ऱ्हासास संवेदनाक्षम आहे. जगभरात, एकूण उत्पादक जमिनीपैकी सुमारे ५२% जमीन विविध प्रकारच्या ऱ्हास प्रक्रियेमुळे खराब झाली आहे आणि जवळजवळ ८०% भूभाग पाण्याच्या धूपाने प्रभावित आहे.

कृषीच्या विकासासाठी मृदा आणि जल यांचे व्यस्थापन आणि त्यांचा ऱ्हास थांबविणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधनात कृषीच्या शाश्वत विकासा संदर्भात याविषयी चर्चा करण्यात आलेली आहे.

उद्दिष्ठे

कृषीच्या शाश्वत विकासासाठी मृदा आणि जलसंधारणाची आवश्यकता सांगून त्यविषयी उपाययोजना सुचविणे हे प्रस्तुत अभ्यासाचे मुख्य उद्दिष्ठे आहे.

माहीती स्त्रोत व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत अभ्यासासाठी उपयोगात आलेली माहिती ही द्वितीय स्त्रोतावर आधारित आहे. प्रस्तुत माहिती ही पूर्वप्रकाशित साहित्य, संशोधन अहवाल, लेख, वर्तमान पत्र तसेच इंटरनेट वरील माहिती याद्वारे संकलित केलेली आहे.

संकलित केलेली माहिती ही योग्य पद्धतीने मांडून त्याचे आकलन करून स्वताच्या शब्दात पुन:रचना करून लिखाण करण्या आले आहे. तसेच कृषीच्या शाश्वत विकासासाठी मृदा आणि जल संधारण यासाठी उपाययोजना सुचविण्यात आलेल्या आहे.

जमिनीच्या ऱ्हासाची व्याप्ती

जागतिक स्तरावर, जमिनीचा वापर आणि व्यवस्थापन पद्धतींमधील बदलांमुळे मृदेची धूप वाढली आहे आणि त्यामुळे जमिनीचा अपरिवर्तनीय ऱ्हास झाला. ज्यामुळे पृथ्वीच्या २३.५% भूभागावर याचा परिणाम झाला आहे. मृदेची धूप ही एक गंभीर समस्या आहे जी केवळ जमीन आणि जलस्रोतांची गुणवत्ता खराब करत नाही तर कृषी उत्पादन आणि शेतकऱ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीला देखील हानी पोहोचवते. भारतात, विविध संस्थांनी जमिनीच्या ऱ्हासाच्या प्रमाणात अंदाज लावला आहे. NBSS आणि LUP बद्दल भारतात १४६.८ mha निकृष्ट जमीन क्षेत्र नोंदवले गेले आहे.

पुढील सारणी क्रमांक १ मध्ये भारतातील विविध संस्थांनी मृदेची धूप झाली आहे, त्याचा अंदाज दर्शविलेला आहे.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632 ISSUE No - (CDXXX) 430
ISSN : 2278-9308
Octember, 2023

सारणी क्रमांक १
मृदा धूप संदर्भात भारतातील विविध संस्थांचा अंदाज

एजन्सी	अंदाज वर्ष	निकृष्ट क्षेत्र Million Hector (mha)
राष्ट्रीय कृषी आयोग	१९७६	१४८
कृषी मंत्रालय-मृद आणि जलसंधारण विभाग	१९७८	१७५
पर्यावरण विभाग	१९८०	९५
राष्ट्रीय पडीक जमीन विकास मंडळ	१९८५	१२३
सोसायटी फॉर प्रमोशन ऑफ वेस्टलँड्स डेव्हलपमेंट	१९८४	१३०
नॅशनल रिमोट सेन्सिंग एजन्सी	१९८५	५३
कृषी मंत्रालय	१९८५	१७४
कृषी मंत्रालय	१९९४	१०७
नॅशनल ब्युरो ऑफ सॉईल सर्व्हे अँड लँड यूज प्लॅनिंग (NBSS & LUP)	१९९४	१८८
NBSS आणि LUP (सुधारित)	२००४	१४७

स्रोत – Soil Moisture Importance, 2020

मृदेची धूप व ते निर्माण करणारे घटक

मृदेची धूप म्हणजे भौतिक शक्तींद्वारे मृदेची त्याच्या निर्मितीच्या दरापेक्षा जास्त दराने मृदेचा थर काढून टाकणे आहे. सुरुवातीला, धूप मृदाचा पोषक-समृद्ध असलेला वरचा सुपीक थर काढून टाकते, ज्यामुळे मृदेची उत्पादन क्षमता कमी होते. मृदेची धूप दोन श्रेणींमध्ये वर्गीकृत केली जाते, म्हणजे, प्रवेगक आणि भूगर्भीय धूप. भूगर्भीय धूप ही नैसर्गिक घटना आहे, जी खडकांच्या विघटनाच्या निरंतर प्रक्रियेद्वारे उद्भवते ज्यामध्ये धूप दर हा मृदेच्या निर्मिती दरापेक्षा कमी राहतो. याउलट, प्रवेगक धूपमध्ये, मृदाची धूप होण्याचा दर ठराविक पातळी ओलांडतो आणि वेगाने झीज होते. जंगलतोड, खाणकाम आणि सघन आणि सदोष कृषी पद्धती यासारख्या मानववंशीय क्रियाकलाप त्वरीत मृदाच्या धूपसाठी जबाबदार आहेत

पाणी आणि वारा हे दोन प्रमुख घटक आहेत जे विविध प्रकारच्या धूप प्रक्रियेद्वारे मृदाचा ऱ्हास करतात. जागतिक स्तरावर, एकूण निकृष्ट भूभागापैकी सुमारे २८% भाग वाऱ्याच्या धूपाने प्रभावित आहे. वाहणारे पाणी हे मोकळ्या जमिनीतून मृदाचे कण काढून टाकते, तर वारा असुरक्षित जमिनींमधून सैल आणि विलग मृदाचे कण उडवून देतो. जमिनीच्या ऱ्हासाच्या इतर प्रक्रिया म्हणजे मृदाचे संघटन, पाणी साचणे, आम्लीकरण, क्षारीकरण, हवामान परिस्थिती आणि पीक व्यवस्थापन पद्धतींवर अवलंबून असते.

पाण्याची धूप

जगभरात, पाण्याची धूप हा मृदाची धूप होण्याचा सर्वात गंभीर प्रकार आहे. पाण्याची धूप हे आर्द्र आणि उप-दमट कृषी-परिस्थितीतील क्षरणाचे एक प्रचलित प्रकार आहे. हे कोरड्या आणि अर्धशुष्क प्रदेशात देखील समस्या निर्माण करते. पाण्याची धूप मध्ये तीन मूलभूत टप्प्यांचा समावेश होतो, म्हणजे मृदेचे कण सुटे होणे, वहन आणि निक्षेप. मृदाच्या कणांची हालचाल आणि विलग होण्यास कारणीभूत घटकांपैकी पाऊस हा एक प्रमुख घटक आहे. विलग केलेले मृदाचे कण मोकळे आणि पाणी वाहून नेणारी मृदाची छिद्रे सील करतात आणि प्रवाहाला कारणीभूत ठरतात. पहिले दोन टप्पे मृदाची धूप होण्याचे प्रमाण निर्धारित करतात आणि तिसरा टप्पा बाजूने धूप झालेल्या सामग्रीचे वितरण निर्धारित करतो.

धूप नियंत्रण पद्धती व्यवस्थापित करण्यासाठी आणि विकसित करण्यासाठी पाण्याच्या धूपाची यंत्रणा आणि व्याप्ती समजून घेणे महत्वाचे आहे. स्प्लॅश, शीट, रील हे पाण्याद्वारे मृदाची धूप करण्याचे मुख्य प्रकार आहेत. पाण्याच्या धूपाचे इतर प्रकार म्हणजे नाल्यांची निर्मिती, उतार, बोगदा, प्रवाह किनारा आणि किनारपट्टीची धूप.

i) Splash Erosion (स्प्लॅश धूप)

'स्प्लॅश धूप' हा पाण्याद्वारे मृदाची धूप होण्याचा पहिला प्रकार आहे. मृदाच्या पृष्ठभागावर पडणारे पावसाचे थेंब मृदाचे एकत्रिकरण मोडतात आणि त्यांच्या स्त्रोतापासून मृदाचे कण विखुरतात आणि पसरतात, ज्याला स्प्लॅश धूप म्हणतात. स्प्लॅश धूपच्या प्रक्रियेमध्ये मृदाच्या कणांवर पावसाच्या थेंबाचा प्रभाव होतो आणि खड्ड्यांची निर्मिती होते.

ii) Sheet Erosion (शीट धूप)

स्प्लॅश धूपचा हा पुढचा टप्पा आहे, ज्यामुळे शीट धूप लगेच सुरू होते. वाहत्या पाण्याने शेताच्या संपूर्ण उताराच्या पृष्ठभागावरुन सुपीक जमिनीचा पृष्ठभाग एकसारखा पातळ थर काढून टाकला जातो. शीट धूप हे कण वेगळे करणे, पावसाची तीव्रता आणि जमिनीचा उतार यांचे कार्य आहे. एकूण मृदेची जी धूप होते त्यापैकी जवळजवळ ७०% धूप फक्त स्प्लॅश आणि शीट धूप यामुळे होते.

iii) Rill Erosion (रील धूप)

पाणी जमिनीवरून वाहताना छोट्या छोट्या प्रवाहाद्वारे देखील वाहत असते, तेव्हा त्याद्वारे मृदाचे कण आणि सेंद्रिय पदार्थांनी भरलेल्या पाण्याच्या प्रवाहाचे हे वहन करते. याद्वारे जी धूप होते त्याला रिल धूप म्हणून ओळखले जाते. मृदाच्या नुकसानासाठी धूप करण्याचा हा प्रगत प्रकार आहे. रिल धूप हा पाण्याच्या धूपचा दुसरा सर्वात सामान्य प्रकार आहे. मृदाची क्षरणक्षमता, जमिनीचा उतार, वाहून जाणारी वहन क्षमता आणि पाण्याच्या प्रवाहाची हायड्रॉलिक शीअर (shear) हे यासाठी प्रमुख घटक आहेत.

मृदा व जल संधारणाविषयी उपाययोजना

मृदा आणि जलसंधारणासाठी दोन प्रकारचे उपाय आहेत, ते म्हणजे यांत्रिक उपाय आणि जैविक उपाय. यांत्रिक उपाय म्हणजे कायमस्वरूपी आणि अर्ध-स्थायी संरचना आहे. ज्यामध्ये टेरेसिंग, बंडिंग, ट्रेंचिंग, चेक डॅम, गॅबियन स्ट्रक्चर्स, लूज/स्टोन बोल्डर्स, क्रिब वॉल इत्यादींचा समावेश असतो तर जैविक उपाय म्हणजे वनस्पती उपाय, ज्यात वनीकरण, कृषी वनीकरण, फलोत्पादन आणि कृषी पद्धती यांचा समावेश होतो.

१) **यांत्रिक उपाययोजना**

यांत्रिक उपाय हे जमिनीचा उतार सुधारण्यासाठी, जलमार्गांपर्यंत सुरक्षितपणे वाहून जाणारे पाणी पोहोचवण्यासाठी, अवसादन आणि प्रवाहाचा वेग कमी करण्यासाठी आणि पाण्याची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी डिझाइन केलेले आहेत. नियंत्रण उपायांची कार्यक्षमता आणि टिकाव सुधारण्यासाठी हे उपाय एकटे वापरले जातात किंवा जैविक उपायांसह एकत्रित केले जातात. अत्यंत क्षरण आणि ढासळलेल्या भूक्षेत्रात जैविक उपायांना यांत्रिक संरचनांनी पूरक केले पाहिजे.

अनेक कायमस्वरूपी आणि तात्पुरते यांत्रिक उपाय उपलब्ध आहेत जसे की टेरेस, कंटूर बंडिंग, चेक डॅम, गॅबियन्स, डायव्हर्शन ड्रेन, जिओ-टेक्सटाइल इ. धूप, मृदाचा प्रकार, स्थलाकृति आणि हवामानाच्या तीव्रतेवर आधारित यांत्रिक उपायांना प्राधान्य दिले जाते.

२) **जैविक उपाययोजना (कृषी आणि कृषी वनीकरण)**

कृषी विषयक उपाय हे जर उतार २% किंवा त्यापेक्षा कमी असेल तर लागू होतात. या उपाययोजनांमुळे पावसाच्या थेंबांचा जमिनीच्या पृष्ठभागावर आच्छादन कमी होतो आणि मृदेचा धूप होण्याचा दर कमी करते आणि पाणी शोषण्याची क्षमता वाढते. हे उपाय स्वस्त, टिकाऊ आणि संरचनात्मक उपायांपेक्षा अधिक प्रभावी असू शकतात, महत्त्वाचे कृषीविषयक उपाय खाली वर्णन केले आहेत.

ISSN : 2278-9308
Octember, 2023

➢ Contour farming (समोच्च शेती)

समोच्च शेती ही डोंगराळ कृषी-परिस्थिती आणि उतार असलेल्या जमिनींमध्ये मृदा आणि जलसंवर्धनासाठी सर्वात सामान्यपणे वापरल्या जाणाऱ्या कृषीशास्त्रीय उपायांपैकी एक आहे. नांगरणी, पेरणी, आंतर-पिके इत्यादी सर्व कृषी क्रिया समोच्च रेषेत केल्या जातात.

➢ पिकांची निवड

मृदा आणि जलसंधारणासाठी योग्य पिकाची निवड महत्त्वाची आहे. पावसाची तीव्रता आणि गंभीर कालावधी, बाजारपेठेतील मागणी, हवामान आणि शेतकऱ्याची संसाधने यानुसार पिकाची निवड करावी. चांगले बायोमास, कॅनॉपी कव्हर आणि विस्तृत रूट सिस्टम असलेले पीक पावसाच्या धूप प्रभावापासून मृदाचे संरक्षण करते आणि वाहण्यास अडथळा निर्माण करते आणि त्यामुळे मृदा आणि पोषक तत्वांचे नुकसान कमी करते. ज्वारी, मका, बाजरी, इत्यादि सारखी किंवा उंच वाढणारी पिके आहेत जी मृदा उघड करतात आणि धूप प्रक्रिया प्रवृत्त करतात. तर दाट छत आच्छादन आणि जोमदार मूळ प्रणाली असलेली जवळ वाढणारी किंवा धूप प्रतिरोधक पिके उदा. चवळी, हरभरा, काळा हरभरा, भुईमूग इ. ही मृदाची धूप कमी करण्यासाठी सर्वात योग्य पिके आहेत.

➢ पिकांतील फेरबदल

ही पद्धती म्हणजे जमिनीची सुपीकता न बिघडवता कमीत कमी गुंतवणुकीतून जास्तीत जास्त नफा मिळवण्यासाठी एकाच शेतात लागोपाठ विविध प्रकारची पिके घेण्याची प्रथा आहे. उच्च छत आच्छादित पिकांसह योग्य आवर्तन जमिनीची सुपीकता टिकवून ठेवण्यास मदत करते; जमिनीची धूप कमी करताना तणांची वाढ रोखते, कीड आणि रोगांचा प्रादुर्भाव कमी होतो, इनपुट वापर कार्यक्षमता आणि प्रणालीची उत्पादकता वाढते

➢ आंतरपिके

एकाच शेतात दोन किंवा अधिक पिकांची एकाच वेळी निश्चित किंवा पर्यायी पंक्तीसह लागवड करणे याला आंतरपीक असे म्हणतात. पिके, मृदाचा प्रकार, भूगोल आणि हवामानाच्या परिस्थितीनुसार आंतरपिके वर्गीकृत केले जाऊ शकतात. आंतरपीक जमिनीच्या पृष्ठभागावर चांगले संरक्षण प्रदान करते, पावसाच्या थेंबांचा थेट प्रभाव जमिनीवर होत नाही आणि मृदाची धूप होण्यापासून संरक्षण करते

➢ संवर्धन मशागत

या पद्धतीमध्ये मृदेची धूप आणि प्रवाह कमी करण्यासाठी पुढील पीक लागवडीपूर्वी आणि नंतर जमिनीच्या पृष्ठभागाचा किमान ३०% भाग पीक अवशेषांनी झाकलेला असावा. या संज्ञेमध्ये कमी मशागत, किमान मशागत, ना-मशागत, थेट कवायती, पालापाचोळा मशागत, गवत-आच्छादन शेती, कचरा शेती, पट्टी मशागत इत्यादींचा समावेश होतो. यामुळे बाष्पीभवनामुळे होणारी धूप कमी होते.

➢ सेंद्रिय शेती

सेंद्रिय शेती ही एक कृषी उत्पादन प्रणाली आहे जी कृत्रिम खते किंवा कीटकनाशकांचा वापर टाळते आणि निरोगी आणि वैविध्यपूर्ण पर्यावरण राखण्यासाठी वनस्पती पोषक पुरवठा करते. उदा शेणखत, कंपोस्ट, गांडूळखत, हिरवळीचे खत, अवशेष आच्छादन, पीक रोटेशन इत्यादींचा समावेश करते. ही एक पर्यावरणपूरक कृषी पीक उत्पादन प्रणाली आहे.

उच्च सेंद्रिय पदार्थांचे प्रमाण आणि सतत मृदाचा पृष्ठभाग आच्छादित पिके, हिरवळीचे खत आणि अवशेष पालापाचोळा राखणे, यामुळे सेंद्रिय शेतीमध्ये मृदेची धूप कमी होते. यामुळे मोठ्या प्रमाणात सेंद्रिय खतांचा समावेश होतो ज्यामुळे मृदाच्या सुधारित जैव-भौतिक-रासायनिक गुणधर्मांद्वारे पाण्याचा निचरा वाढतो आणि शेवटी मृदेची धूप कमी होते. सेंद्रिय शेतीमुळे मृदेची धूप होण्याचे प्रमाण पारंपारिक शेतीच्या तुलनेत ३० ते ४० % कमी असू शकते.

➢ शेती कृषी वनीकरण उपाय

कृषी वनीकरण ही एक शाश्वत जमीन व्यवस्थापन प्रणाली आहे ज्यामध्ये एकाच वेळी जमिनीच्या एकाच तुकड्यावर कृषी पिके आणि पशुधन उत्पादनांसह झाडे किंवा झुडुपे यांची लागवड समाविष्ट आहे. हे प्रभावी मृदा आणि जलसंवर्धनासाठी एक उदयोन्मुख तंत्रज्ञान आहे आणि त्यात मृदाची धूप नियंत्रित करण्यासाठी, शाश्वत कृषी उत्पादन

ISSN : 2278-9308
Octember, 2023

प्रणाली विकसित करण्यासाठी, पर्यावरणीय प्रदूषण कमी करण्यासाठी आणि शेतीची अर्थव्यवस्था वाढवण्यासाठी विस्तृत पद्धतींचा समावेश आहे.

निष्कर्ष

विविध प्रकारच्या ऱ्हासाच्या वाढत्या दरामुळे जमीन मर्यादित आणि हळूहळू कमी होत आहे आणि त्यामुळे लागवडीयोग्य जमीन क्षेत्र खर्च करण्याशिवाय पर्याय नाही. एकतर उपलब्ध साधनसंपत्तीनुसार कृषी उत्पादकता वाढवणे किंवा खराब झालेल्या जमिनी पुनर्संचयित करणे हा एकमेव मार्ग आहे. सर्व प्रकारच्या स्थलीय परिसंस्थेतील उत्पादकतेसाठी निरोगी मृदा आणि पाण्याची उपलब्धता महत्त्वाची आहे कारण वनस्पतींना त्यांच्या वाढीसाठी आणि विकासासाठी सुधारित जैव-भौतिक-रासायनिक गुणधर्म असलेली सुपीक मृदा आणि पाण्याचा दर्जा आवश्यक असतो. जैविक उपाय आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य आणि पर्यावरणास अनुकूल आहेत; मृदा आणि जलस्रोतांच्या संवर्धनासह मृदाचे गुणधर्म देखील सुधारतात. पुढे, जैविक आणि यांत्रिक उपायांचा एकत्रित वापर कृषी उत्पादकता सुधारण्यास आणि टिकवून ठेवण्यास मदत करेल.

मृदा आणि पाणी संवर्धनासाठी भविष्यातील दृष्टीकोन

वाढती जागतिक लोकसंख्या, अन्न असुरक्षितता आणि नैसर्गिक संसाधनांचा ऱ्हास हे सध्याच्या हवामान बदलाच्या युगातील प्रमुख समस्या आहेत. वर्ष २०५० मध्ये जगाची लोकसंख्या सुमारे १० अब्ज होईल असा अंदाज वर्तवण्यात आला आहे. पुढे, जलद औद्योगिक वाढ आणि सघन शेती पद्धतीमुळे नजीकच्या भविष्यात जमीन आणि जलस्रोतांवर दबाव वाढेल अशी अपेक्षा आहे. म्हणून, मृदा आणि जलसंधारणामध्ये एक आदर्श बदल आणि त्याचे व्यवस्थापन कृषी शाश्वततेसाठी आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

१ Dimelu MU, Ogbonna SE, Enwelu IA, (2013), "Soil Conservation Practices Among Arable Crop Farmers In Enugu–North Agricultural Zone, Nigeria: Implications For Climate Change", Journal of Agricultural Extension. 2013;17(1) Pp 184-196

२ Kumawat Anita (2020), "Soil and Water Conservation Measures for Agricultural Sustainability", Open Access Peer-Reviewed Chapter, From The Edited Volume, 'Soil Moisture Importance' Edited by Ram Swaroop Meena and Rahul Datta.

३ Jhariya MK, Surendra S, Bargali A, Raj S. (2015), "Possibilities And Perspectives Of Agroforestry In Chhattisgarh", In: Zlatic M, editor. Precious Forests-Precious Earth. Croatia: IntechOpen; 2015, Pp. 237-257

४ Mader P, Flieβbach A, Dubois D. (2002), "Soil Fertility and Biodiversity in Organic Farming", Science, 2002, Pp 1694-1697

५ Manivannan S, Thilagam VK, Khola OP. (2017), "Soil and Water Conservation in India: Strategies and Research Challenges", Journal of Soil and Water Conservation. 2017;16(4), Pp 312-319

६ Sahoo DC, Madhu M, Adhikary PP, Dash CJ, Sahu SS, Devi S.(2017), "Adoption Behaviour Of Different Soil And Water Conservation Measures Among Tribal Farmers Of Gajapati, Odisha", Indian Journal of Soil Conservation. 2017;45(1):112-116

७ Sharma R, Xu J, Sharma G. (2007), "Traditional Agroforestry In The Eastern Himalayan Region: Land Management System Supporting Ecosystem Services", Tropical Ecology. 2007; 48(2), Pp 189-200.

ISBN No. : 978-93-95494-36-6

ONE DAY NATIONAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE
ON

ENVIRONMENT : ISSUES & CHALLANGES

Date : Wednesday, 28nd June - 2023

CONFERENCE PROCEEDINGS

- EDITORS -

Prof. Dr. Dhananjay K. Sontakke
Dr. Sandip B. Kale

Organized by

AADHAR SOCIAL RESEARCH & TRAINING, DEVELOPMENT INSTITUTE, AMRAVATI

IN COLLABORATION WITH

Shri Bapuraoji Deshmukh Foundation's

PRIYADARSHINI MAHILA MAHAVIDYALA, WARDHA

&

Yeshwant Rural Education Society's

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, SELOO DIST. WARDHA

ISBN- 978-93-95494-36-6

INDEX

No.	Title of the Paper Authors' Name	Page No.
1	Greening the Future: A Call to Action for Environmental Conservation **Dr. Milind V. Shirbhate**	1
2	Environment Education And Society **Dr. Ravindra B. Tembhurne**	4
3	The National Green Tribunal: A New Beginning For Environment Protection **Dr. Manisha Sureshchandra Araj**	6
4	Environmental Ethics and Climate Justice **Dr. Poorva Bhonde**	10
5	Role of Government and Individuals in Climate Control – An Overview **Dr.Vijaya Lakshmi V.**	13
6	Water and Environment **Smt. Manjusha Kamalakar Swami**	17
7	Environment Awareness And Sociality **Dr. Chandrashekhar N.Mohod**	20
8	Environmental Pollution in India: Assessing Challenges and Solutions for a Sustainable Future **Arjun Namdevrao Khobragade**	24
9	Environmental Degradation: Causes, Remedies **Dr. Koneru Babanna Dummalwad**	32
10	Surveyon Ethnobotanical Flora Of Wardharegion **Swati D. Yeotkar, Vijay G. Manwatkar, Rahul S. Pawar**	36
11	अमरावती जिल्ह्यातील शहानूर नदी खोऱ्यातील भूपृष्ठरचना आणि वनक्षेत्राचे भौगोलिक अध्ययन विरेंद्र खंडारे, डॉ. सावन एम. देशमुख	41
12	अमरावती जिल्ह्यातील पर्जन्य आणि एकूण अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता यातील परस्परसबंध : भौगोलिक अध्ययन डॉ. दीपक उदयराज अंबोरे	46
13	पर्यावरणीय कायदे- स्वरूप आणि प्रासंगिकता डॉ. ममता प्र. फुके	52
14	पर्यावरण आणि माहिती तंत्रज्ञानाची भुमिका डॉ. रमेश काशीराम शेंडे	57
15	मनरेगाचे पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन कु. श्रेया रविंद्र देशमुख	61
16	पर्यावरण संरक्षणासाठी घनकचरा व्यवस्थापनाची आवश्यकता कु. विद्या बाळासाहेब तळखंडकर	66
17	डॉ. जयंत नारळीकर यांच्या पर्यावरणवादी मराठी विज्ञानकथा प्रा. सौ. सुनिता प्रदिप रंगारी	72
18	पर्यावरण आणि आग डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)	77
19	पर्यावरण आणि ध्वनी प्रदूषण डॉ. अनंत रिंढे	82
20	पर्यावरण प्रदूषण व मानवी आरोग्य प्रा. अभिजीत प्रभाकर दोड	86
21	शाश्वत विकास आणि पर्यावरण अंजली कमलाकर स्वामी	89

अमरावती जिल्ह्यातील पर्जन्य आणि एकूण अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता यातील परस्परसबंध : भौगोलिक अध्ययन

डॉ. दीपक उदयराज अंबोरे
विभाग प्रमुख (भूगोल विभाग) महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती
मोबाईल क्र – ९७३०१९८६७८, इमेल – deepakambore710@gmail.com

सारांश

कृषी हा भारताचा प्रमुख व्यवसाय आहे आणि यावर मूळ अर्थव्यवस्था अवलंबून आहे. परंतु कृषीचे उत्पन्न हे त्या प्रदेशात पिकांना मिळणाऱ्या पाण्याच्या प्रमाणावर अवलंबून असते. पाण्याचा मुख्य स्त्रोत पर्जन्य असल्याने भारतातील बहुतांश कृषी ही पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. म्हणून कृषी उत्पादन हे पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असल्याने पर्यावरणाच्या अभ्यासात याचे महत्व आहे.

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये महाराष्ट्र राज्यातील अमरावती जिल्ह्यातील वार्षिक पर्जन्य आणि एकूण अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता याच्यातील परस्परसंबंधाचे अध्ययन केलेले आहे.

बीजसंज्ञा

पर्जन्य, सरासरी, अन्नधान्य, कृषी, उत्पादकता, परस्परसंबंध

प्रस्तावना

कृषीद्वारे विविध पिकांचे उत्पादन होत असते, परंतु प्रामुख्याने बहुतांश भागात अन्नधान्य पिकांची शेती अधिक प्रमाणात केली जाते. अन्नधान्य पिकांद्वारे लोकसंख्येचे भरण-पोषण होत असते त्यामुळे अन्नधान्य पिके अधिक प्रमाणात घेतली जातात. तृणधान्ये व कडधान्ये पिकांचा अन्नधान्य पिकांमध्ये समावेश होतो. पर्जन्याचे प्रमाण अधिक असेल तर अन्नधान्य पिकांचे उत्पादन वाढण्यास मदत मिळते कारण अशा क्षेत्रात भूजलाची पातळी वाढलेली असते, त्यामुळे जमिनीस ओलावा टिकून राहतो.

अमरावती जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हा असून सुमारे ७०% जमीन ही लागवडीखाली आहे. जिल्ह्यातील कृषी ही प्रामुख्याने पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असून या जिल्ह्यात पावसाचे प्रमाण अनिश्चित आहे. प्रस्तुत संशोधनात अमरावती जिल्ह्यातील तालुकानिहाय सरासरी पर्जन्याचे वितरण आणि अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता यांचे व त्यांचातील परस्परसंबंधाचे अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत अभ्यासाची मुख्य उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे,

१) अमरावती जिल्ह्यातील वार्षिक सरासरी पर्जन्याचे तालुकानिहाय वितरण अभ्यासणे.

२) अमरावती जिल्ह्यातील एकूण अन्नधान्य पिकांचे तालुकानिहाय वितरण अभ्यासणे.

३) अमरावती जिल्ह्यातील पर्जन्याचे वितरण आणि अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता यातील परस्पर संबंधाचे अध्ययन करणे.

माहीती स्त्रोत व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत संशोधन हे द्वितीय स्त्रोताद्वारे प्राप्त केलेल्या माहितीच्या आधारावर आहे. संबंधित माहिती ही ऋतू व पीक अहवाल, अमरावती जिल्हा आणि कृषी कार्यालय अमरावती मधून संकलित केलेली आहे. प्राप्त आकडेवारी ही सारणी मध्ये मांडून जिल्ह्याच्या नकाशात वितरण दर्शविलेले आहे. दोन घटकातील परस्परसंबध हा सहसंबध काढून समाश्रेयण रेषेद्वारे दाखविले आहे.

एकूण अन्नधान्य पिकांच्या उत्पादक्तेसाठी पुढील सूत्राचा उपयोग केलेला आहे.

$$\text{उत्पादकता (किलोग्रॅम/हेक्टर)} = \frac{\text{उत्पादन (मेट्रिक टन)}}{\text{पीक क्षेत्र}} \times १०००$$

प्रस्तुत संशोधन हे वर्ष २०१५ आणि २०२० या पाच वर्षातील आकडेवारीवर आधारीत आहे.

अभ्यास क्षेत्र

अमरावती जिल्हा महाराष्ट्र राज्यात पूर्वेकडे असून जिल्ह्याचा विस्तार हा २०° ३३' उत्तर ते २१° ४७' उत्तर अक्षांश आणि ७६° ४३' पूर्व ते ७८° २४' पूर्व रेखांश दरम्यान आहे.

जिल्ह्याने एकूण १२२१० चौ.कि.मी. क्षेत्रफळ व्यापलेले असून २०११ च्या जनगणनेनुसार क्षेत्रफळ आणि एकूण लोकसंख्या २६०७१६० आहे, त्यापैकी १३४५६१४ पुरुष आणि १२६१५४६ महिला आहेत.

जिल्ह्यात एकूण १४ तालुके समाविष्ट असून अमरावती, अचलपूर, चांदूर बाजार, मोर्शी, वरुड, धारणी, चिखलदरा, अंजनगाव सुर्जी, दर्यापूर, भातकुली, तिवसा, नांदगाव खंडेश्वर, चांदूर रेल्वे आणि धामणगाव रेल्वे यांचा समावेश आहे.

वार्षिक सरासरी पर्जन्याचे वितरण

सारणी क्रमांक १ मध्ये जिल्ह्यातील वर्ष २०१५ आणि २०२० या काळात झालेल्या वार्षिक सरासरी पर्जन्याचे वितरण तालुकानिहाय दर्शविलेले आहे.

अमरावती जिल्ह्यात वर्ष २०१५ मध्ये सुमारे ८१४.४९ मिमी एवढा पाऊस पडला होता तर २०२० मध्ये यात ४७.५१ मिमी ची वाढ होऊन या काळात ८६२ मिमी पर्जन्याची नोंद आढळते. मात्र तालुकानिहाय यामध्ये चढ-उतार झालेले आहेत.

वर्ष २०१५ आणि २०२० या दोन्ही काळात चिखलदरा आणि धारणी तालुक्यात सर्वाधिक १००० मिमी पेक्षा अधिक पर्जन्याची नोंद आढळते. ह्या दोन तालुक्याचे क्षेत्र मेळघाट प्रदेशात येते व या क्षेत्रात वनक्षेत्र अधिक आहे, त्यामुळे पर्जन्याचे प्रमाण अधिक आहे. परंतु २०२० मध्ये वर्ष २०१५ च्या तुलनेत या दोन्ही तालुक्यात वार्षिक पर्जन्याचे प्रमाण कमी झालेले आहे.

वर्ष २०१५ मध्ये भातकुली, अमरावती, मोर्शी, चांदूर रेल्वे, नांदगाव खंडेश्वर, तिवसा आणि धामणगाव रेल्वे या तालुक्यात ७०० ते ८०० मिमी वार्षिक सरासरी पर्जन्याची नोंद होती. तर अचलपूर, चांदूर बाजार, दर्यापूर, अंजनगाव सुर्जी या तालुक्यात ६०० ते ७०० मिमी पर्जन्याची नोंद झाली.

सारणी क्रमांक १

अमरावती जिल्हा – वार्षिक सरासरी पर्जन्य (२०१५ आणि २०२०)

वार्षिक सरासरी पर्जन्य मि.मी. मध्ये		
तालुके	वर्ष २०१४-१५	वर्ष २०१९-२०
धारणी	११७२.७	१०६७.६०
चिखलदरा	१५२६.७७	१३९५.५०
अंजनगाव सुर्जी	६१६.३०	५९४
अचलपूर	६९७.५०	८०६.२०
चांदूर बाजार	६८८.३०	६५८.१०
मोर्शी	७५८.४०	७१२
वरुड	८६२.४०	७८२
तिवसा	७२७.८०	६०७.४०
अमरावती	७६५.८०	५९४
भातकुली	७६८.१४	६९९.३०
दर्यापूर	६३७.४०	६०७.४०
नांदगाव खंडेश्वर	७३८.१४	७५३.२०
चांदूर रेल्वे	७४५.५०	७१०.४०
धामणगाव रेल्वे	७२७.८०	८५९.७०
एकूण	८१४.४९	८६२

स्त्रोत – कृषी सांख्यिकीय कार्यालय, अमरावती

वर्ष २०२० मध्ये धामणगाव रेल्वे आणि अचलपूर या दोन तालुक्यात २०१५ च्या तुलनेत सरासरी पर्जन्यात वाढ झालेली दिसते. वर्ष २०२० मध्ये धामणगाव मध्ये ८५९.७० मिमी आणि अचलपूर मध्ये ८०६.२ मिमी पर्जन्य झालेले आढळते. वरुड, मोर्शी आणि चांदूर रेल्वे या तालुक्यात ७०० ते ८०० सरासरी पर्जन्याची नोंद आढळून येते. वरुड, मोर्शी आणि चांदूर रेल्वे या तालुक्यात २०२० मध्ये पर्जन्यात घट झालेली आढळते तर नांदगाव खंडेश्वर मध्ये वाढ झालेली दिसून येते. अमरावती आणि अंजनगाव सुर्जी तालुक्यात या काळात जिल्ह्यात सर्वात कमी ५९४ मिमी सरासरी पर्जन्य झाले असून २०१५ पेक्षा त्यात घट झालेली आहे. इतर तालुक्यातील म्हणजेच भातकुली, चांदूर बाजार, तिवसा आणि दर्यापूर तालुक्यात ६०० ते ७०० मिमी सरासरी पर्जन्य झाले असून २०१५ पेक्षा मात्र ते कमी झालेले आहे.

अमरावती जिल्हा

तालुकानिहाय वार्षिक सरासरी पर्जन्य (२०१५ व २०२०)

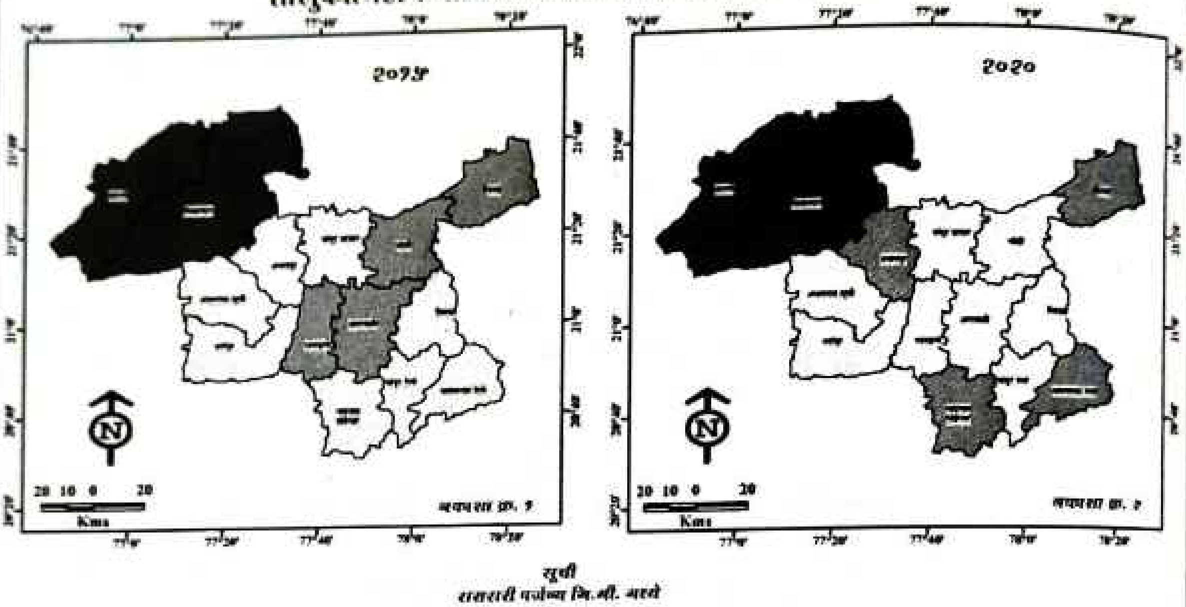

सूची
सरासरी पर्जन्य मि.मी. मध्ये
< ७५० ▭ ७५० - १००० ▭ > १०००

एकूण अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता

अमरावती जिल्ह्यात कापूस आणि सोयाबीन हे प्रमुख पिके आहेत. तर त्यानंतर अन्नधान्य पिकांचे उत्पादन घेतले जाते. जिल्ह्यात गहू, ज्वारी, हरभरा, तूर, मुग व उडीद ह्या पिकांचे प्रामुख्याने उत्पादन घेतले जाते. त्यापैकी ज्वारी आणि हरभरा याचे उत्पादन व लागवड प्रमाण अधिक आहे. सारणी क्रमांक २ मध्ये अमरावती जिल्ह्यातील वर्ष २०१५ आणि २०२० मधील एकूण अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता तालुकानिहाय दर्शविलेली आहे.

सारणी क्रमांक २

अमरावती जिल्हा – एकूण अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता (२०१५ आणि २०२०)

उत्पादकता प्रती हेक्टर किलोग्रॅम मध्ये		
तालुके	वर्ष २०१४-१५	वर्ष २०१९-२०
धारणी	३२१५	३१७१
चिखलदरा	६७५	६२०
अंजनगाव सुर्जी	६५४	६३९
अचलपूर	४४६	५५९
चांदूर बाजार	१२३६	१२१९
मोर्शी	२५६३	३९४२
वरुड	७४३	६३८
तिवसा	९५३	१४९३

अमरावती	४४२	४३७
भातकुली	३०७	५०८
दर्यापूर	३१४	४९०
नांदगाव खंडेश्वर	१२५१	१४०३
चांदूर रेल्वे	६४६	९११
धामणगाव रेल्वे	१४१४	१८९२
एकूण	७७७	९५५

माहिती स्रोत – ऋतू व पीक अहवाल (२०१४-१५ व २०१९-२०)

अमरावती जिल्ह्यात वर्ष २०१५ मध्ये एकूण अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता ही ७७७ किलोग्रॅम प्रती हेक्टर होती. तर २०२० मध्ये ही उत्पादकता सुमारे १७८ किलोग्रॅम प्रती हेक्टर एवढी वाढलेली आहे. वर्ष २०२० मध्ये अन्नधान्य पिकांची एकूण उत्पादकता ही ९५५ किलोग्रॅम प्रती हेक्टर आहे.

वर्ष २०१५ आणि २०२० या दोन्ही काळात धारणी तालुक्यात अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता सर्वाधिक आढळते, कारण धारणी तालुक्यात अन्नधान्य पिकांचे क्षेत्र अधिक आहे. धारणी मध्ये दोन्ही काळात उत्पादकता ही ३००० किलोग्रॅम प्रती हेक्टर पेक्षा अधिक आहे. तर मोर्शी, धामणगाव रेल्वे, नांदगाव खंडेश्वर, आणि चांदूर बाजार तालुक्यात दोन्ही काळात अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता ही १००० किलोग्रॅम प्रती हेक्टर पेक्षा अधिक होती. तर तिवसा मध्ये २०१५ मध्ये उत्पादकता ९५३ किलोग्रॅम/हेक्टर असून २०२० मध्ये ती वाढून १४९३ किलोग्रॅम/हेक्टर झालेली निदर्शनास येते.

वरुड मध्ये २०१५ मध्ये ७४३ किलोग्रॅम/हेक्टर तर २०२० मध्ये ६३८ किलोग्रॅम/हेक्टर अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता आढळते. वरुड तालुक्यातील उत्पादकता ही कमी झालेली आहे. चिखलदरा, अंजनगाव सुर्जी तालुक्यात २०१५ व २०२० दोन्ही वर्षात ६०० ते ७०० किलोग्रॅम/हेक्टर एवढी उत्पादकता असून २०२० मध्ये मात्र या दोन तालुक्यात कमी झालेली आहे.

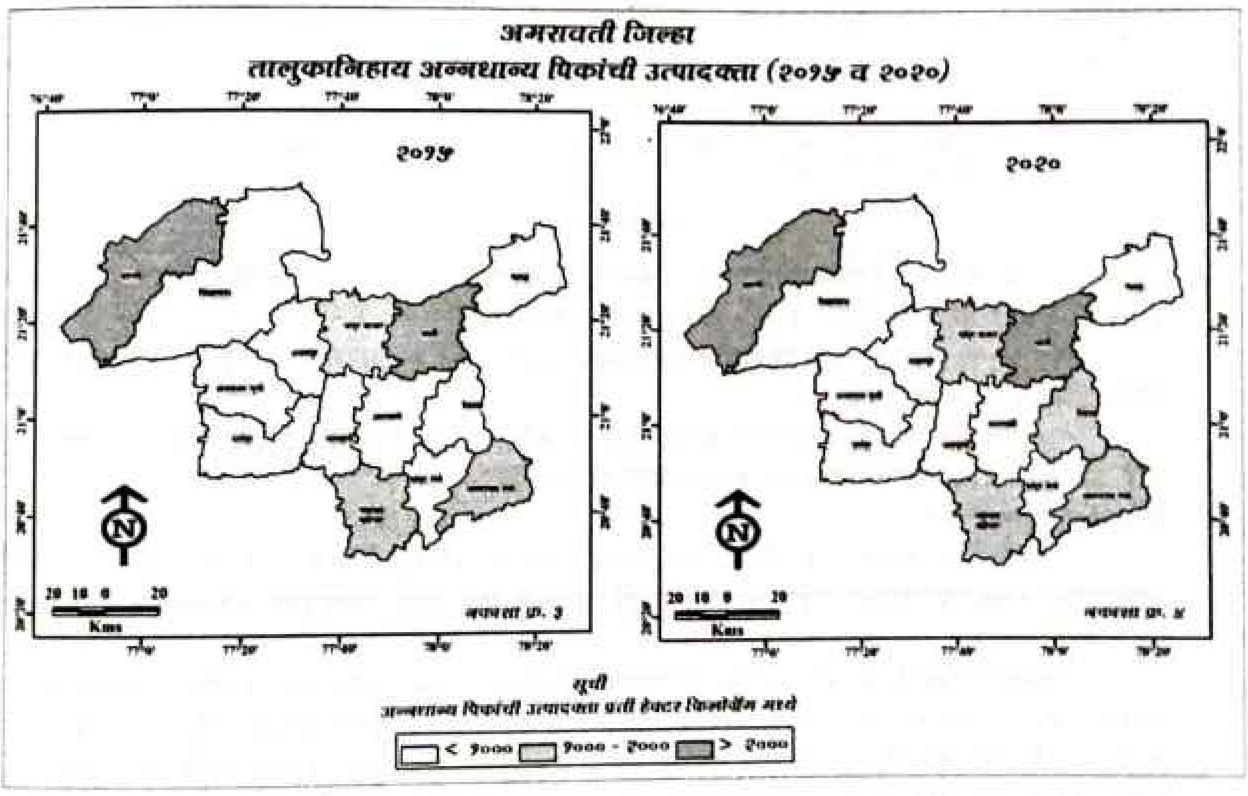

चांदूर रेल्वे तालुक्यात २०१५ मध्ये ६४६ आणि २०२० मध्ये ९११ किलोग्रॅम/हेक्टर उत्पादकता असून यामध्ये वाढ झालेली आहे. तर २०१५ मध्ये अचलपूर, अमरावती यालुक्यात ४४० ते ४५०

 ISBN- 978-93-95494-36-6

किलोग्रॅम/हेक्टरउत्पादकता असून अचलपूर २०२० मध्ये वाढ होऊन ही उत्पादकता ५५१ किलोग्रॅम/हेक्टर तर अमरावती मध्ये यात थोडी घट होऊन ४३७ किलोग्रॅम/हेक्टर एवढी झालेली आहे.

दर्यापूर (३१४) आणि भातकुली (३०७) तालुक्यात २०१५ मध्ये ३०० ते ३२० किलोग्रॅम/हेक्टर असलेली उत्पादकता २०२० मध्ये वाढलेली आहे. वर्ष २०२० मध्ये अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता दर्यापूर तालुक्यात ६१० किलोग्रॅम/हेक्टर तर भातकुली तालुक्यात ५०८ किलोग्रॅम/हेक्टर झालेली आहे.

अमरावती जिल्ह्यात सरासरी अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता ही वाढलेली असली तरी तालुकानिहाय यात तफावत आहे. काही तालुक्यात यामध्ये घट तर काही तालुक्यात वाढ झालेली आहे. यामध्ये पर्जन्याचा प्रभाव आहे.

पर्जन्याचे वितरण आणि अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता यातील परस्पर संबंध

जिल्ह्यातील तालुकानिहाय पर्जन्याचे वितरण आणि एकूण अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता यांच्यातील सहसंबंध २०१५ व २०२० या दोन्ही काळात धनात्मक आहे.

अमरावती जिल्हा

वार्षिक सरासरी पर्जन्य व अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता यातील सहसंबंध (२०१५ व २०२०)

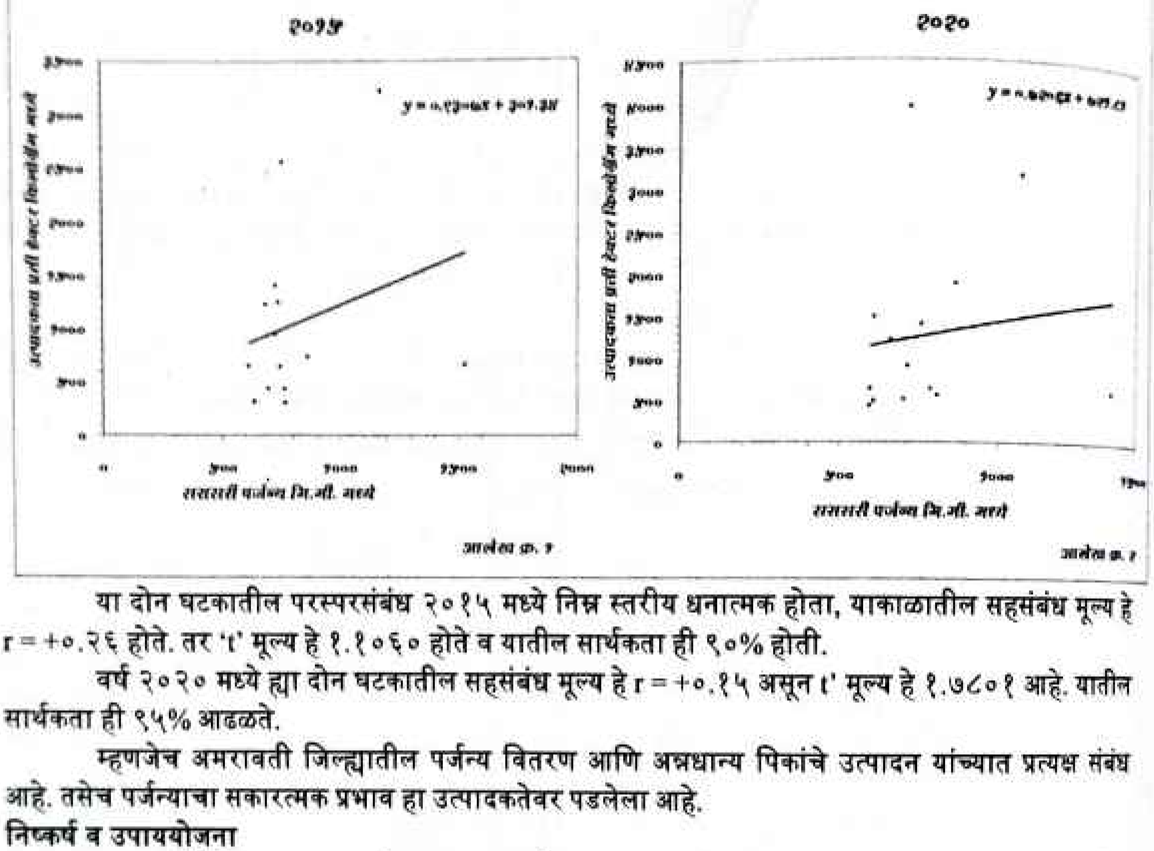

आलेख क्र. १   आलेख क्र. २

या दोन घटकातील परस्परसंबंध २०१५ मध्ये निम्न स्तरीय धनात्मक होता, याकाळातील सहसंबंध मूल्य हे r = +०.२६ होते. तर 't' मूल्य हे १.१०६० होते व यातील सार्थकता ही ९०% होती.

वर्ष २०२० मध्ये ह्या दोन घटकातील सहसंबंध मूल्य हे r = +०.१५ असून t' मूल्य हे १.७८०१ आहे. यातील सार्थकता ही ९५% आढळते.

म्हणजेच अमरावती जिल्ह्यातील पर्जन्य वितरण आणि अन्नधान्य पिकांचे उत्पादन यांच्यात प्रत्यक्ष संबंध आहे. तसेच पर्जन्याचा सकारात्मक प्रभाव हा उत्पादकतेवर पडलेला आहे.

निष्कर्ष व उपाययोजना

अमरावती जिल्ह्यात २०१५ पेक्षा २०२० मध्ये एकूण सरासरी पर्जन्यात वाढ झालेली आहे आणि त्यामुळेच जिल्ह्यातील अन्नधान्य पिकांची एकूण उत्पादकता ही वाढलेली आहे. परंतु जिल्ह्याच्या सर्व भागात यात समानता नसून तफावत आहे.

चिखलदरा आणि धारणी या दोन तालुक्यात सर्वाधिक पर्जन्य पडतो परंतु मागील ५ वर्षात यात घट झालेली आहे व त्याचा थेट प्रभाव हा ह्या तालुक्यातील अन्नधान्य पिकांच्या उत्पादकतेवर झालेला आहे. मेळघाटच्या या प्रदेशात नैसर्गिक वनस्पतींचे आच्छादन मुबलक प्रमाणात आहे. त्यामुळे पर्जन्य चांगला पडतो, परंतु मागील काही काळात या क्षेत्रातील होत असलेल्या अवैध जंगलतोडीमुळे पर्जन्याचे प्रमाण घटलेले आहे.

अमरावती जिल्ह्यातील सरासरी पर्जन्य आणि अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता वाढलेली असली तरी ही वाढ पुरेशी नाही. पर्यावरणाच्या समतोलासाठी, कृषी उत्पादनात वाढ होण्यासाठी पर्जन्याचे मुबलक प्रमाण असणे आवश्यक आहे. यामुळे मानवाची प्रगती होण्यास मदत मिळते.

जिल्ह्यात इतर भागात नैसर्गिक वनस्पतीचे आच्छादन कमी असल्याने पर्जन्याचे वितरण देखील कमी आहे. जिल्ह्यातील ज्या तालुक्यात वार्षिक पर्जन्यात घट झालेली आहे त्यातील बहुतांश तालुक्यात अन्नधान्य पिकांची उत्पादकता सुद्धा कमी झालेली आहे.

पर्यावरणाचा समतोल राखूनच शाश्वत विकास करणे शक्य आहे आणि कृषीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी मुबलक पर्जन्य आवश्यक आहे. जंगलांची अवैध तोड पूर्णपणे थांबवून त्यावर कठोर कारवाई करणे आवश्यक आहे. तसेच प्रत्येक भागात नैसर्गिक वनस्पतीचे आच्छादन वाढविणे आज काळाची गरज आहे. अन्नधान्य पिकांचे उत्पादन वाढले तर अधिक लोकसंख्येचे भरण पोषण होण्यास मदत मिळेल. तसेच शेतीची सुद्धा प्रगती होईल, पण यासाठी पर्जन्याचे प्रमाण मुबलक असणे आवश्यक आहे. याकरिता पर्यावरणाचे संरक्षण करणे अनिवार्य आहे.

संदर्भ सूची

१) G Arvind, P Ashok Kumar, S GirishKarthi and C R Suribabu (2017), "Statistical Analysis of 30 Years Rainfall Data: A Case Study", IOP Conference Series Earth and Environmental Science 80(1):012067, pp 1-9

२) Guhathakurta, P., Rajeevan, M., (2007), "Trends in the Rainfall Pattern Over India", International Journal of Climatology 28 (11), 1453–1469. doi:10.1002/joc.1640.

३) Hailu Regassa Bedane et.al. (2022), The Impact Of Rainfall Variability And Crop Production On Vertisols In The Central Highlands Of Ethiopia", Environmental Systems Research (2022) 11:26, Pp 1-19

४) सामाजिक-आर्थिक समालोचन, अमरावती जिल्हा, (२०२०-२१), अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई, महाराष्ट्र राज्य.

Suchit Kumar Rai, Sunil Kumar, Arvind Kumar Rai, Satyapriya and Dana Ram Palsaniya 2014 Climate Change Variability and Rainfall Probability for Crop Planning in Few Districts of Central India. Atmos. Climate Sci. 4 394-403.

ISSN 2394-5303

International | Peer reviewed | Research Journal

Printing Area

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Issue-106, Vol-02, October 2023

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

13) राजन गवस लिखित 'कळप' या कादंबरीतील जीवन जाणिवा
प्रा. लक्ष्मण व्यं. बिराजदार, उमरगा ||72

14) रावजी राठोड यांची 'गोठण': पुर्नचर्चा
डॉ. संजय बालाघाटे ||75

15) समावेशित शिक्षण व दिव्यांग विद्यार्थी
प्रा. डा. गोकुल शामराव डामरे, शेगांव ||81

16) अमरावती शहरातील रस्ते मार्गाची बिटा व गॅमा निर्देशांकाद्वारे....
प्रा. डॉ. दीपक उदयराज अंबोरे, अमरावती ||83

17) लोकसाहित्य आणि ग्रामीण साहित्याचा अनुबंध
डॉ. अतुल सुरेश पाटील, जळगाव ||88

18) भारतीय अमृत महोत्सवी कृषी क्षेत्राची उपलब्धी
प्रा. डॉ. आर. पी. पाटील, प्रा. डॉ. जनार्दन जानजी देवरे, भडगाव ||92

19) वाढता दहशतवाद आणि भारताची भूमिका
प्रा. डॉ. शिवाजी गोविंदराव दिवाण, शिंदे व्ही. एम., गेवराई, जि. बीड ||96

20) विवेकी विचारांचा महामेरू : संत तुकाराम
प्रा. डॉ. यादव सूर्यवंशी, अहमदपूर ||98

21) अफगानों का राजत्व सिद्धान्त–लोदी सुल्तानों के सन्दर्भ में
भानु प्रताप सिंह, अयोध्या ||101

22) कथा साहित्य का उद्‌भव एवं विकास
श्रीमती दीपा सिंह, डॉ. प्रवेश कुमार सिंह, चण्डेश्वर, आजमगढ़ ||105

23) नरक स्वरूप वर्णन
डॉ. नवीन गहलावत, हरियाणा ||109

24) नई कविता के विविध आयामों का अनुशीलन नई कविता का प्रारंभ काल
संतोष कुमार जांगडे, सारंगढ़, जिला– सारंगढ़– बिलाईगढ़ (छ.ग.) ||112

25) आधुनिक प्रौद्योगिकी: आधुनिक युग में पारंपरिक व्यवसायों और रोजगार....
डॉ. ऋतु सारस्वत, कौशल्या अरोड़ा, अजमेर (राजस्थान) ||117

26) वैयाकरणनये बौद्धार्था:
डॉ. रीतेश–कुमार–पाण्डेय, वृन्दावनम् (मथुरा) उ.प्र. ||124

वातावरणात नियमित विद्यार्थ्यांसोबत शिक्षणाची समान संधी देवून मुख्य प्रवाहात आणणे व प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करणे बंधनकारक आहे.

४.सामूहिक कृतीमुळे विद्यार्थ्यास सहकार्यात्मक अध्ययन प्रभावी वाटते. गटबांधणी, नेतृत्व विकास सहभाग, आंतरक्रिया इत्यादी सामाजिक कौशल्ये सहकार्यात्मक अध्ययनामुळे विकसीत होऊन समावेशक शिक्षणाचे बलस्थान ठरते. परस्पर सहकार्याने शैक्षणिक विकासात मदत करणे, सर्वांची प्रगती होणे हेच गटाचे यश या कार्यनीतीच्या वैशिष्ट्यांचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना पटवून त्यांच्या अंगवळणी ती कशी पडतील, हे शिक्षकाने पाहावे.

५. वर्गशिक्षकाने सर्वप्रकारच्या मुलांना विषय ज्ञान देताना त्यांच्यामध्ये अध्यापन कुशलतेची आवश्यकता असते. तो अध्यापन करीत असताना दुसऱ्या शिक्षकांकडून जरूर तेव्हा त्यास आधार देऊन अध्यापनातील उणीव भरून काढली जाते. अशा वेळी उभय शिक्षकांमधील संबंध लवचिक आणि संपर्क प्रभावी असणे आवश्यक आहे.

६. आपल्या वर्गातील वा खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना एखाद्या विद्यार्थ्याने शिकविल्यास त्या विद्यार्थ्यामध्ये स्वप्रतिष्ठा, आत्मविश्वास बळावेल आणि त्या वर्गातील विद्यार्थ्यांमध्ये विषय समज वाढेल.

७. उच्चार, भाषा, शरीर, व्यवसाय यांसंबंधित त्रुटी विशेष मुले व सामान्य मुले यांच्यातून दूर होण्यासाठी संबंधित उपचारतज्ज्ञ गरजनिहाय उपचार करतात.

दोन्ही तऱ्हेच्या मुलांच्या शैक्षणिक, भावनिक, सामाजिक इत्यादी गरजा लक्षात घेऊन अभ्याक्रमात वेळो वेळी सुधारणा केल्या जातात.

संदर्भ सूची.

१. अवचार, एस., विशेष शिक्षण, पुणे, २०१२.

२. गुळवणी, एम., मार्गदर्शन आणि समुपदेशन, पुणे, २०११.

३. जगताप, एच. एन., शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र, २००६

४. दुनाखे, ए., शैक्षणिक व व्यावसायिक मार्गदर्शन आणि समुपदेशन, पुणे, २००६.

५. भंगाळे, शै., समावेशक शिक्षण, जळगांव,२०१६.

६. सोहोनी—शिरोडे, समावेशक शिक्षण, पुणे, २०१६.

16

अमरावती शहरातील रस्ते मार्गाची बिटा व गॅमा निर्देशांकाद्वारे संपर्कता — भौगोलिक अध्ययन

प्रा. डॉ. दीपक उदयराज अंबोरे
सहयोगी प्राध्यापक व भूगोल विभाग प्रमुख
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

रस्ते मार्गाची उत्तम संपर्कता असणे हे त्या भागातील विकासाचे सूचक असते. कोणत्याही राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकास आणि समृद्धीमध्ये रस्त्यांना विशेष महत्त्व असते. कोणत्याही क्षेत्रातील कृषी, वाणिज्य, व्यापार, प्रशासन, आरोग्य, शिक्षण आणि इतर सर्व सामाजिक—आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय क्रियाकलापांच्या यशस्वीतेसाठी आणि विकासासाठी रस्ते जोडणी आवश्यक आहे.

अमरावती शहर हे विदर्भातील प्रमुख शहरांपैकी एक असून या शहराच्या विकासात रस्त्याचे मोठे योगदान आहे. प्राचीन ऐतिहासिक वारसा लाभलेल्या अमरावती शहरात कालांतराने रस्त्यांची प्रगती झाली असली तरी ही प्रगती सर्वच प्रभागामध्ये सारखी नाही.

प्रस्तुत संशोधन निबंधांमध्ये अमरावती शहरातील मुख्य रस्ते मार्गाच्या संपर्कतेचे अध्ययन बिटा व गॅमा निर्देशांक यांच्या सहाय्याने करण्यात आलेले आहे.

बीजसंज्ञा : रस्ते मार्ग, बिटा निर्देशांक, गॅमा निर्देशांक, संपर्कता

प्रस्तावना :

वाहतूक प्रणालीतील रस्ते मार्गाद्वारे होणारी वाहतूक हे असे साधन आहे हे भारतातील खेड्यांना शहरांसोबत तसेच सेवा केंद्राशी जोडण्याचे कार्य करते. रस्ते मार्गाच्या संपर्कतेमुळे एक प्रदेश दुसऱ्या प्रदेशाकडून स्वत:च्या गरजांची पूर्तता करत असते.

बिटा निर्देशांक हा केंद्रानुसार सरासरी शाखांची संख्या दर्शविण्याचे कार्य करत असते. बिटा निर्देशांकाचे मूल्य ज्या प्रदेशात अधिक असते अशा ठिकाणी रस्ते वाहतूक जाळ्याची संरचना गुंतागुंतीची असल्याचे आढळते (Deshpande S, २००७).

रस्ते वाहतूक जाळ्याची संपर्कता काढण्यासाठी के. जे. कांस्की (१९६३) यांनी आणखी एक महत्वाचा सुचविलेला निर्देशांक म्हणजे गॅमा निर्देशांक आहे. गॅमा निर्देशांक म्हणजे रस्ते वाहतुकीतील मिळालेल्या एकूण शाखांच्या संख्येचे अधिकतम अपेक्षित केंद्रांच्या संख्येसोबत गुणोत्तर आहे.

प्रस्तुत संशोधन निबंधामध्ये अमरावती शहरातील बिटा व गॅमा निर्देशांकाचे प्रभागनिहाय अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत संशोधनाची मुख्य उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे,

१) अमरावती शहरातील रस्ते मार्गाच्या बिटा निर्देशांकाचे अध्ययन करणे.

२) अमरावती शहरातील रस्ते मार्गाच्या गॅमा निर्देशांकाचे अध्ययन करणे.

माहिती स्त्रोत व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी उपयोगात आलेली माहिती ही प्रामुख्याने द्वितीय स्त्रोतावर व प्रत्यक्ष केलेल्या कामावर आधारित आहे. ही माहिती अमरावती महानगरपालिका, सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा जनगणना पुस्तिका याद्वारे संकलित केलेली आहे.

रस्ते मार्गाची संपर्कता ही ग्राफ थिअरी (Graph Theory) वर आधारित आहे. बिटा निर्देशांक व गॅमा निर्देशांक काढण्यासाठी K- J- Kansky (१९६३) यांनी सांगितलेल्या सूत्राचा अवलंब केलेला आहे.

१) $\beta = e \div v$

२) $\gamma = e \div 3(v - 2)$

β - बिटा निर्देशांक,

γ - गॅमा निर्देशांक,

e – शाखांची संख्या,

v – केंद्रांची संख्या

सूत्राद्वारे प्राप्त झालेली माहिती ही सारणी मध्ये दर्शविण्यात आलेली असून बिटा निर्देशांक व गॅमा निर्देशांक नकाशामध्ये प्रदर्शित केलेले आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी उपयोगात आलेली माहिती ही २०१८ यावर्षीची आहे.

अभ्यास प्रदेश

अमरावती शहर हे महाराष्ट्र राज्यातील महत्वाच्या शहरांपैकी एक असून हे शहर राज्याच्या पूर्वेकडे विदर्भात वसलेले आहे.

शहराचा अक्षांश विस्तार हा २०० ५०' १५" उत्तर ते २१० १' ११" उत्तर तर रेखांश विस्तार हा ७७० ४४' ८" पूर्व ते ७७० ५०' ११" पूर्व दरम्यान आहे. शहराचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ १२१.८८ चौ.किमी. असून २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्या ६४७०५७ एवढी आहे. एकूण लोकसंख्येत ३२९९९२ पुरुष आणि ३१७०६५ स्त्री लोकसंख्या आहे. शहराची लोकसंख्या घनता ५३०९ व्यक्ती प्रती चौ.किमी. आहे.

बिटा निर्देशांक

अमरावती शहरातील बिटा निर्देशांकाचे एकूण मूल्य हे २.०७ आहे म्हणजेच एकूण शहराचा विचार केला तर मुख्य रस्त्याच्या केंद्रापासून सरासरी हा रस्ते जातात. प्रभागनिहाय याच्या वितरणात असमानता आढळून येते कारण केंद्र व शाखांचे वितरणही असमान आहे.

अती निम्न बिटा निर्देशांक मूल्य (१.८० पेक्षा कमी)

अभ्यास प्रदेशात जवाहरगेट–बुधवारा (१.२४) आणि महेंद्र कॉलोनी–नवीन कॉटन मार्केट (१.६६) या प्रभागामध्ये ह्या निर्देशांकाचे मूल्य सर्वात कमी आढळून येते. ह्या प्रभागाचे क्षेत्रफळ कमी असून आतील रस्ते अरुंद आहेत. ह्या प्रभागातील मुलभूत परीक्रमांची संख्या देखील कमी आढळून येते.

निम्न बिटा निर्देशांक मूल्य (१.८० ते २)

शहरातील एकूण आठ प्रभागांमध्ये ह्या संपर्कता निर्देशांकाचे मूल्य १.८० ते २ पर्यंत आढळून येते. यामध्ये अलीम नगर–रेहमत नगर (१.८०), सूतगिरणी (१.८८), फ्रेजरपुरा (१.९०), जमील कॉलोनी (१.९१), गडगडेश्वर (१.९२), नवी वस्ती बडनेरा (१.९६), रुख्मिणी नगर–स्वामी विवेकानंद (२.००) आणि बेनोडा भीमटेकडी–दस्तूर नगर (२.००) यांचा समावेश आहे.

या प्रभागातील रस्ते वाहतूक जाळ्यातील केंद्र व शाखांचे गुणोत्तर कमी असल्याने हे मूल्य कमी आढळून येते. या प्रभागातील रुख्मिणी नगर–स्वामी विवेकानंद या प्रभागातून प्रत्येक रस्त्याच्या केंद्रापासून

सरासरी ह्या रस्ते जातात कारण शाखांची संख्या केंद्रापेक्षा बरोबर दुप्पट आहे. इतर प्रभागातील मुख्य रस्त्यांपासून १ व अधिकतम २ रस्ते जातात.

सारणी क्रमांक १

अमरावती शहर – प्रभागनिहाय रस्ते मार्ग जाळ्यातील बिटा निर्देशांक

प्रभाग क्रमांक	प्रभागाचे नाव	बिटा निर्देशांक
१	शेगाव-रहाटगाव	२.०३
२	श्री संत गाडगेबाबा-पी.डी.एम.सी.	२.०७
३	नवसारी	२.२४
४	[illegible]	१.९९
५	[illegible]	१.६६
६	विलास नगर-मोरबाग	२.३३
७	जवाहर स्टेडियम	२.०४
८	जोग स्टेडियम-चपराशीपुरा	२.२८
९	एस.आर.पी.एफ.-वडाळी	२.१७
१०	बेनोडा भीमटेकडी-दस्तूर नगर	२.०८
११	फ्रेजरपुरा	१.९
१२	[illegible]	२.००
१३	अंबापेठ-गोरक्षण	२.१७
१४	[illegible]	१.७५
१५	[illegible]	२.७
१६	[illegible]	१.८
१७	[illegible]	१.९२
१८	राजापेठ-श्री संत कवरराम	२.१२
१९	साई नगर	२.१
२०	[illegible]	१.८८
२१	जुनी वस्ती बडनेरा	२.१
२२	नवी वस्ती बडनेरा	१.९६
एकूण		२.०७

स्त्रोत – संशोधक

ह्या प्रभागापैकी बेनोडा भीमटेकडी–दस्तूर नगर आणि फ्रेजरपुरा या प्रभागातून एक्सप्रेस मार्ग, जिल्हा मार्ग आणि मुख्य शहरी मार्ग गेलेले आहेत. या प्रभागातील यशोदा नगर चौक, दस्तूर नगर चौक, छत्री तलाव, फरशी स्टॉप, वडरपुरा चौक या परिसरातून मुख्य रस्त्यापासून सरासरी २ ते ३ रस्ते जातात. ह्या प्रभागातून बडनेरा ते पावर हाउस पर्यंत मुख्य रस्ता आणि एक्सप्रेस मार्ग गेलेला आहे. या मार्गांना मुख्य शहरी मार्गाने बऱ्याच ठिकाणी जोडलेले आहे. तसेच दस्तूर नगर व यशोदा नगर चौकातून राष्ट्रीय महामार्गाला मुख्य रस्त्याने संलग्न आहेत त्यामुळे ह्या प्रभागातील बिटा निर्देशांकाचे मूल्य हे इतर प्रभागांच्या तुलनेत अधिक आढळून येते.

मध्यम बिटा निर्देशांक मूल्य (२ ते २.२०)

शहरातील आठ प्रभागांमध्ये बिटा निर्देशांकाचे मूल्य २ ते २.२० दरम्यान आढळून येते. यामध्ये शेगाव–रहाटगाव (२.०३), जवाहर स्टेडीयम (२.०४), श्री संत गाडगेबाबा–पी.डी.एम.सी.. (२.०७), साई नगर (ह्रा.घ), जुनी वस्ती बडनेरा (२.१), राजापेठ–श्री संत कवराम (२.१२), एस.आर.पी.एफ.–वडाळी (२.१७), आणि अंबापेठ–गोरक्षण (२.१७) यांचा समावेश आहे.

यातील अंबापेठ–गोरक्षण प्रभागाव्यतिरिक्त इतर प्रभागांचे क्षेत्रफळ अधिक आहे त्यामुळे रस्त्यांचे केंद्र व शाखांची संख्याही अधिक आढळते. यातील अधिकतर प्रभाग हे शहराच्या मध्य भागात आहे तसेच काही प्रभागात मुख्य चौकापासून सरासरी ३ रस्ते जातात. यात राजापेठ चौक, पंचवटी चौक, इर्विन चौक, मध्यवर्ती बस स्थानक, साई नगर चौक, बियाणी चौक यांचा समावेश आहे.

उच्च बिटा निर्देशांक मूल्य (२.२० ते २.४०)

अमरावती मध्ये नवसारी (२.२४), जोग स्टेडीयम–चपराशीपुरा (२.२८), विलास नगर–मोरबाग (२.३३), आणि विलास नगर–मोरबाग (२.२३), या प्रभागांमध्ये बिटा निर्देशांकाचे मूल्य हे २.२० ते २.४० पर्यंत आढळते.

ह्यातील विलास नगर–मोरबाग, या प्रभागामध्ये रस्ते जाळ्याच्या मुलभूत परिक्रमा अती निम्न आढळतात तर बिटा निर्देशांकाचे मूल्य हे उच्च आढळते. म्हणजेच ह्या प्रभागातून मुख्य रस्त्यापासून

ह्या रस्ते तर जातात परंतु पुढे जाऊन ते एकमेकांना मिळत नाही. जर प्रभागा अंतर्गत ते परत जोडल्या गेलेत तर मुलभूत परीक्रमांची संख्याही वाढेल.

नवसारी आणि जोग स्टेडीयम परिसरात मुलभूत परिक्रमा व बिटा निर्देशांकाचे मूल्य दोन्ही अधिक आढळून येते कारण केंद्रापासून निघालेले रस्ते पुढे जाऊन परिक्रमा पूर्ण करतात. ह्या प्रभागातील चपराशीपुरा चौक, जोग चौक, कठोरा नाका, नवसारी चौक, या परिसरात मुख्य रस्त्यांच्या केंद्रांपासून सरासरी ३ रस्ते जातात.

अती उच्च बिटा निर्देशांक मूल्य (२.४० पेक्षा अधिक)

अमरावती मधील प्रभाग क्रमांक १५ म्हणजेच छाया नगर—गवळीपुरा या परिसरात बिटा निर्देशांकाचे मूल्य सर्वाधिक आढळून येते. ह्या प्रभागात केंद्र व शाखांची संख्या सर्वात कमी आहे परंतु केंद्र व शाखांचे गुणोत्तर अधिक असल्याने बिटा निर्देशांकाचे मूल्य हे अधिक आढळून येते. या प्रभागात केवळ मुख्य शहरी रस्ते मार्गाचे जाळे आढळून येते तर क्षेत्रफळ कमी असून रस्ते विकासही कमी आढळते परंतु या प्रभागात जे रस्ते एकमेकांना सलंग्न आहेत त्यातून इतर प्रभागाच्या तुलनेत प्रत्येक केंद्रापासून जाणाऱ्या शाखांची सरासरी संख्या इतर प्रभागांच्या तुलनेत थोडी अधिक आढळून येते.

गॅमा निर्देशांक

गॅमा निर्देशांक देखील टक्केवारी मध्ये दर्शविता यतो. संपूर्ण शहराचा एकंदरीत विचार केल्यास गॅमा निर्देशांक मूल्य हे ०.६६ आहे म्हणजेच शहराची रस्ते मार्गाची संपर्कता ६६ः पर्यंत आढळून येते.

अती निम्न गॅमा निर्देशांक मूल्य ('0' मूल्य)

शहरात छाया नगर—गवळीपुरा या प्रभागाचे गॅमा निर्देशांक मूल्य हे शून्य आढळून येते व या निर्देशांकानुसार संपर्कता ही अतिशय निम्न आहे. या प्रभागात रस्त्यांची लांबी सर्वात कमी असून क्षेत्रही कमी आहे तसेच रस्ते अरुंद असून घरांची रचना जवळ जवळ आहे. तसेच या परिसरात झोपड्यांचे प्रमाणही आढळून येते. या सर्व घटकांचा प्रभाव हा रस्त्यांच्या विकासावर झालेला आढळून येतो.

निम्न गॅमा निर्देशांक मूल्य (०.७५ पेक्षा कमी)

शहरातील नवी वस्ती बडनेरा (०.७१), शेगाव—रहाटगाव (०.७२) आणि जवाहर स्टेडीयम (०.७३) या परिसरात गॅमा निर्देशांकाचे मूल्य हे ०.७१ ते ०.७३ यादरम्यान दिसून येते. या तिन्ही प्रभागांचे क्षेत्रफळ अधिक असून रस्ते मार्ग विकसित आहेत परंतु या परिसरातील रस्ते वाहतुकीतील मिळालेल्या एकूण शाखांच्या संख्येचे अपेक्षित केंद्रांच्या संख्येसोबत गुणोत्तर हे इतर प्रभागाच्या तुलनेत कमी आहे. गॅमा निर्देशांकाचे मूल्य ०.७० पेक्षा अधिक असले तरी इतर प्रभागाच्या तुलनेत हे मूल्य कमी असल्याने ह्या प्रभागातील संपर्कता गॅमा निर्देशांकानुसार निम्न असल्याचे आढळून येते.

सारणी क्रमांक २

अमरावती शहर — प्रभागनिहाय रस्ते मार्ग जाळ्यातील गॅमा निर्देशांक (२०१८)

प्रभाग क्रमांक	प्रभागाचे नाव	गॅमा निर्देशांक
१	शेगाव-रहाटगाव	०.७२
२	श्री संत गाडगेबाबा-पी.डी.एम.सी.	०.७५
३	नवसारी	०.७९
४	जमील कॉलोनी	०.७८
५	महेंद्र कॉलोनी-नवीन कॉटन मार्केट	०.८३
६	विलास नगर-मोरबाग	०.९३
७	जवाहर स्टेडीयम	०.७३
८	जोग स्टेडीयम-चपराशीपुरा	०.८३
९	एस.आर.पी.एफ.-वडाळी	०.७९
१०	बेनोडा भीमटेकडी-दस्तुर नगर	०.८३
११	फ्रेजरपुरा	०.७९
१२	रुक्मिणी नगर-स्वामी विवेकानंद	०.८३
१३	अंबापेठ-गोरक्षण	०.८१
१४	जवाहरगेट-बुधवारा	०.८३
१५	छाया नगर-गवळीपुरा	०
१६	प्रशांत नगर-हनुमान नगर	०.७५
१७	गडगडेश्वर	०.७६
१८	राजापेठ-श्री संत कंवरराम	०.८०
१९	साई नगर	०.७७
२०	सूतगिरणी	०.८३
२१	जुनी वस्ती बडनेरा	०.७८
२२	नवी वस्ती बडनेरा	०.७१

स्त्रोत — संशोधक

मध्यम गॅमा निर्देशांक मूल्य (०.७५ ते ०.८०)

अमरावती मधील अधिकतर क्षेत्रात गॅमा निर्देशांकानुसार रस्ते मार्गाची संपर्कता मध्यम आढळून

येते. शहरातील एकूण ५० प्रभागामध्ये गॅमा निर्देशांकाचे मूल्य हे ०.७५ ते ०.८० पर्यंत आढळते. यात श्री संत गाडगेबाबा–पी.डी.एम.सी.. (०.७५), अलीम नगर–रेहमत नगर (०.७५), गडगडेश्वर (०.७६), साई नगर (०.७७), जमील कॉलोनी (०.७८), जुनी वस्ती बडनेरा (०.७८), नवसारी (०.७९), एस.आर.पी.एफ.–वडाळी (०.७९), फ्रेजरपुरा (०.७९), आणि राजापेठ–श्री संत कवराम (०.८०) यांचा समावेश आहे.

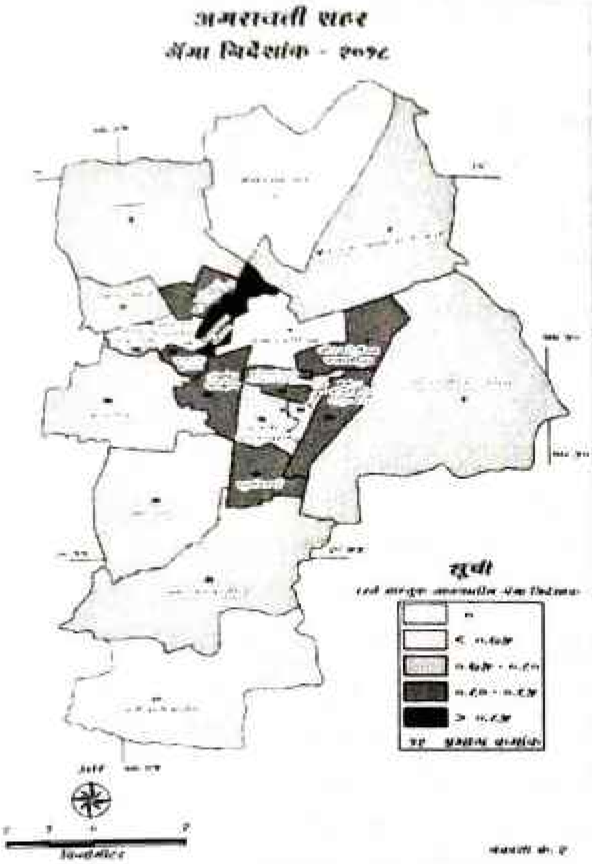

यातील अधिकतर प्रभाग हे शहराच्या पश्चिमेकडे वसलेले असून श्री संत गाडगेबाबा–पी.डी.एम.सी..आणि एस.आर.पी.एफ.–वडाळी हे मोठे प्रभाग शहराच्या पूर्वेकडे आहेत. या निर्देशांकानुसार शहराच्या सीमावर्ती प्रदेशातील संपर्कता मध्यम म्हणजेच ७५ ते ८०% आढळून येते.

उच्च गॅमा निर्देशांक मूल्य (०.८० ते ०.८५)

शहराच्या मध्यवर्ती परिसरातील प्रभागांमध्ये गॅमा निर्देशांकाचे मूल्य हे ०.८० ते ०.८५ दरम्यान आढळून येते. यामध्ये अंबापेठ–गोरक्षण (०.८१),महेंद्र कॉलोनी–नवीन कॉटन मार्केट (०.८३),जोग स्टेडीयम–चपराशीपुरा (०.८३), बेनोडा भीमटेकडी–दस्तूर नगर (०.८३), रुख्मिणी नगर–स्वामी विवेकानंद (०.८३), जवाहरगेट–बुधवारा (०.८३), आणि सूतगिरणी (०.८३) या प्रभागांचा समावेश आहे.

हे प्रभाग शहरातील मध्य भागात असून एकमेकास संलग्न असल्याचे आढळते. यातील जवाहरगेट–बुधवारा आणि महेंद्र कॉलोनी–नवीन कॉटन मार्केट या प्रभागात रस्त्यांच्या विकास कमी आहे तसेच केंद्र व शाखांचे प्रमाणही कमी आहे, परंतु अपेक्षित केंद्रांच्या तुलनेत याचे गुणोत्तर अधिक असल्याने हा निर्देशांक उच्च आढळून येतो.

या प्रभागात वस्त्यांची व लोकसंख्येची घनता अधिक असून त्या तुलनेत मात्र ही संपर्कता कमीच आहे.

अती उच्च गॅमा निर्देशांक मूल्य (०.८५ पेक्षा अधिक)

अमरावती मधील विलास नगर–मोरबाग (०.९३) या प्रभागामध्ये गॅमा निर्देशांकानुसार रस्ते मार्गांची संपर्कता ही अती उच्च असल्याचे निदर्शनास येते. या प्रभागातून राज्य महामार्ग क्रमांक ६ गेलेला आहे आणि मुख्य शहरी मार्गाद्वारे एकूण ३ ठिकाणी जोडले गेले आहेत. प्रभागाचे क्षेत्रफळ कमी असून त्या तुलनेत रस्ते वाहतुकीतील मिळालेल्या एकूण शाखांच्या संख्येचे अपेक्षित केंद्रांच्या संख्येसोबत गुणोत्तर हे अधिक आहे. त्यामुळे ह्या प्रभागातील संपर्कता गॅमा निर्देशांकानुसार उच्च असल्याचे आढळून येते.

ह्या प्रभागामध्ये रस्ते मार्ग कमी विकसित असले तरी शहराच्या सर्व दिशेने जाण्यासाठी रस्ते एकमेकास जोडलेले आहेत.

निष्कर्ष व उपाययोजना

अमरावती शहरातील बिटा निर्देशांकानुसार अधिकतर प्रभागामध्ये रस्ते जाळ्याच्या केंद्रापासून १ ते २ रस्ते जातात तर काही प्रभागातून २ ते ३ रस्ते जातात. शहरातील रस्ते जाळ्यातील मुलभूत परिक्रमा आणि बिटा निर्देशांक यांच्यात थोडी तफावत आढळून येते.

गॅमा निर्देशांकानुसार शहराची एकूण संपर्कता ही ६९% आहे. म्हणजेच शहरातील ३१% भाग अजूनही मुख्य रस्ते एकमेकांना जोडणे आवश्यक आहे.

गॅमा निर्देशांकाचे मूल्य हे छाया नगर–गवळीपुरा हा प्रभाग सोडला तर इतर सर्वच प्रभागामध्ये ०.७० पेक्षा

अधिक आहे. म्हणजेच या निर्देशांकानुसार शहरातील प्रत्येक प्रभागाची संपर्कता ही किमान ७०% पेक्षा अधिक आहे. तर ह्या निर्देशांकाद्वारे रस्ते वाहतुकीतील मिळालेल्या एकूण शाखांच्या संख्येने अपेक्षित केंद्रांच्या संख्येसोबत गुणोत्तर मिळत असल्याने ज्या प्रभागांमध्ये रस्ते मार्ग अधिक विकसित आहे तसेच क्षेत्रफळ अधिक आहे अशा प्रभागात हे मूल्य निम्न किंवा मध्यम आढळते तर रस्ते मार्ग कमी विकसित आणि क्षेत्र कमी असलेल्या प्रभागात हे मूल्य उच्च आढळून येते.

शेगाव–रहाटगाव प्रभाग शहराच्या उत्तरेकडे असून या प्रभागातून एक्स्प्रेस मार्ग, राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य मार्ग व जिल्हा मार्ग गेलेला आहे तसेच मुख्य शहरी मार्गाद्वारे हे एकमेकांना जोडलेले आहेत प्रभागाचे क्षेत्रफळ अधिक असल्याने मुख्य रस्ते एकमेकास जोडून त्यातील संपर्कता अधिक वाढवता येऊ शकते.

या निर्देशांकानुसार ज्या प्रभागातील रस्ते मार्गाची संपर्कता कमी आहे अशा प्रदेशातील अंतर्गत मुख्य रस्ते एकमेकास जोडून संपर्कता वाढविणे आवश्यक आहे. कारण त्यामुळे वेळ व अंतर कमी होऊन इंधनाचीही बचत होईल व त्यामुळे शहराचा संतुलित विकास होण्यास मदत मिळेल.

संदर्भ सूची

१. अंबोरे दिपक (२०२०), ''अमरावती शहरातील रस्ते वाहतूक जाळे, सुगमता व संपर्कतेचा शहराच्या विकासावर प्रभाव भौगोलिक अध्ययन'', शोध प्रबंध, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

२. Deshpande Dr- S- S- 2007 "Road Connectivity and Road Development in Vidarbha Maharashtra State"- The Deccan Geographer Vol-45 No- 71- The Deccan Geography Society Pune] Page No- ३७, ३९–४२.

३. Kansky K- J- 1963 "Structure of Transportation Network Relationship between Network and Regional Characteristics Research Paper No- 84 Depart of Geography University of Chicago Pp- १–१५५.

४. Raza M- and Aggrawal Y- 1986 Transport Geography of India Concept New Delhi

5. TDM Encyclopedia 2017 Roadway Connectivity & Creating More Connected Roadway and Pathway Networks Victoria Transport Policy Institute 2 January 2017

17

लोकसाहित्य आणि ग्रामीण साहित्याचा अनुबंध

डॉ. अतुल सुरेश पाटील
मराठी विभाग,
मू. जे. महाविद्यालय, जळगाव

समाज जसा प्रवाही असतो त्याचप्रकारे त्या समाजातून निर्माण झालेले साहित्य हे सुद्धा प्रवाही आणि प्रभावी असते. कारण साहित्य शेवटी मानवी मनाचं, जीवनाचं आणि समाजाचं प्रतिबिंब असतं. एखाद्या प्रादेशिक भूमीत भौगोलिक विविधता असते. त्यात डोंगर नद्या, नाले, पावसाचे प्रमाण, विशिष्ट पीक, विशिष्ट सण, उत्सव यामुळे त्या प्रदेशाला वेगळेपण असतं. त्याचा परिणाम म्हणून मानवी समाजजीवनावर तेथील स्वभावशिष्ट्यांसह वेगवेगळा परिणाम होत असतो. हाच परिणाम साहित्यात काही प्रमाणात लेखनाच्या माध्यमातून साकार झालेला दिसतो. याच समाजजीवनाचा आरसा हा लोकसाहित्य आणि ग्रामीण साहित्य या साहित्य प्रकारांमधलं लेखन आहे असे म्हणता येईल. कारण शेवटी लेखक हा ही समाजातलाच एक घटक आहे. समाजातल्या वेगवेगळ्या घटनांचा प्रभाव त्याच्यावरही आहे. हे विविध लेखकांच्या लेखनशैलीवरून समजते. म्हणून एखादा लेखक त्याच्या लेखनातून सामाजिक रूढ्यपरंपरांच्या पाऊलखुणा असणाऱ्या साहित्यकृती निर्माण करत असेल तर, त्यात लोकसाहित्याचे आणि ग्रामीण साहित्याचे संदर्भ आल्याशिवाय राहत नाही हेही मान्य करावे लागेल. म्हणून ग्रामीण आणि लोकसाहित्य यांचा संयुक्तिक अभ्यास करणे, त्यातले अनुबंध शोधणे महत्त्वाचे आहे. लोकसाहित्य म्हणजे जीवनातल्या दैनंदिन व्यवहाराचे स्वरूप आहे. लोकसाहित्याचा अविष्कार लोकजीवनामध्ये वेगवेगळ्या रूपांनी साकार होतो. म्हणून लोकसाहित्य आपल्या रोजच्या दैनंदिन जीवनाचा एक महत्त्वाचा

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April - 2023

ISSUE No - (CDVII) 407

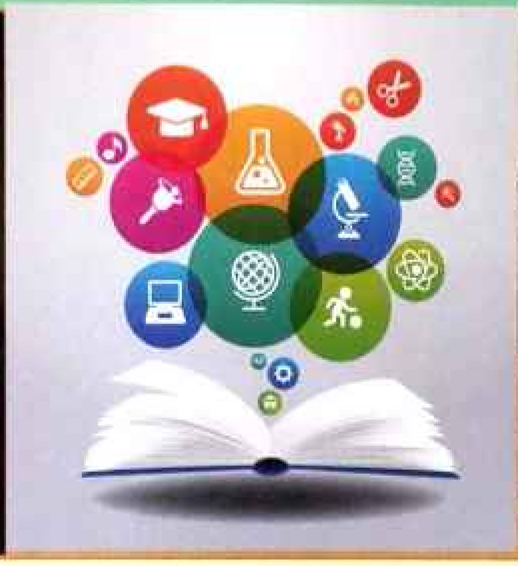

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor - (SJIF) -8.632 ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2023

ISSUE No - (CDVII) 407

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Executive-Editors
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

21	प्राचीन काळातील बारव : कला व स्थापत्य : एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. डॉ. भोसले मृणाल गुलाबराव	95
22	भारतीय निवडणूक व्यवस्थेमधील दोष व त्यावरील उपायांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन कु.स्वाती युगेद्र अंबळकार , डॉ.संगीता भांगडिया (मालाणी)	98
23	साठोत्तरी मराठी काव्यविचार : एक दृष्टीक्षेप १९६० ते १९९० डॉ. आर. बी साखरकर	104
24	अमरावती शहरातील अंतरानुसार रस्ते मार्गाच्या सुगमतेचे भौगोलिक अध्ययन प्रा. दिपक उदयराज अंबोरे	112
25	लोकशाहीतील प्रसार माध्यमांची बदलती भूमिका डॉ.संगीता भांगडिया मालानी	117
26	सातवाहनाचे महाराष्ट्रातील राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतीक योगदान – प्रा.डॉ. बोचरे जे. एम.	124
27	कोकणातील 'दशावतार' : मराठी नाटयसृष्टीची गौरवशाली परंपरा प्रा. डॉ. छत्रपाल श्रीपतराव लांबकाने	127
28	स्त्रिया आणि माध्यमे डॉ. सुवर्णा देविदासराव जवंजाळ	131
29	वातविकाराची कारणे व त्यावरील उपाय प्रा. डॉ. विद्या मुकुंद ठवकर	134

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDVII) 407
ISSN : 2278-9308
April, 2023

अमरावती शहरातील अंतरानुसार रस्ते मार्गाच्या सुगमतेचे भौगोलिक अध्ययन

प्रा. दिपक उदयराज अंबोरे
भूगोल विभाग प्रमुख महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती
मोबाईल क्र – ९७३०१९८६७८, इमेल – deepakambore710@gmail.com

सारांश

प्रदेशाच्या विकासासाठी रस्ते मार्ग विकसित असणे आवश्यक असते कारण रस्ते हे दळणवळणाचे प्रमुख स्त्रोत आहे. देशाच्या सांस्कृतिक, सामाजिक व आर्थिक विकासात रस्ते मार्गाची महत्वाची भूमिका आहे. साधारणतः मुख्य रस्त्यापासुनचे अगदी जवळ असणारे व लवकरात लवकर पोहोचता येईल असे क्षेत्र हे उच्च सुगमतेचे असते. उच्च सुगमता क्षेत्रात व्यापार क्षेत्र विकसित झालेले आढळते.

अमरावती शहराच्या विकासात रस्ते मार्गाचे महत्वाचे योगदान आहे. अमरावती शहर हे प्राचीन शहर असून रस्ते मार्गाची प्रगती वेळोवेळी होत गेलेली आहे. प्रस्तुत संशोधन निबंधात अमरावती शहरातील मुख्य रस्त्यांच्या अंतरानुसार असलेल्या सुगमतेचे अध्ययन प्रभागनिहाय करण्यात आलेले आहे.

बीजसंज्ञा

रस्ते मार्ग, सुगमता, अंतर, उच्च, मध्यम, निम्न

प्रस्तावना

सुगमता ही प्रामुख्याने वेळ आणि अंतर यावर अवलंबून असते. एखाद्या ठिकाणावरून मुख्य रस्त्यापर्यंत पोहोचण्यासाठीचे अंतर आणि वेळ यावर त्या प्रदेशाची सुगमता अवलंबून असते. मुख्य रस्त्यांच्या अगदी जवळचे क्षेत्र हे उच्च सुगम असते तर जसजसे मुख्य रस्त्यापासूनचे अंतर वाढत जाते तसतशी सुगमता कमी होत जात असते.

प्रस्तुत संशोधनात अमरावती शहरातील रस्ते मार्गाच्या सुगमतेचे प्रभागनिहाय तुलनात्मक अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत अभ्यासाची मुख्य उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे,

१) अमरावती शहरातील मुख्य रस्ते मार्गाची अंतरानुसार सुगमता क्षेत्र काढणे

२) अमरावती शहरातील रस्ते मार्गाच्या अंतरानुसार सुगमतेचे प्रभागनिहाय तुलनात्मक अध्ययन करणे.

माहिती स्त्रोत व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी उपयोगात आणलेली माहिती ही द्वितीय स्त्रोतावर आणि स्वताः केलेल्या प्रत्यक्ष कामावर आधारित आहे. रस्ते मार्गाचा मुळ नकाशा हा अमरावती महानगर पालिकाकडून संकलित केलेला असून तो जी. आय. एस. द्वारे काढण्यात आलेला आहे.

जी. आय. एस. संगणकाद्वारे मुख्य रस्त्यापासून विशिष्ट अंतराचे क्षेत्र काढून सुगमता प्रदेश निश्चित आकरण्यात आलेले आहे. प्रभानिहाय सुगमतेनुसार क्षेत्रफळ हे सारणी मध्ये दर्शविले असून सुगमता क्षेत्र हे नकाशामध्ये दर्शविलेले आहे. तसेच शहरातील एकूण सुगमता क्षेत्राचे वितरण स्तंभालेखाद्वारे दर्शविण्यात आलेली आहे.

अभ्यास प्रदेश

अमरावती शहर हे महाराष्ट्र राज्याच्या पूर्वेकडे असून हे शहर अमरावती जिल्हा व विभागाचे मुख्य ठिकाण आहे. अमरावती शहराचे स्थान देशाच्या जवळपास केंद्रस्थानी आहे.

अमरावती शहराचा अक्षवृत्तीय विस्तार २०° ५०′ १५″ उत्तर ते २१° १′ ११″ उत्तर असून रेखावृत्तीय विस्तार ७७° ४४′ ८″ पूर्व ते ७७° ५०′ ११″ पूर्व आहे. अमरावती शहराचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ १२१.८८ चौ.किमी. असून २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्या ६४७०५७ एवढी आहे. एकूण लोकसंख्येत ३२९९९२ पुरुष आणि ३१७०६५ स्त्री लोकसंख्या आहे. शहराची लोकसंख्या घनता ५३०९ व्यक्ती प्रती चौ.किमी. आहे.

अमरावती शहरातील रस्ते मार्ग

अमरावती शहरातून राष्ट्रीय महामार्ग क्रमांक ६ गेलेला असून तो पश्चिमेकडे धुळे तर पूर्वेकडे कोलकाताकडे जातो. अमरावती शहरापासून जिल्ह्यातील सर्व तालुके हे राज्य महामार्गांनी जोडलेले आहे.

अमरावती शहरातील मुख्य रस्त्यांची एकूण लांबी २६८.३ किमी असून सर्वाधिक रस्ते मार्गाची लांबी ही जुनी व नवी वस्ती बडनेरा, संत गाडगे बाबा- पी.डी.एम.सी. परिसर व शेगाव-रहाटगाव या प्रभागात आढळते कारण या प्रभागांचे क्षेत्रफळ मोठे आहे

अमरावती शहरात बस, रेल्वे सेवा उपलब्ध असून शहरातील अंतर्गत भागातील वाहतुकीसाठी शहर बससेची सेवा उपलब्ध आहे.

अमरावती शहरातील रस्ते मार्गाची अंतरानुसार सुगमता

प्रस्तुत अभ्यास क्षेत्र हे एक शहर असल्याने ते लघु क्षेत्र आहे आणि अशा क्षेत्रात साधारणता मुख्य रस्त्यापासून २०० मीटर पर्यंतचे क्षेत्र हे अति उच्च सुगम समजल्या जाते तर त्यापुढे अंतर वाढत गेल्यास सुगमता कमी होत जाते. अमरावती शहरातील रस्ते मार्गाची सुगमता काढण्यासाठी मुख्य रस्त्यापासून २०० मीटर पर्यंतचे अंतर हे अति उच्च सुगमता क्षेत्र, २०० ते ४०० मीटर पर्यंतचे अंतर हे उच्च सुगमता क्षेत्र, ४०० ते ६०० मीटर पर्यंतचे अंतर हे मध्यम सुगमता क्षेत्र, ६०० ते ८०० मीटर पर्यंतचे अंतर हे निम्न सुगमता क्षेत्र आणि ८०० मीटर पेक्षा अधिक अंतर असलेले क्षेत्र हे अति निम्न सुगमता क्षेत्र असे विश्लेषण केलेले आहे.

संपूर्ण अमरावती शहराचा विचार केल्यास एकूण ८३.७२ चौकिमी क्षेत्र (६८.६९%) हे अती उच्च सुगमतेचे असून २३.७७ चौकिमी क्षेत्र (१९.५०%) हे उच्च सुगमता क्षेत्रामध्ये येते. शहरातील जवळपास ८८% क्षेत्र हे रस्त्यांच्या सुगम प्रदेशात येते. मध्यम सुगमता क्षेत्र ७.७८ चौकिमी (६.३८%) असून निम्न सुगमता क्षेत्र ४.५४ चौकिमी (३.७२%) आणि अति निम्न सुगमता क्षेत्र २.०७ चौकिमी (१.७०%) आढळून येते. निम्न सुगमता क्षेत्र हे प्रामुख्याने शहराच्या सीमावर्ती भागातील असल्याचे निदर्शनास येते (आलेख क्रमांक १).

सारणी क्रमांक १

अमरावती शहर – प्रभागनिहाय रस्ते मार्गाची अंतरानुसार सुगमता क्षेत्र (२०१८)

प्रभाग क्रमांक	प्रभागाचे नाव	(० ते २०० मीटर अति उच्च सुगमता क्षेत्र	(२०० ते ४०० मीटर) उच्च सुगमता क्षेत्र	(४०० ते ६०० मीटर) मध्यम सुगमता क्षेत्र	(६०० ते ८०० मीटर) निम्न सुगमता क्षेत्र	(८०० मीटर पेक्षा अधिक) अति निम्न सुगमता क्षेत्र	एकूण क्षेत्राफळ (चौकिमी)
१	शेगाव-रहाटगाव	७.४२	२.६७	०.७२	०.४८	०	११.२९
२	श्री संत गाडगेबाबा-पी.डी.एम.सी.	७.५३	२.५३	०.८	०.५५	०	११.४१
३	नवसारी	५.८५	२.६५	१.०८	०.७६	०.०३	१०.३७
४	जमील कॉलोनी	२.३२	०.५८	०	०	०	२.९
५	महेंद्र कॉलोनी-नवीन कॉटन मार्केट	१.४७	०.७१	०	०	०	२.१८
६	विलास नगर-मोरबाग	१.७९	०.३८	०	०	०	२.१७
७	जवाहर स्टेडीयम	३.४७	०.१५	०	०	०	३.६२
८	जोग स्टेडीयम-चपराशीपुरा	३.०६	०.११	०	०	०	३.१७
९	एस.आर.पी.एफ.-वडाळी	७.९७	३.८४	२.६२	१.४६	१.७६	१७.६५
१०	बेनोडा भीमटेकडी-दस्तूर नगर	२.५५	०.२८	०	०	०	२.८३
११	फ्रेजरपुरा	१.६४	०.०८	०	०	०	१.७२

१२	रुक्मिणी नगर-स्वामी विवेकानंद	१.७९	०	०	०	०	१.७९
१३	अंबापेठ-गोरक्षण	२.७७	०.०१	०	०	०	२.७८
१४	जवाहरगेट-बुधवारा	१.५	०.०१	०	०	०	१.५१
१५	छाया नगर-गवळीपुरा	१.४८	०.१६	०	०	०	१.६४
१६	अलीम नगर-रेहमत नगर	१.५३	०.०९	०	०	०	१.६२
१७	गडगडेश्वर	३.८२	१.८२	०.६४	०.३७	०.२८	६.९३
१८	राजापेठ-श्री संत कवराम	२.३३	०.०९	०	०	०	२.४२
१९	साई नगर	६.२६	१.७४	०.३	०	०	८.३
२०	सूतगिरणी	२.०१	०.७१	०	०	०	२.७२
२१	जुनी वस्ती बडनेरा	७.६९	२.७८	०.५	०.३७	०	११.३४
२२	नवी वस्ती बडनेरा	७.४७	२.३८	१.१२	०.५५	०	११.५२
	एकूण	८३.७२	२३.७७	७.७८	४.५४	२.०७	१२१.८८

स्रोत – संशोधक

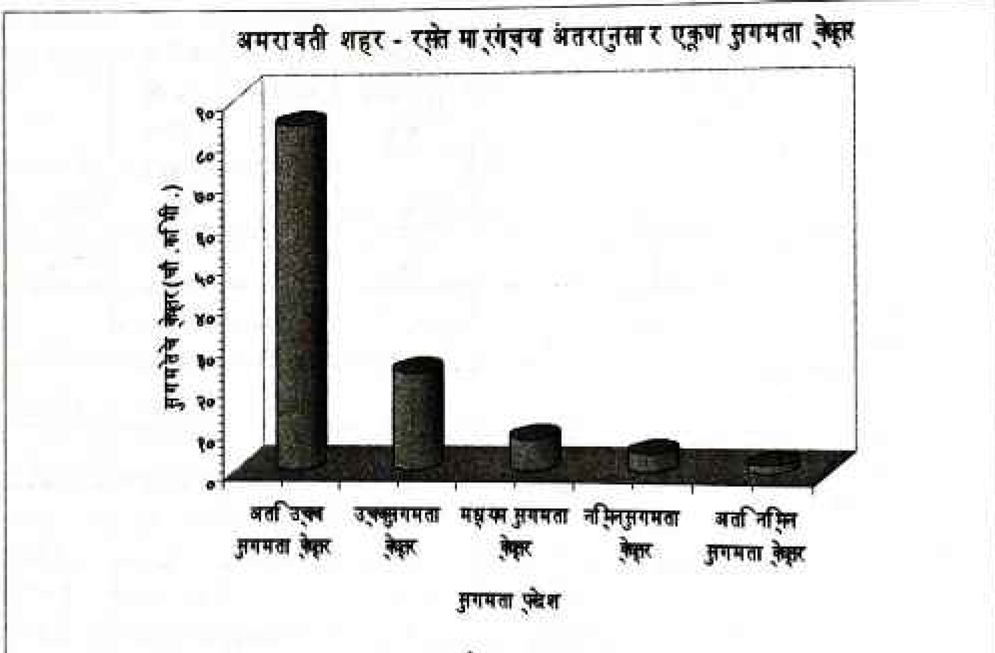

(आलेख क्रमांक १)

अति उच्च सुगमता क्षेत्र (० ते २०० मीटरपर्यंत अंतर)

शहरातल्या प्रत्येक प्रभागात रस्त्यांचा कमी-अधिक प्रमाणात विकास झालेला आहे. त्यामुळे सर्वच प्रभागात अति उच्च सुगमता क्षेत्र आढळून येते. एस.आर.पी.एफ.-वडाळी (७.९७ चौकिमी), जुनी वस्ती बडनेरा (७.६९ चौकिमी), श्री संत गाडगेबाबा-पी.डी.एम.सी. (७.५३ चौकिमी), नवी वस्ती बडनेरा (७.४७ चौकिमी), शेगाव-रहाटगाव (७.४२ चौकिमी), साईनगर (६.२६ चौकिमी) आणि नवसारी (५.८५ चौकिमी) या प्रभागांचे ५ चौकिमी पेक्षा अधिक क्षेत्र हे अति उच्च सुगमतेचे दिसते. इतर प्रभागातील १ ते ४ चौकिमी पर्यंतचे क्षेत्र हे उच्च सुगमतेचे आढळते

उच्च सुगमता क्षेत्र (२०० ते ४०० मीटरपर्यंत अंतर)

मुख्य रस्त्यांपासून २०० ते ४०० मीटर पर्यंतचे अंतर असलेले क्षेत्र हे उच्च सुगमता प्रदेशात येते. या सुगमता क्षेत्रात एस.आर.पी.एफ.-वडाळी (३.८४ चौकिमी) या प्रभागाचे सर्वाधिक क्षेत्र आढळते तर इतर प्रभागाचे क्षेत्र हे ३ चौकिमी पेक्षा कमी आढळून येते.

शहराच्या मध्यवर्ती असलेल्या सर्व प्रभागांचे क्षेत्र हे अति उच्च व उच्च सुगमता क्षेत्रात येते. तर ज्या प्रभागांचे ? चौकिमी पेक्षा कमी क्षेत्र हे उच्च सुगमतेचे आहे अशा प्रभागांचे उर्वरित क्षेत्र हे अति उच्च सुगमता मध्ये येते. अमरावती शहरातील सर्व प्रभागांचे ६५% पेक्षा अधीक क्षेत्र हे मुख्य रस्त्यांच्या ० ते ४०० मीटर पर्यंत अंतर प्रदेशात येते.

मध्यम सुगमता क्षेत्र (४०० ते ६०० मीटर पर्यंत अंतर)

शहरातील एकूण आठ प्रभागांमध्ये मध्यम सुगमता क्षेत्र आढळून येते तर इतर सर्व प्रभागामधील क्षेत्र उच्च व अती उच्च सुगमता क्षेत्रात येत असल्याने मध्यम सुगमता क्षेत्र आढळत नाही.

या आठ प्रभागामध्ये एस.आर.पी.एफ.-वडाळी (२.६२ चौकिमी), नवी वस्ती बडनेरा (१.१२ चौकिमी), नवसारी (१.०८ चौकिमी), श्री संत गाडगेबाबा-पी.डी.एम.सी. (०.८ चौकिमी), शेगाव- रहाटगाव (०.७२ चौकिमी), गडगडेश्वर (०.६४ चौकिमी), जुनी वस्ती बडनेरा (०.५ चौकिमी) आणि साई नगर (०.३ चौकिमी) यांचा समावेश आहे. या आठही प्रभागांचे क्षेत्रफळ अधिक असल्याने मुख्य रस्त्यांचे जाळे असूनही काही भाग हा मध्यम सुगमता क्षेत्रात आढळतो.

निम्न सुगमता क्षेत्र (६०० ते ८०० मीटर पर्यंत अंतर)

मध्यम सुगमता क्षेत्रातील साईनगर हा प्रभाग सोडून इतर सात प्रभागांमध्ये निम्न सुगमता क्षेत्र आढळून येते (सारणी क्रमांक १). एस.आर.पी.एफ.-वडाळी हा प्रभाग क्षेत्रफळाने सर्वात मोठा असल्याने या प्रभागाचे १.४६ चौकिमी (८.२७%) क्षेत्र हे निम्न सुगमतेचे आहे तर इतर प्रभागांचे ३ ते ८% भौगोलिक क्षेत्र निम्न सुगमता प्रदेशात दिसून येते.

अती निम्न सुगमता क्षेत्र (६०० ते ८०० मीटर पर्यंत अंतर)

अभ्यास प्रदेशात एस.आर.पी.एफ.-वडाळी (१.७६ चौकिमी), गडगडेश्वर (०.२८ चौकिमी) आणि नवसारी (०.०३ चौकिमी) प्रभागात अति निम्न सुगमता क्षेत्र आढळून येते. हे तिन्ही प्रभाग क्षेत्रफळाने मोठे असून या प्रभागाच्या व शहराच्या सीमावर्ती प्रदेशात हे निम्न सुगमतेचे क्षेत्र आढळते (नकाशा क्रमांक १).

एस.आर.पी.एफ.-वडाळी या प्रभागाच्या पूर्वेस चांदूर रेल्वे-वर्धे कडे राज्य महामार्ग जातो परंतु या प्रभागाच्या आतील बाजूस मुख्य रस्त्यांचे जाळे क्षेत्रफळाच्या तुलनेत कमी विकसित असल्याने काही प्रदेश निम्न सुगमता क्षेत्रात आढळतो.

निष्कर्ष व उपाययोजना

शहरातील रुक्मिणी नगर-स्वामी विवेकानंद (प्रभाग क्रमांक १२) चे संपूर्ण १००% क्षेत्र हे अति उच्च सुगमतेचे आहे. हा प्रभाग शहराच्या मध्यवर्ती भागात असून क्षेत्रफळाने लहान आहे तसेच क्षेत्रफळाच्या तुलनेत रस्त्यांचा विकास झालेला असल्याने या प्रभागातील संपूर्ण क्षेत्र हे मुख्य रस्त्यांच्या २०० मीटर पर्यंतच्या अंतरातच आढळून येते.

तसेच शहरातील ज्या प्रभागांचे क्षेत्रफळ लहान व रस्त्यांची घनता अधिक आहे अशा प्रभागात अति उच्च सुगमता क्षेत्र ९०% पेक्षा अधिक आढळते.

गडगडेश्वर प्रभागात पश्चिमेकडे मुख्य रस्त्यांचे जाळे विरळ आहे, त्यामुळे या पश्चिम सिमावर्ती क्षेत्रात रस्त्यांची सुगमता अतिशय निम्न असल्याचे दिसून येते.

नवसारी प्रभागामध्ये रस्त्याचे जाळे विकसित आहेत परंतु एकदम आतील बाजूस मुख्य रस्ते नसल्यामुळे या प्रभागातील काही क्षेत्र हे निम्न सुगमतेत आढळते.

शहराच्या सीमावर्ती प्रदेशात मुख्य रस्ते जाळे कमी विकसित असल्याने या प्रदेशातील सुगमता शहरातील केंद्रीय प्रदेशापेक्षा थोडी कमी आढळून येते. त्यामुळे अशा प्रदेशात मुख्य रस्ते जाळे विकसित करणे आवश्यक आहे. तसेच शहरातील लोकसंख्या व त्या भागातील क्षेत्रफळ आणि वाहतुकीची वर्दळ यांचा विचार करून मुख्य रस्ते जाळे विकसित करणे आवश्यक आहे. नवसारीच्या आतील बाजूस, गडगडेश्वर प्रभागात पश्चिमेकडे, वडाळीच्या दक्षिणेकडे मुख्य रस्ते जाळे वाढविणे आवश्यक आहे. यामुळे शहरातील सर्व प्रदेशातील सुगमता वाढून विकासास गती मिळेल.

संदर्भ सूची

१ अंबोरे दिपक (२०२०), "अमरावती शहरातील रस्ते वाहतूक जाळे, सुगमता व संपर्कतेचा शहराच्या विकासावर प्रभाव : भौगोलिक अध्ययन", पीएच.डी. संशोधन आराखडा, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

२ Halden D., Jones P., Wixey S. (2005), "Accessibility Analysis Literature Review.", Transport Study Groups, University of Webmaster, Page No.2

३ Rani Dr Subodh (2018), "Road Density and Regional Development in Haryana- 2011", Global Journal for Research Analysis, Volume-7, Issue-3, March-2018, Page No 57.

Suchit Kumar Rai, Sunil Kumar, Arvind Kumar Rai, Satyapriya and Dana Ram Palsaniya 2014 Climate Change Variability and Rainfall Probability for Crop Planning in Few Districts of Central India. Atmos. Climate Sci. 4 394-403.